
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

4(84)
2022

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Заступник головного редактора	Павло ГРИЦЕНКО
Відповідальний секретар	Оксана ЯЦЕВСЬКА
Ніна ГОРГОЛЮК	Марина НАВАЛЬНА
Василь ГРЕЩУК	Світлана СОКОЛОВА
Світлана ГРИЦЕНКО	Микола СТЕПАНЕНКО
Світлана ЄРМОЛЕНКО	Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА	Марія ЧИЖМАРОВА
Андрій КОЛЕСНИКОВ	Світлана ШАБАТ-САВКА
Мирослава МАМИЧ	Ірина ШКІЦЬКА
Людмила МАРЧУК	Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Унесено до Переліку друкованих наукових фахових видань України категорії «Б» (наказ МОН України № 420 від 15.04.21)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. Михайла Грушевського, 4, к. 706
Електронна пошта: movajournal@ukr.net
сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 15 від 22.11.2022 р.*

Редагування
Лілія Петренко

Комп'ютерне верстання
Катерина Васильковська

Підписано до друку 21.12.22. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 13,48. Обл.-вид. арк. 11,35. Тираж 152 прим. Зам. 6835.

Видавець та виготовлювач ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01024

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.003>

УДК 811.161.2'27:327.5(477+470)

Г. В. ШУМИЦЬКА, доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри соціології та соціальної роботи,
Ужгородський національний університет
вул. Університетська, 14, м. Ужгород, 88000
E-mail: halyna.shumytska@gmail.com; halyna.shumytska@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7806-2963>

ЗМІНИ В МОВНІЙ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: 2022 рік

У статті проаналізовано думки мислителів минувшини й сучасності про нерозривний зв'язок мови з людською духовною силою, про роль української мови як національної на сучасному етапі. Наведено приклади з українського сьогодення в умовах російсько-української війни та фрагменти транскриптів із соціолінгвістичного дослідження, проведеного на території Закарпатської області в межах проекту *Дебати щодо мовного розмаїття: менеджмент мов національних меншин у пострадянській Україні*, що характеризують сучасну мовну та мовнополітичну ситуацію в Україні загалом та Закарпатському регіоні зокрема.

Звернено увагу на маніпулятивність російських наративів про російськомовних бійців, які захищають Україну, та потребу генерування власних способів вербалізації подій. Висловлено сподівання, що саме в цей історичний момент новітнє тимчасове «переселення» жителів України сприятиме поступовому й органічному переходу російськомовних громадян України на українську, яка стане основою для об'єднання нації.

Ключові слова: лінгвофілософія, українська мова, рідна мова, дерусифікація, мовна політика, соціологічні опитування

1. ВСТУП

Теза про те, що мова має енергетичну локалізацію у просторовому вимірі й співвідноситься з поняттям духу народу, який на цій території проживає, чітко сформульована мислителями минувшини та сучасності й навіть експериментально доведена. Уже загальновідомим став факт про складену литовськими геофізиками карту електромагнітних полів на території країни, яка збіглася з картою литовських діалектів з точністю до 1 км. Згадуючи про це у статті *Мова і влада*, українська письмен-

---

Ц и т у в а н н я: Шумицька, Г. В. (2022). Зміни в мовній ідентичності українців під час російсько-української війни: 2022 рік. *Українська мова*, 4(84), 3–10. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.003>

ниця О. С. Забужко звертає особливу увагу на філософсько-світоглядну функцію мови: саме мова «прив'язує етнос до його природного оточення, до ландшафту, до того кривого, предметно обжитого космосу, з рослинністю та звіриною включно, котрий становить неорганічне тіло народу» (Забужко, 1990). Саме мова вписує людину в чітко окреслений просторово-часовий континуум — робить свого носія тутешнім. Такий висновок робить український журналіст, письменник І. О. Моїсеєнко на підставі аналізу фактів клінічних досліджень, проведених на Луганщині, під час яких контрольній групі пацієнтів призначали «терапію» у формі читання художніх творів української класики. Спостереження підтвердили зменшення кількості цукру в крові цих людей, а також поліпшення показників імунної та ендокринної систем організму тощо. На основі результатів виконаних досліджень зроблено висновок, що мова виконує функцію резонансного каталізатора еманцій людини з вібраціями земної кори відповідної географічної місцевості. Це ще раз доводить, що людина цілком природно пов'язана з рідною землею і мовою, повноцінне функціонування якої у власному ареалі — одна з умов не тільки гуманітарної, а й фізичної гармонізації ноосфери (Моїсеєнко, 2016).

На нерозривний зв'язок мови з людською духовною силою вказував у своїх працях один із перших теоретиків-лінгвофілософів В. фон Гумбольдт. Він зазначав, що в кожній мові закладено своє світобачення, тож вона стає посередником між людиною і зовнішнім світом, ніби окреслюючи навколо неї зачароване коло, вийти з якого можна, лише вступивши в інше коло (Гумбольдт, 2000). Філософська герменевтика, представлена працями німецьких мислителів М. Гайдеггера, Г.-Г. Гадамера та ін., успішно довела, що насправді не ми говоримо мовою, а мова говорить нами, «лише слово дає змогу речі з'являтися, а отже, й існувати як речі, що є» (Гайдеггер, 2007, с. 16). Відповідно цілком умотивованим сприймаємо і висновок про те, що національна мова є чи не єдиною «абсолютно необорною нематеріальною даністю, із форм якої душа негодна вийти так само, як із «приділеного» їй тіла: словом структурується все наше внутрішнє життя, від мислення до сновидінь, і не дарма прагнення прибрати до рук цей «психічний зонд», невідпорне знаряддя контролю за людиною (жодні психотропні препарати не дадуть подібного ефекту!), — прагнення узурпувати право на встановлення мови притаманне вській владі, знаній в історії людства...» (Забужко, 1990).

2. НАСЛІДКИ ВПЛИВУ РОСІЙСЬКИХ МАНІПУЛЯТИВНИХ НАРАТИВІВ НА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Істинність наведеної думки ще раз підтверджує українське сьогодні в умовах російсько-української війни: те, що в Україні частина людей розмовляє російською мовою, РФ намагається використати як доказ, що українці та росіяни — один народ, а українська держава штучна, і цим

виправдати власні дії, спрямовані, зокрема, й на захист російськомовних. Хоч насправді, як зазначає Президент України Володимир Зеленський, рф робить усе, щоб «наші люди самі уникали російської мови, тому що тепер вона буде асоціюватися з вибухами та вбивствами» (Зеленський, 2022). Іншими словами, процес дерусифікації на теренах українських земель успішно допомагають провадити ті, хто поширював тут російську впродовж століть: «Ще 100 років тому Таганрог чи Білгород з околицями були частиною українського Приазов'я чи Слобожанщини, але тотальна русифікація перетворила нащадків тамтешніх українців на частину російського народу, який вторгся у наші домівки» (В'ятрович, 2022).

Улюбленою маніпуляцією тих, хто просуває російські наративи, є міф і про російськомовних бійців, які захищають Україну. У цьому контексті нам співзвучні думки журналіста О. Д. Гавроша та мовознавця Ю. І. Шевчука. Перший вважає, що «в руйнуванні Харкова, Сум, Чернігова чи Маріуполя є якась диявольська логіка. Так, як жертва вабить насильника своєю безборонністю, так і зрима російськомовність цих міст притягувала до себе погляди російських “освободителів”, які намагалися скинути з них важке ярмо “нацистів і бендеровців”. І з цією російськомовністю після війни теж доведеться щось робити. Інакше за якийсь час прийдуть наступні визволителі зі Сходу, які волатимуть про “один народ”» (Гаврош, 2022). Другий застерігає, хоч «як тяжко нам генерувати власні наративи, власний спосіб ословлення подій, як тяжко нам творити власні цінності та смисли, як глибоко ми засвоїли російський спосіб мислення, бачення історії і сьогодення», але маємо це робити повсякчас, бо «мова і те, як нею послуговуються, завжди мала і має власну політичну логіку, — подобається це нам чи ні. Вибір мови спілкування, — особливо в країні з історією геноциду, — ніколи не є політично нейтральною дією. Те, як ми оформляємо свої ідеї і посилання, як ословлюємо події, наперед визначає те, як ми їх розуміємо» (Шевчук, 2022).

На нашу думку, істотні зрушення в обох зазначених аспектах є. Про це свідчить повсякденна реальність, яку встигаємо й не встигаємо фіксувати. Припускаємо, що новітнє тимчасове «переселення» жителів України, яке сприймають не просто як ті, хто змінює місце проживання, так і ті, хто приймає співвітчизників у своїх регіонах (на Закарпатті, наприклад, кількість прибулих уже становить майже чверть від місцевого населення області) сприяє поступовому й органічному переходу російськомовних громадян України на українську. Ідеться і про практику повсякденного живого мовлення, і про цілеспрямоване вивчення мови за допомогою фахівців: у ЗМІ щодня з'являються повідомлення щодо створення мовних курсів у тих областях, які приймають тимчасово переміщених осіб з інших українських регіонів.

У цьому контексті йдеться не так про українську як державну, як про українську рідну. Це найбільший біль українців, бо через політику русифікації, що велася на території України століттями, формуючи «общерускій», тоді «советській» народ (результати цього процесу ретельно

проаналізовані й осмислені в численних працях української дослідниці в галузі соціолінгвістики Л. Т. Масенко (Масенко, 2012) та багатьох інших науковців), сформувався сегмент українців, готових опанувати ще 5 іноземних мов, аби тільки не вчити свою, рідну (знаємо з досвіду особистого спілкування). Інший приклад — спонтанна дискусія на мовно-політичну тему в громадському транспорті м. Ужгорода: російськомовний чоловік-біженець уперто доводить іншим громадянам «справжню» причину початку воєнних дій на території України. За його словами, усе це через нетерпимість українських націоналістів до російськомовного населення України. Його теза прозвучала так претензійно-агресивно, що одна з мешканок Ужгорода зреагувала й відіслала чоловіка в напрямку російського корабля, наголосивши на потребі знати українську мову. Зауважимо, що для населення Закарпаття такі ситуації є новим викликом.

3. ІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ НА ЗАКАРПАТТІ

Історичний досвід та сучасні дослідження на території Закарпатської області в межах проекту *Дебати щодо мовного розмаїття: менеджмент мов національних меншин у пострадянській Україні*, виконуваного у співпраці Гіссенського університету імені Юстуса Лібіха (м. Гіссен, Німеччина) з Інститутом української мови НАН України, Ужгородським національним університетом та Ізмаїльським державним гуманітарним університетом за методологією *триангуляції* [автобіографічні наративи, суспільні дебати стосовно мовного розмаїття (аналіз медіатекстів) та офіційний менеджмент (документи щодо мовної політики)] з використанням *дискурсивних підходів* (передусім критичного дискурсивного аналізу) (Wingender, 2021), засвідчують, що більшість місцевих жителів, зокрема представників національних спільнот, традиційно є білінгвами чи й полілінгвами, вони часто переходять з мови на мову і можуть уживати слова з однієї мови в іншій під час перемикання мовного коду, а перехід на мову співрозмовника переважно сприймається як ознака ввічливості й данина традиції: на Закарпатті послуговування кількома мовами — радше норма, ніж виняток (для ілюстрації запропонованих тез наведемо низку цитат зі транскриптів глибинних інтерв'ю, проведених із респондентами різних вікових та соціальних категорій на території Закарпатської області впродовж вересня — листопада 2021 р.): *Я вважаю, що треба спілкуватися тою мовою, якою до тебе звертаються. Та, будь ласка, якщо я звертаюся якоюсь мовою, а ти нею володієш, то почитуй ту людину настільки, що відповіж їй тією мовою, якою до тебе звертаються. Я через це розмовляю такою мовою, якою до мене звертаються. Бо я вважаю, що в іншому разі це просто неповага до співрозмовника* (жін., угор., 47 р., керівник закладу освіти, володіє 3 мовами: угорською (рідна), українською, російською; чеську та французьку вчила як іно-

земні); *Коли бачу людину, з якою мені треба общатися на тій мові, переходжу на ту мову. Бачу іншу — переходжу на іншу. Це є кожний день. От я зараз сяду в машину і поїду — включу угорське радіо. І ми слухаємо з дочкою і з сином пісні, новини угорською (чол., угор., 48 р., приватний підприємець, володіє 3 мовами: угорською (рідна), російською, українською; англійську вчив як іноземну); Через те, що в мене декілька мов у запасі, є така дурна привычка, я її називаю: якою мовою до мене заговорять, такою мовою відповідаю, якщо знаю її. Я це не можу контролювати (чол., угор., 29 р., працює у сфері реклами, володіє 4 мовами: угорською (рідна), українською (рідна), російською, англійською, на базовому рівні знає німецьку та словацьку); Завжди, коли заходять у магазин, я чекаю, як привітається ця людина, і чую, на якій мові вона заговорить, і тоді вже я відповідаю на такій мові. Оскільки в нас є закон про мову, звучить так, що спочатку українська, я чекаю, щоб клієнт заговорив, і тоді щоб їм комфортніше було, бо коли починають українською, чую, що ламає мову, і дуже важко виразитися, і розумію, що треба переключитися. Пропоную угорською, тоді комфортніше вони можуть сказати щось (жін., угор., 36 р., продавчиня, володіє 3 мовами: угорською (рідна), російською, українською; англійську вчила як іноземну).*

Населення краю, хоч би до якого етносу чи субетносу воно не належало, має чітке усвідомлення статусу рідної та офіційної мов і важливості володіння ними в різних сферах життя. Тож спробу наведеної вище провокації чи, можливо, ситуація виникла спонтанно, сприймаємо абсурдно як за змістом, так і за формою в регіоні, що має значний досвід у випрацюванні конструктивних моделей мовної поведінки в полікультурному соціумі. Цю тезу підтверджує і вивчення регіональних матеріалів за методикою авторського дослідження: аналіз у ретроспективі регіональних нормативно-правових актів, інших документів у їх зіставленні з відповідними законодавчими актами на державному рівні, а також послідовний і систематичний аналіз інформаційного та освітнього простору, опертий на соціолінгвістичні методи дослідження синхронного зрізу (Шумицька, 2021).

4. ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН У МОВНІЙ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

Повертаючись до українських реалій сьогодення, можемо констатувати: значна частина населення України вже усвідомлює, що мовне питання — це не про чиїсь примхи чи фантазії, а про державність. Не випадково ухвалення російської як офіційної в Україні є однією з вимог бункерного путіна. Опитування Соціологічної групи Рейтинг ще в березні 2022 р. (Соціологічна група Рейтинг, 2022) зафіксувало рекордну підтримку української мови як державної: за це висловилося 83 % українських громадян. Показово також, що серед двомовних і російськомовних громадян 60 і 34 % відповідно планували невдовзі перейти на

українську мову. Схоже, це переломний момент в усвідомленні української як фундаментального чинника національної безпеки та єдності.

Перепитали про це у близької за духом людини, яка проживає в м. Харкові й до війни вела свою ФБ-сторінку тільки російською, а після 24 лютого 2022 року почала писати українською або ж двома мовами. З її дозволу наводимо текст відповіді повністю: *Так. Моя сторінка була російськомовна. Українською писала душевне. Зараз мені важлива мова України для ідентифікації саме української культури. Заявити Світу, що я українка, що я маленька українська жінка, яка хоче об'єднати світ під мирним небом! Це найважливіше — відчувати коріння, розмовляти з предками та українським народом, землею на рідній мові. Бо це єднає нас! Українська мова — рідна моїй душі, зцілююча та оживляюча. Я підтримую український Дух нашою солов'їною мовою і відчуваю, що вона в нас усіх посилює Світло, Сяйво...* (жін., 52 р., Харків). Цей коментар отриманий на 36-й день війни, і в ньому, на нашу думку, концептуально охоплено те, чому насправді присвячені численні томи праць і пролито багато української мученицької крові. Зараз важливо зробити ключове — прийняти себе через мову й зцілити цим націю.

Пригадуємо ще один приклад із життя мешканки Закарпаття, переказаний особисто. Ідеться про її маму, яка спілкувалася українською тільки в дитинстві, а далі обставини життя склалися так, що довелося вивчити кілька іноземних і ними послуговуватися. Уже старою і немічною, розбитою паралічем, ця жінка знову потрапила в містя, де народилася, а дочка стала за нею доглядати. Так тривало кілька років. Одного разу перед Великоднем діти з'їхалися до матері (село на Закарпатті). Вони вже звикли, що мама не реагує на навколишній світ, тож просто сиділи в її кімнаті, тепло розмовляючи. І раптом мама спроквола почала сидати в ліжку, її погляд прояснів, і вона промовила поетичні рядки, що запам'яталися, очевидно, ще зі шкільних років, рідною для неї мовою, якою майже не спілкувалася все доросле життя. Це був короткий епізод, що надзвичайно вразив її рідних. Коли б не щирі сльози на обличчі жінки, яка про це розповідала, у таке справді важко повірити людині, налаштованій раціонально. Однак дух, проявлений через рідне слово, змігтаки на мить підняти німецьке тіло, засвідчивши силу материнської мови.

Представник європейського неогумбольдтіанства Й.-Л. Вайсгербер — кого сучасники називали «апостолом рідної мови» — доводив, що саме на рідній мові ґрунтується будь-яка людська спільнота (рід, плем'я, народність, нація): «Той шлях, котрим певне мовне співтовариство конструює себе самого, здійснює своє неповторне духовне призначення, ... та сила, яка історично об'єднує людей певним способом і яка в конкретний історичний момент є основою для цього об'єднання і здійснює його» (цит. за: Бацевич, 2009, с. 96). Тож щиро віримо, що українська нація, проживаючи ще один дуже жорстокий і кривавий етап свого розвитку, збагне й почне виконувати своє духовне призначення. Не тільки для себе самої, а й для світу, бо ж, за словами Г.-Г. Гадамера, «коли

вимовляєш слово, то мусиш усвідомлювати, що то не знаряддя, яке можна відкинути, якщо воно не впорається з роботою, а що ти сам так закріплюєшся на певному напрямку думки — вона приходить здалеку і йде далі за тебе» (Пітерс, 2004, с. 10).

5. ВИСНОВКИ

Реалії сьогодення в умовах повномасштабного вторгнення рф на територію України дають підстави вважати, що відбуваються зміни в мовній ідентичності громадян, незалежно від того, до якого етносу чи субетносу вони належать, і що вимушені міграційні процеси в Україні докорінно змінять мовну ситуацію, сприятимуть поступовому й органічному вивченню державної мови тими громадянами, які нею не володіли або володіли на недостатньому рівні. Укладання ж мовних біографій людей, які змінили мову спілкування в межах країни чи поза нею через війну, може дати цікаві результати, а їх дослідження — відповідні висновки, адже у процесі конструювання своєї історії, зокрема мовної, з'являється нове сприймання життєвих подій, що з певних причин людина не усвідомлювала, відбувається переосмислення власного досвіду та власної ідентичності. Саме зі стійкого усвідомлення особою належності до нації як самобутньої спільноти, об'єднаної передусім мовою, а також назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, народними традиціями тощо, з усвідомлення своєї відмінності від інших народів, що її визначає мова і створена нею культура, формується національна ідентичність.

ЛІТЕРАТУРА

- Бацевич, Ф. (2009). *Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси*. Київ: ВЦ «Академія».
- В'ятрович, В. (27.03.2022). *ФБ-група «Про мову»*. <https://cutt.ly/KDLwnTV>
- Гаврош, О. (28.03.2022). Глибокий тил, переселенці, волонтери: Ужгород під час війни. *Радіо Свобода*. <https://cutt.ly/tDK9UOA>
- Гайдегер, М. (2007). *Дорогою до мови*. (В. Кам'янець, перекл. з нім.). Львів: Літопис.
- Гумбольдт, В. (2000). *Избранные труды по языкознанию*. Москва: Прогресс.
- Забужко, О. (1990). Мова й влада. *Дніпро*, 11. <https://cutt.ly/NDLweoP>
- Зеленський, В. (20.03.2022). Російські окупанти самі роблять усе, українці уникали російської мови — Зеленський. *Interfax-Україна. Інформаційне агентство*. <https://cutt.ly/EDK6dLQ>
- Патрушева, Т. О. (уклад.). (2012). *Масенко Лариса Терентіївна. Біобібліографічний покажчик*. Київ: НаУКМА.
- Моїсеєнко, І. (04.08.2016). Українська національна ідея. *Слово Просвіти*. <https://cutt.ly/MDK3XMK>
- Пітерс, Дж.-Д. (2004). *Слова на вітрі: історія ідеї комунікації*. (А. Іщенко, перекл. з англ.). Київ: Видавничий дім «КМ Академія».
- Соціологічна група Рейтинг*. <https://cutt.ly/LDK8jon>
- Шевчук, В. (13.03.2022). Про війну і потребу нової мови. *Радіо Свобода*. <https://cutt.ly/hDK5qzs>
- Шумицька, Г. (2021). *Мовна ситуація на Закарпатті в 1991—2020 роках: регіональний вимір мовної політики* [автореф. дис. докт. філол. наук, Інститут української мови НАН України]. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/aref_shumytska.pdf
- Wingender, M. (2021). *Contested Language Diversity — Dealing with Minority Languages in post-Soviet Ukraine*. <https://cutt.ly/WDK5ZhP>

Статтю отримано 02.11.2022

REFERENCES

- Batsevych, F. (2009). *Dukhovna synerhetyka ridnoï movy: Linhvofilosofs'ki narysy*. Kyiv: Akademia (in Ukrainian).
- Havrosh, O. (28.03.2022). Hlybokyi tyl, pereselentsi, volonter: Uzhhorod pid chas viiny. *Radio Svoboda*. <https://cutt.ly/tDK9UOA> (in Ukrainian).
- Heidegger, M. (2007). *Dorohoiu do movy*. (V. Kam"ianets', Trans.). Lviv: Litopys (in Ukrainian).
- Humboldt, W. (2000). *Izbrannye trudy po iazykoznaniiu*. Moscow: Prohress (in Russian).
- Patrusheva, T. O. (Ed.). (2012). *Masenko Larysa Terentiivna. Biobibliografichni pokazhchyk*. Kyiv: NaUKMA (in Ukrainian).
- Moisieienko, I. (04.08.2016). Ukraïns'ka natsional'na ideia. *Slovo Prosvity*. <https://cutt.ly/MDK3XMK> (in Ukrainian).
- Peters, I.-D. (2004). *Slova na vitri: Istoriya ideï komunikatsii*. (A. Ishchenko, Trans.). Kyiv: Akademia (in Ukrainian).
- Sotsiologichna hrupa Reitynh*. <https://cutt.ly/LDK8jon> (in Ukrainian).
- Shevchuk, V. (13.03.2022). Pro viynu i potrebu novoyi movy. *Radio Svoboda*. <https://cutt.ly/hDK5qzs> (in Ukrainian).
- Shumyts'ka, H. (2021). *Movna sytuatsiia na Zakarpatti v 1991–2020 rokakh: Rehional'nyi vymir movnoï polityky* [Extended summary for the Doctor of Philological Sciences, Instytut Ukraïns'koï movy NAN Ukraïny]. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/aref_shumytska.pdf (in Ukrainian).
- V"iatrovych, V. (27.03.2022). *FB-hrupa "Pro movu"*. <https://cutt.ly/KDLwnTV> (in Ukrainian).
- Zabuzhko, O. (1990). Mova i vlada. *Dnipro, 11*. <https://cutt.ly/NDLweoP> (in Ukrainian).
- Zelens'kyi, V. (20.03.2022). Rosiis'ki okupanty sami robliat' use, Ukraïntsi unykaly rosiis'koï movy — Zelens'kyi. *Interfax-Ukraïna. Informatsiine ahentstvo*. <https://cutt.ly/EDK6dLQ> (in Ukrainian).

Received 02.11.2022

Halyna Shumyts'ka, Doctor of Philology, Associate Professor,
Professor of the Department of Sociology and Social Work,
Uzhhorod National University
14 Universytetska St., Uzhhorod 88000, Ukraine
E-mail: halyna.shumytska@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7806-2963>

CHANGES IN THE LINGUISTIC IDENTITY OF UKRAINIANS DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: 2022

The paper considers the views of the contemporary thinkers and those of the past on the inextricable link between the language and human spiritual strength, as well as the role of the Ukrainian language as a national one at the present stage of its development. Examples from the Ukrainian life in the Russian-Ukrainian war, as well as the fragments of transcripts from sociolinguistic research in the Transcarpathian region, in particular within the «Contested Language Diversity — Dealing with Minority Languages in post-Soviet Ukraine» project, characterize the language and linguistic and political situation in Ukraine in general and the Transcarpathian region in particular. It is hoped that at this historic moment, the Ukrainian language will become the basis for the nation unification.

Attention has been also paid to the manipulateness of Russian narratives, to Russian-speaking fighters who defend Ukraine, and to the need to generate one's own ways of addressing events. The author hopes that precisely at this historical moment, the latest temporary «resettlement» of Ukrainian residents will contribute to the gradual and organic transition of Russian-speaking citizens of Ukraine to Ukrainian, which will eventually become the basis for the unification of the nation.

Keywords: linguo-philosophy, the Ukrainian language, mother tongue, de-Russification, language policy, sociological polls

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.011>

УДК 811.161.2'38

Н. В. ПІДДУБНА, доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри української мови,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
вул. Алчевських, 29, м. Харків, 61002
E-mail: piddubnan71@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0331-0496>

САКРАЛЬНА ПРЕЦЕДЕНТНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ ВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті схарактеризовано особливості вербалізації категорії сакрального в українській лінгвокультурі в період російсько-української війни 2022 р. Окреслено тяглість традиції у презентації релігійних смислів та їх модернізацію в сучасних умовах як своєрідну лінгвокреативність українців щодо продовження національної традиції в моделюванні семантико-прагматичних смислів у площині *сакральне-профанне*. Звернено увагу на те, що вербалізація сакрального й антисакрального, як і все в мовній системі й мовленні, демонструє поступ, динаміку, розвиток. Досліджено мовні вияви процесів сакралізації, десакралізації, ресакралізації як складників категорії сакрального. Продемонстровано роль мовної гри на різних рівнях (графічному, словотвірному, фразеологічному) у десакралізації окремих релігійних понять. Обґрунтовано культурну й світоглядну зумовленості сакрального, що реалізуються в частковій десакралізації релігійних і сакралізації національно прецедентних понять, передовсім українських Збройних сил. Закцентовано увагу на появі нових специфічних прецедентних текстів, у яких часткова десакралізація важливих релігійних понять є своєрідним тлом для увиразнення сакралізації Збройних сил й України, що демонструє одночасно і тяглість традиції, і новаторство в українській лінгвокультурі.

Ключові слова: сакралізація, десакралізація, ресакралізація, прецедентність, мовна гра

1. ВСТУП

Загальновідомо, що мова — це відкрита динамічна система, живий організм, що реагує на різні суспільні зміни, відзначаючи їх появою нових лексем і лексико-семантичних варіантів, які відтворюють ті чи ті суспільні реалії, які в сукупності «малюють мовну картинку відображуваного як деяку цілісність» (Нелюба, 2021, с. 340).

У період суспільних потрясінь, до яких, безперечно, належить і війна, динамічні процеси, властиві мові, стають надзвичайно виразними.

Ц и т у в а н н я: Піддубна, Н. В. (2022). Сакральна прецедентність в українській лінгвокультурі воєнного періоду. *Українська мова*, 4(84), 11–23. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.011>

Особливо це помітно тоді, коли певні інновації ґрунтуються на категорії сакрального.

Категорія *сакральності* (*sacrum*) належить до лінгвофілософських, має глобальний характер і широкий спектр вияву в мові та певні ознаки, до яких традиційно зараховують узагальнений (абстрагований) поняттєвий характер, наявність бінарної опозиції (пор.: *сакрум* — *профанум*), градуальність — вияв ознак більшою чи меншою мірою, можливість оцінювання, співвіднесеність із поняттям «норма», що може змінюватися.

Сакральне традиційно визначають як аксіологічно амбівалентне, що містить на своїх полярних полюсах не лише святе й чисте, а й нечисте, демонічне (Вільчинська, 2008, с. 128), хоч шкала сакральності більше розширюється саме в бік антисакрального, репрезентуючи систему семантико-прагматичних смислів, що й продемонструємо в цій науковій розвідці, оскільки в період російсько-української війни простежуємо і тяглість традиції у презентації релігійних смислів, і їх модернізацію в сучасних умовах як своєрідну лінгвокреативність українців щодо продовження національної традиції в моделюванні семантико-прагматичних смислів у площині *сакральне-профанне*.

У межах активно розроблюваної наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. теорії теолінгвістики у слов'янському мовознавстві вироблені важливі методологічні засади щодо вивчення своєрідності вербалізації в мові та мовленні категорій сакральності — профанності. Зосередимо увагу на працях В. Хлебди, І. Набитовича, О. Гадомського, Л. Софронової, М. Скаб, А. Ковтун та ін.

Мета наукової розвідки — фрагментарно схарактеризувати актуальні мовленнєві процеси щодо вербалізації категорії *сакральне-профанне* у вимірі національної традиції і лінгвокреативного новаторства з актуалізацією феноменів прецедентності та мовної гри, що відбуваються в українському мовному просторі в період російсько-української війни 2022 року.

Дослідницький матеріал становить значний копус публіцистичного дискурсу (мова ЗМІ: газетний і журнальний дискурс), інтернет-мережа, художні (поетичні й прозові) твори, переважно опубліковані в мережі «Фейсбук».

Серед актуалізованих методів — аксіологічний, контекстуально-інтерпретаційний, дискурсивний, комунікативно-прагматичний, лексико-синтаксичний та метод історико-культурного аналізу.

2. СТАТУС КАТЕГОРІЇ САКРАЛЬНОГО

За розширеного розуміння суті сакрального «у фокус інтерпретації потрапляють і мовні одиниці релігійного (і ширше — культового, обрядового) змісту, і демонологічна лексика та фразеологія як два полюси одного феномену» (Коновалова, 2013, с. 67). Вербалізація сакрального й антисакрального, як і все в мовній системі й мовленні, демонструє поступ, динаміку, розвиток.

Корелятивна пара *сакрум-профанум* («святість — світськість») не лише взаємодоповнювальні категорії чи категорії, які потрібно кваліфікувати як опозиційні, але не обов'язково протиставні (Набитович, 2008, с. 40), але й такі, що демонструють градуальність. Контраст між святим і секулярним розмитий. Розмірковуючи про опозицію *сакральне-профанне* (*світське*), Л. Софронова наголошує, що вона має динамічний характер: «опозиція сакральне / світське не дається раз і назавжди, межа між її членами постійно змінюється. Те, що в одну епоху перебуває в зоні сакрального, в іншу — опиняється у сфері світській. <...> Коли сакральне в чіткій ізоляції від світського, і обидві сфери культури нібито не перетинають межу, що їх розділяє, вони перебувають у стані відносного спокою. Але у відповідний момент він може порушитися. <...> Тоді змінюються обриси світського. Також сакральне буває готове до того, щоб сприйняти вплив світського. У результаті картина взаємодії світського й сакрального постійно перетворюється» (Софронова, 2006, с. 30—31), унаслідок чого відбувається сакралізація — «явище набуття тим чи іншим об'єктом чи елементами хронотопу ознак сакрального» (Набитович, 2008, с. 43) або профанізація, чи десакралізація, — «1. Звуження впливу релігії на сферу свідомості, духовну культуру особи, групи, суспільства; 2. Припинення надання матеріальним предметам, особам, окремим діям тощо магічних властивостей, розуміння їх як сакральних» (Скаб, 2008, с. 78).

За спостереженнями В. Хлебди, сфера *сакрум* впливає на всі рівні мовної системи, крім фонологічної, оскільки «спектр мовних форм вираження сакральності починається вже на рівні графіки (тобто правопису великих і малих букв), охоплює слова, стійкі сполуки, відтворювані фрази й завершується полюсом мовної творчості (тобто на рівні живого синтаксису й великих метафор — образних категорій, що організують мовну тканину висловлювання)» (Хлебда, 2001, с. 123).

Сакралізацію зазвичай інтерпретують широко, коли її тлумачать як ідеологічні праці, виступи, що їх певна суспільна група приймає аксіоматично (некритично) як основу свого світогляду, наприклад, коли в російському суспільстві політична путінська ідеологія бере гору над релігією, культурою та здоровим глуздом, а тоталітарну владу, режим тиранії сакралізовано. Український лінгвокультурний простір це сприймає, м'яко кажучи, з іронією та гостро висміює, вербалізуючи, наприклад, у фразеологізмах *отримати відкоша, нічого не світить*, варваризмах на зразок *«в неведенії», «сакральная власть»*. Пор.: *Вже навіть світові зрозуміло, що Кремль в Україні отримує відкоша і йому нічого не світить. Не зрозуміло лише самим росіянам. Більшість з них досі перебуває «в неведенії» того, що їм готує «сакральная власть»* (Коростень today, 01.05.2022).

3. ВИЯВИ КАТЕГОРІЇ САКРАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

3.1. Пряма ресакралізація

У період війни, за авторськими спостереженнями, серед активно вживаних відстежуємо сакральні прецедентні імена, наприклад теонім *Бог*, що, уведений до стійкого вислову з *нами Бог*, узятий з християнської церковної пісні-молитви, перетворився на девіз, бойовий заклик, який у різні часи виголошували воїни, зокрема це девіз 24-го батальйону «Айдар» та взводу 2-го БСП НГУ «Донбас». Його неодноразово використовував у своїх зверненнях і генерал Валерій Залужний, напр., 24 лютого 2022 року (пор.: *За нами правда. З нами Бог. І Перемога буде за нами!* (Головнокомандувач ЗС України, 24.02.2022) або напередодні Великодня (*Світло завжди перемагає темряву. Добро долає зло. Ми обов'язково переможемо! Адже за нами правда і з нами Бог!*) (Дивись info, 24.04.2022).

Вислів *за нами Бог* у дещо трансформованому вигляді використав у поезії К. Мордатенко для вербалізації величі українського народу, справедливості його боротьби проти ворога, удавшись до стилістичного прийому повторення: *Війни нема — є право на життя: / є — Ми; за нами Бог, повірте, / прозорий час: ба, більше: більше, так / їх закопаєм, дайте часу трішки: <...> / Нам байдуже — Ми вже не боїмось: / тому що на руках не кров — а люди, / Ми вас, «подонкі» вінищимо — ось: / за нами Бог: Він був завжди, Він всюди...* (К. Мордатенко, 10.10.2022). Актуалізовано приклад прямої ресакралізації (власне сакралізації), яка «охоплює одиниці, що виступають у текстах у своїх первинних називних функціях» (Хлебда, 2001, с. 127). Це і бібліізми, і стійкі молитовні вислови, цитати, назви церковних свят і храмів, увесь біблійний ономастикон.

3.2. Сполучена ресакралізація

Сполучена ресакралізація охоплює таке вживання бібліїзмів, коли повернення до біблійних образів і мотивів поєднано з національним контекстом, коли ці два контексти органічно зливаються воедино, а національна основа утворює тему, або рамку; «біблійний образ, що стоїть за використаною фразею — фокус, або «контейнер», метафори» (Хлебда, 2001, с. 128). Страхіття воєнних злочинів, учинених російськими військовими в деяких українських містах, марковані тим, що в мовленні українців останніх місяців ойконіми *Буча, Ірпінь, Ізюм, Маріуполь, Харків* та ін. не лише стали прецедентними, такими, що «можуть приймати на себе різноманітні культурні конотації» (Котович, 2020, с. 57), а й набули символічного сакрального навантаження з актуалізацією сем 'нескореність', 'страдництво', напр.: *Маріуполь — українська Голгота* (Я. Гарасим, 07.04.2022); *Україна несе свій хрест від 24 лютого, а станції хресної дороги знає вже увесь світ: Маріуполь, Буча, Краматорськ, Бородянка, Ізюм, Харків...* (Я. Гарасим, 12.04.2022) та ін.

Зазначений різновид сакралізації виявлено, що цілком умотивовано, не лише на вербальному, а й на невербальному рівні. Наприклад, це явище спостерігаємо, коли на лінії Харківського контрнаступу українські бійці почали використовувати білий рівнокінцевий хрест, що його наносили на техніку як розпізнавальний знак. Останнім часом у мережі з'явилися публікації, у яких пояснення символічного значення хреста на українській техніці розпочинається із згадок про «катакомбний» хрест, або «знамення перемоги» (Chas.news, 13.09.2022).

Генштаб не пояснював причини вибору хреста для контрнаступу на Харківщині. Проте однозначно це має глибокий символізм у вітчизняній військовій історії, адже 300 років тому місцеві козаки використовували такі ж знаки, як використовують сучасні українські вояки. Зокрема, на прапорі Балаклійської сотні було зображено червоний хрест, а Ізюмської — жовтий (Chas.news, 13.09.2022).

Сполученою ресакралізацією, ґрунтованою на поєднанні національного й біблійного, змодельовані прецедентні ситуації, як-от: сходження Ісуса на Голгофу та подальші страсті Христові й вихід бійців полку «Азов» з Азовсталі, що втілені в креалізованих текстах, де мову поєднано із зображенням. Наприклад, відоме фото важкопораненого воїна Михайла Діанова й російського конвойного порівнюють з відомим зображенням Ісуса Христа й іудейськими солдатами, що ведуть його на Голгофу, і супроводжують підписом *Чомусь збіглося*. Очевидно, тут зазнають сакралізації самі захисники України.

3.3. Системна десакралізація

Прецедентні оніми вступають і в оказіональні антонімічні протиставлення, засновані на актуалізації периферійних сем 'проукраїнський' або 'проросійський', порівняно з прецедентними бібліїзмами, як-от: топоніми *Велика Британія* і *Австрія*, *Джонсон* і *Негаммер*. Напр.: *Велика Британія і Австрія — це як митник і фарисей: поки Джонсон скасовує мито на український експорт, Негаммер міняє єври на рублі* (Я. Гарасим, 27.04.2022). Бібліїзми *митник* і *фарисей* сприймаємо як приклади системної десакралізації — співвіднесення сакральних одиниць, зокрема бібліїзмів, з біблійними лише генетично, а не реально, коли «джерело їхнє сакральне — Святе Письмо, однак живого почуття цієї сакральності в мовців немає» (Хлебда, 2001, с. 126). Прикладом системної десакралізації може бути прецедентна назва *апокаліпсис*, пор.: «*Ми далекі від апокаліптичного сценарію. Я навіть не знаю, наскільки цей апокаліпсис реальний*», — каже голова НЕК «Укренерго» *Володимир Кудрицький* (TEXTY.ORG.UA, 27.10.2022), або ж прецедентний вислів *Кромішня пітьма (темрява)* — непроглядна, безпросвітна пітьма, темрява (Білодід та ін., 1973, IV, с. 365): *Це з того часу човни вийшли в море, завантажені крилатими ракетами з ядерними боеголовками, і тепер вже другий місяць десь чекають в кромішній темряві глибин океану лише однієї команди «Пуск»* (Коростень today, 01.05.2022). Такі одиниці сьогодні сприймаємо як нейтральні, однак потенційно вони можуть зазнати ресакралізації.

Протиставлення сакрального і антисакрального побудовано на основі різних типів мовної гри. Зокрема, простежуємо словотвірну гру, ґрунтовану на контамінації: *фаросійство* (замість *фарисейство*), де окаціонально поєднано лексеми *фарисейство* і *Росія* з актуалізацією смислів ‘фальш’, ‘брехливість’, ‘облудність’, напр.: «**Фаросійство**» — псевдоділебральна позиція хитріших москвинів, які нібито не підтримують путлера, але толерують міфи про «адіннарот» (Я. Гарасим, 21.04.2022) та **понтифрік** (замість *понтіфік*), що утворене внаслідок поєднання лексем *понтіфік* — «Глава Римської католицької церкви» і *фрік*, напр.: «**Понтифрік**» — очільник багатомільйонної християнської громади, який, замість боротися зі злом, продукує дивні месиджі перед Великоднем (Я. Гарасим, 17.04.2022). Хоч цілком можливо, що тут поєднано дві лексеми — жаргонна *понт* — 1. *крим., мол.* Обман, хитрість; видимість чогось (Ставицька, 2003, с. 213) або *понт* — 3. *крим., мол.; несхвальн.* Самовпевнена поведінка, самовихваляння; апломб, гонор (там само) та *фрік* (англ. freak — потвора): людина, що вирізняється яскравим, незвичайним, екстравагантним зовнішнім виглядом і зухвалою, найчастіше епатажною, поведінкою (Словник іншомовних слів, 28.10.2022).

Подібне спостерігаємо і в окаціоналізмі *Ватокан*, утвореному від зневажливого *вата* ← «збірне до *ватник* (одна з назв путінських учасників-провокаторів та їхніх прихильників у війні Росії проти України)» (Нелюба & Редько, 2017, с. 61), на позначення Ватикану і його очільника Папи Римського, який дотримується проросійських позицій, пор.: *Відповідь невдоволеним українцям із ватокану*: «папа может, папа может всьо, что угодно...» (Я. Гарасим, 08.11.2022). У наведеному прикладі простежуємо мовну гру на різних рівнях — графічному (уживання малої літери), словотвірному (окаціоналізм), лексичному, ґрунтованому на міжмовній та внутрішньомовній омонімії (*nana*) та текстовому — використанні цитати з відомої в радянські часи російської дитячої пісеньки про тата (рос. *nana*), що в комплексі посилює експресивність усього вислову й спрямоване на вербалізацію негативної оцінки деяких релігійних понять.

Таку десакралізацію спостерігаємо в мовній грі на фразеологічному підрівні мовної системи, коли, наприклад, фразеологізм *нести свій хрест* зазнає трансформації через заміну компонента *свій* на *чужий*, пор.: *З нової передвеликодньої фразеології*: «**Нести чужий хрест**» — бути сліпим зняряддям ватиканського фарисейства (Я. Гарасим, 15.04.2022). Цей біблійний вислів набуває додаткового символічного змісту, додаткової прагматики, а схарактеризована ситуація стає прецедентною, що було під час Хресної ходи на католицький Великдень (квітень 2022), коли за бажанням Папи як символ примирення та обопільного страдництва хрест несли представниці України й росії, що викликало справдливе обурення в значній частини українського суспільства.

Варто зауважити, що в період війни актуалізовано алузії на бібліїзми *тридцять срібняків* — «продажність, зрада, ціна зради» (Коваль, 2012, с. 214) або *Юдині (Іудині) срібняки* — «винагорода за зраду» (Білоножен-

ко та ін., 2008, с. 686), коли йдеться про недостойну поведінку деяких світових політиків і релігійних діячів щодо підтримки України, пор.: *Із політичної апокрифіки: тридцять конгресменів-демократів вирішили стати срібняками новітньої зради у калитці кремлівського карлика* (Я. Гарасим, 26.10.2022); *У Ватокані знову бавляться срібними монетами — їхній іскаріотський духівник задоволено посміхається з вічності* (Я. Гарасим, 05.06.2022). В останньому прикладі алюзія на біблійну історію про зраду Ісуса Христа Юдою посилено експлікована через словосполучення *іскаріотський духівник*, де похідний прикметник *іскаріотський* відсилає до прецедентного біблійного імені *Іуда (Юда) Іскаріот*, що є біблійним символом зради.

Привертає увагу й те, що в період російсько-української війни сакралізації / десакралізації зазнають й окремі графеми. Так, в українських соціальних мережах активізовано правопис негативно забарвлених лексем з латинською літерою Z (*зло*, *Роззія*, *рашизмський* та ін.), що маркує російську техніку, і в росії загалом символізує міць «другої армії світу» й «справедливість» її дій, своєрідно «сакралізований» рашистами, наприклад, через зображення на списі Георгія Побідоносця прапора у вигляді георгіївської стрічки, що має обриси цієї літери, або ж зображень на Великодньому хлібові.

Українці інтерпретують прагматику цієї літери різко негативно — як елемент нацистської свастики. Вона стає символом чужого, зла, агресії, напр.: *Порада Данілова: «Опезешистам — сіячам зневіри й зради — найкраще просто тихо піти з Ради»* (Я. Гарасим, 24.04.2022); *Зло увірвалося до нас в оселю, відтоді минуло вже пекельно-чорних аж сто днів* (Я. Гарасим, 03.06.2022).

Латинська літера V, яку також активно ідеологізують у російській лінгвокультурі, разом із літерою Z стала ідеологографемою «русского мира» в Україні й світі, намаганням його сакралізувати.

Українці, навпаки, сприймають ці літери як маркер десакралізації прецедентних релігійних назв, напр.: *У Ватикані завелася міль, яка нещадно знищує залишки репутації папського престолу, або як з понтифіка стати понтифіком* (Я. Гарасим, 17.04.2022). Використання цих літер — це вияв і графічної мовної гри, що спричиняє до експресивізації лексеми, семіотизує негативну конотацію, напр.: *Роззія закінчується там, де починається УКРАЇНА* (Я. Гарасим, 21.03.2022); *Підтримував «руZZкий мир»: у Черкаській області судитимуть колаборанта* (ЗМІ.ска.уа, 27.04.2022).

У поетичному дискурсі, зокрема у вірші О. Суховій, спостерігаємо антонімічне вживання латинської Z і кириличної З, перша з яких символічно позначає негативні поняття, пов'язані з росією та її безчинствами, зло й насилля, друга ж, навпаки, символізує страдництво, опір і майбутню перемогу України. О. Тележкіна наголошує на потужному потенціалі такої фонографічної гри: «Графічна організація поетичного тексту, формуючи вертикальну підструктуру тексту, передає слововий ряд, який накладається на зміст слів, використаних рядках, а отже,

виконує важливі функції смислоутворення і структуроутворення» (Телешкіна, 2020, с. 72), пор.: *зло залетіло, зайшло, запливло, заповзло... / зверхньо. зненацька. / Зухвало. / загупало. затупотіло. / залізом забряжчало. / зігми зарясніло. / zenітками застрочило... / здалека. зблизька. звидусіль... / зміями звивається. / зомбі з зомбоящиків. / зараза з закордоння. / знайди. загарбники. запроданці. зрадники... / захопити. завоювати. зневолити. / злякати. залякати. загарбати. заграбастати. / змусити. змучити. знесилити. знецінити. знищити. зламати. збезчестити...*

Земля здригнулася. Завмерла. Збентежилася. Затужила. Заголосила. / Застогнала. Заквиліла. Заридала. Запалала. Загравною зайнялася. / Зась!!! / Зітхнула. Зібралася. Зерупувалася. Звелася... / Зеленський. Залужний. Захід. / Згуртуватися! Закрити! Захистити! / Знаю: / Зможемо. Зупинимо. Зіб'ємо. Знищимо. Здолаємо. Закопаємо. / Здобудемо. Заспіваємо. Затанцюємо. / Звистягою залунаємо. / Засяємо. Заіскримося. Зазоріємо. / Згода? (О. Суховій, 11.03.2022). Фактично, внаслідок уживання літер З і Z відбувається вербалізація дихотомій «свій / чужий», «добро / зло» на графічному рівні.

Цілком очевидно, що «літери алфавіту, звуко-букви, графеми як основні одиниці лінгвографії, графіки (графетики) виконують, як і всі інші мовні знаки, функцію символу, передусім і такого, через який можна здійснювати «національну мобілізацію» (А. Штекенброк). Вони мають значний ідеологічний та емоційний вплив на носіїв мови. Крім того, графемні та графічні знаки можуть моделювати систему прагматичних смислів» (Космеда, 2020, с. 80).

3.4. Власне десакралізація

Власне десакралізація (явна десакралізація), або «сакралізація зі знаком мінус» (Хлебда, 2001), — це процес активізації вживання сакральних одиниць у текстах, що належать до розширеного тематичного фону, пов'язаного не лише з високими філософськими, екзистенційними, світоглядними проблемами, а й зі злободенними побутовими питаннями, господарством, економікою, торгівлею тощо і на сьогодні — війною. Наведімо текстові ілюстрації: *На ерефії через необережне використання страсних свічок вогонь спопелив науково-дослідний інститут та хімзавод* (Я. Гарасим, 21.04.2022); *Християнська етика від Данілова: «Закінчиться Великий піст — візьмемося за кримський міст»* (Я. Гарасим, 21.04.2022); *ЗСУ нанесло удар по штабах, і в результаті цього група старших офіцерів відлетіла з недозавойованого «руського міра» одразу в «руській рай»* (Коростень today, 01.05.2022); *Відносність безпеки у цій жахливій кривавій війні: можна дивом вирватися із Маріупольського пекла або зійти у пекло на озброєному до зубів ракетному крейсері* (Я. Гарасим, 16.04.2022); *Треба бути пильними, а взагалі за підтримку дії агресора таких індивідів здавати у Службу Божу — як мінімум профілактична бесіда з ними забезпечена. <...> на Харківщині СБУ працює добре — це навіть із щоденних зведень можна побачити* (Майдан, 08.05.2022). Зокрема, останній контекст засвідчує, що сакральну назву *Служба Божа* використано для номінації

СБУ, тобто змодельовано мовну гру, коли, власне, аббревіатуру розшифровують не як «Служба безпеки України», а «Служба Божа України», що демонструє один з різновидів мовної гри — заміни внутрішньої форми аббревіатури. Погоджуємося з узагальненнями В. Хлебди стосовно того, що наявні в мові процеси і явища, співвіднесені зі сферою сакральності, «відрізняють не вузьку сферу спілкування, а в принципі весь суспільний дискурс на різних його рівнях, утворюючи сферу надзвичайно живу, яка постійно актуалізується (у різних напрямках — високому й низькому) і дає мовцям великі виражальні можливості — смислові, прагматичні й експресивні» (Хлебда, 2001, с. 129).

Дехто з глибоко релігійних людей такі вживання інтерпретує як вияв богохульства. Переважно йдеться про випадки ризикованих порівнянь, адже нерідко їх поєднано навіть з обценною лексикою: *ЗСУ ї...ть, як Боженька* (І. Skyba-Yakubova, 28.10.2022); *Не знаю американські чи українські цигарки курить Залужний, але недопалки він кидає, як Бог* (О. Сулова, 10.08.2022).

3.5. Сакралізація ЗСУ в українському художньому дискурсі

Розмірковуючи про культурну й світоглядну зумовленість сакрального, Г. Казаков зауважує, що «оскільки кожна людина формує свій світогляд у середовищі конкретної релігійної і національної культури, то говорити про сакральне можливо не «взагалі», а стосовно певної культури. Саме вивчення й опис структур сакрального передбачає певну солідаризацію дослідника з тією системою ціннісних координат, у якій ці структури наявні» (Казаков, 2014, с. 133). Очевидно, у наведених прикладах ідеться не так про явище десакралізації, як про сакралізацію українського війська, утіленням якого є генерал В. Залужний.

Сакралізацію національно прецедентного антропоніма *Залужний* засвідчено й на рівні прецедентних текстів. Українці демонструють креативність у стилізації сакрального фольклорного тексту жанру замовляння-прокльону, що має велику прагматичну силу в українській лінгвокультурі, репрезентує тяглість традиції і новаторство. Ідеться про текст пісні «Враже» на слова Л. Горової у виконанні Енджі Крейди. У вірші Дмитра Бібіка «Враже-2», написаному за мотивом цього твору, сакральної семантики й прагматики набуває національно прецедентний антропонім *Залужний*, що передано системою оновлених традиційних мовних формул, пор.: *Вдарю межі очі, аж башка відскоче, / Тепловізор, враже, тебе не покаже. / Доки будеш, враже, дихати і жити, / Доти я без жалю буду тебе бити. / <...> / Заповідь Божу / Прийняти не можу, / Нема часу, враже, ждати, що Бог накаже! / Байрактар покаже шлях до домовини, / Станеш ближче, враже, до «Лади-Калини». / Встану удосвіту, і піду вас бити, / «Нептунами» вмажу, кораблю шлях вкажу. / <...> / Заповідь Божу / Прийняти не можу, / Нема часу, враже, ждати, що Бог накаже! / <...> / Зброя моя влучна. / Зброя моя кучна. / Буде тобі, враже, як*

ніхота скаже! / Буде тобі, враже, так, як арта скаже! / Буде тобі, враже, так, як міна скаже! / Буде тобі, враже, так, як бомба скаже! / Буде тобі, враже, / Як. / Залужний. / Скаже! (Майдан — дрогобицька інтернет-газета, 10.10.2022).

Ідеться про сакралізацію українських воїнів, які змушені знищувати ворогів, порушуючи одну із заповідей «Не вбий!» (*Заповідь Божу / Прийняти не можу*), однак вони роблять це заради святої справи — захисту рідної землі, відновлюючи моральні й релігійні (честь, гідність, добро, справедливість, відплата) цінності й борючись за них.

У дописах соціальних мереж та віршах українських захисників порівнюють з титанами або богами, які тримають на собі Україну, пор.: *Прокидаєшся ранком / Годуєш кішку, / А сусід випускає шістдесят ракет. / Читаєш новини, / Прибираєш ліжку, / Цей ранок — це твій лотерейний білет. / Та в небі працюють крилаті боги / Зупиняють смертельні, ракетні дощі, / І коли десь протяжно співають тривоги, / Наші боги тримають щити і мечі. / Просинаєшся ранком, / Годуєш кішку, / А сусід випускає / шістдесят ракет. / І ти дякуєш тим, хто цим ранком не в ліжку, / А дарує тобі лотерейний білет* (К. Флекман, 2022).

4. ВИСНОВКИ

Отже, в українській мові під час російсько-української війни спостережено не лише потужний стилістичний і прагматичний потенціал біблізмів різних структурних типів, а й постійну актуалізацію мовного вираження категорії сакральності, що має динамічний характер, зокрема перехід сакрального в протилежну, профанну, площину, і навпаки. Інтенсивніший розвиток десакралізації пов'язаний з людською психологією, онтологією буття, коли актуалізується агресія та ненависть.

Важливу роль у процесі сакралізації відіграють різні види мовної гри, що відбувається як на графічному рівні, так і на рівні прецедентних текстів. З'явилися нові специфічні прецедентні тексти, у яких часткова десакралізація важливих релігійних понять є своєрідним тлом для вираження сакралізації українських воїнів та України загалом, що демонструє одночасно і тяглість традиції, і новаторство в українській лінгвокультурі.

Перспективу дослідження вбачаємо в поглибленому вивченні сакральних прецедентних феноменів в українській мові періоду Визвольної війни 2022 року.

ЛІТЕРАТУРА

- Білодід, І. К., Горещкий, П. І., Бурячок, А. А., Гнатюк, Г. М., Швидка, Н. І., Доценко, П. П., Юрчук, Л. А., ... Головащук, С. І. (ред.). (1970—1980). *Словник української мови* (т. I—XI). Київ: Наукова думка.
- Білоноженко, В. М., Гнатюк, І. С., Дятчук, В. В., Неровня, Н. М., & Федоренко, Т. О. (2008). *Словник фразеологізмів української мови*. Київ: Наукова думка.
- Вільчинська, Т. П. (2008). *Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII—XVIII ст.* Тернопіль: Джура.
- Гарасим, Я. (2022). <https://www.facebook.com/yaroslav.harasym>
- Головнокомандувач ЗС України (2022). <https://www.facebook.com/CinCAFU>
- Дивись info.* (2022). <https://dyvys.info>
- ЗМІ.ck.ua.* (2022). <https://zmi.ck.ua>
- Казаков, Г. (2014). Соціолінгвістика сакрального. У J. Mampe & L. Ovcinnikovej, *Socjolingwistyczne badania w teorii i praktyce: ujecie interdyscyplinarne* (т. 1, s. 132—142). Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdanskiego.
- Коваль, А. П. (2012). *Спочатку було Слово: крилаті вислови біблійного походження в українській мові*. Київ: Либідь.
- Коновалова, Н. И. (2013). Мифология сакрального в традиционной народной культуре. В *Филологический дискурс* (вып. 11: *Сакральное и праздничное в языке и литературе*, с. 66—74). Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета.
- Коростень today.* (2022). <https://korosten.today>
- Космеда, Т. (2020). «Дух» літери, або буква — першоелемент лінгвокультури: відкрита лекція. Кам'янець-Подільський: Друкарня «Рута».
- Котович, В. В. (2020). *Ойконімія України як лінгвокультурний феномен*. Дрогобич: Посвіт.
- Майдан.* (2022). <https://maidan.org.ua/2022/05/kharkiv-khroniky-ataky-na-misto-den-74-y-08-05-2022/>
- Майдан — дрогобицька інтернет-газета.* (2022). <http://maydan.drohobych.net/?p=128439>
- Мордатенко, К. (2022). https://www.facebook.com/profile.php?id=1000029994_58344
- Набитович, І. (2008). *Універсум sacrum у в художній прозі (від Модернізму до Постмодернізму)*. Дрогобич — Люблін: Посвіт.
- Нелюба, А. (2021). «Епоха Зеленського» в ономастичному словотвірному вимірі (спостереження тимчасово аполітичного мовознавця). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія*, 1(45), 340—346.
- Нелюба, А., & Редько, Є. (2017). *Словотворчість незалежної України. 2012—2016. Словник*. Харків: Харківське історико-філологічне товариство.
- Скаб, М. (2008). *Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери*. Чернівці: Рута.
- Словник інішомовних слів.* (2022). <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Article=19546&action=show>
- Софронова, Л. А. (2006). *Культура сквозь эпоху поэтики*. Москва: Языки славянских культур.
- Ставицька, Л. (2003). *Короткий словник жаргонної лексики української мови*. Київ: Критика.
- Сулова, О. (2022). <https://www.facebook.com/search/posts/?q=не%20знаю%20що%20курить%20залужний%20але%20опалки%20кидає%20як%20бог>
- Суховій, О. (2022). <https://www.facebook.com/philology.knu.ua/posts/4314930991942743/>
- Тележкіна, О. О. (2020). *ЗВУК — СЛОВО — ТЕКСТ: мова української поезії II половини XX — початку XXI століття*. Харків: Майдан.
- Флекман, К. (2022). <https://www.flekman.live>
- Хлебда, В. (2001). Десакрализация и ресакрализация библейской фразеологии в русской печати последнего десятилетия. *Studia Rossica Poznaniensia*, XXIX, 123—130.
- Chas.news.* (2022). <https://chas.news>
- Skyba-Yakubova, I. (2022). <https://www.facebook.com/ivanna.skyba>
- TEXTY.ORG.UA.* (2022). <https://texty.org.ua/articles/108082/monitorynh-roszmi-za-17-23-zhovtnya-2022/>

Статтю отримано 01.11.2022

REFERENCES

- Bilodid, I. K., Horets'kyi, P. I., Buriachok, A. A., Hnatiuk, H. M., Shvydka, N. I., Dotsenko, P. P., Iurchuk, L. A., ... Holovashchuk, S. I. (Eds.). (1970—1980). *Slovnnyk ukrains'koi movy* (Vols. 1—11). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Bilonozhenko, V. M., Hnatiuk, I. S., Diatchuk, V. V., Nerovnia, N. M., & Fedorenko, T. O. (2008). *Slovnnyk frazeologizmiv ukrains'koi movy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Chas.news. (2022). <https://chas.news> (in Ukrainian).
- Dyvys' info. (2022). <https://dyvys.info> (in Ukrainian).
- Flekman, K. (2022). <https://www.flekman.live> (in Ukrainian).
- Harasym, Ia. (2022). <https://www.facebook.com/yaroslav.harasym> (in Ukrainian).
- Holovnokomanduvach AF Ukrainy. (2022). <https://www.facebook.com/CinCAFU> (in Ukrainian).
- Kazakov, H. (2014). Sotsiolinhvystyka sakral'noho. In J. Mampe & L. Ovcinnikovej, *Socjolingwistyczne badania w teorii i praktyce: ujecie interdyscyplinarne* (Vol. 1, pp. 132—142). Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdanskiego (in Russian).
- Khlebdia, V. (2001). Desakralizatsiia i resakralizatsiia bibleiskoi frazeohrafi v russkoi pechati poslednego desiatylet'ia. *Studia Rossica Poznaniensia*, XXIX, 123—130 (in Russian).
- Konovalova, N. I. (2013). Mifologiiia sakral'nogo v traditsionnoi narodnoi kul'ture. In *Fylogicheskii diskurs* (Vol. 11: *Sakral'noe i prazdnichnoe v iazyke i literature*, pp. 66—74). Tiumen: Izdatel'stvo Tiumenskogo gosudarstvennogo universyteta (in Russian).
- Korosten' today. (2022). <https://korosten.today> (in Ukrainian).
- Kosmeda, T. (2020). “Dukh” liery, abo bukva — pershoelement linhvokul'tury: Vidkryta leksiia. Kamianets-Podilskyi: Drukarnya “Ruta” (in Ukrainian).
- Kotovych, V. V. (2020). *Oikonimiiia Ukrainy iak linhvokul'turnyi fenomen*. Drohobych: Posvit (in Ukrainian).
- Koval', A. P. (2012). *Spochatku bulo Slovo: Krylati vyslovy bibliinoho pokhodzhennya v ukrains'kii movi*. Kyiv: Lybid' (in Ukrainian).
- Maidan — drohobych'ska internet-hazeta. (2022). <http://maydan.drohobych.net/?p=128439> (in Ukrainian).
- Maidan. (2022). <https://maidan.org.ua/2022/05/kharkiv-khroniky-ataky-na-misto-den-74-y-08-05-2022/> (in Ukrainian).
- Mordatenko, K. (2022). <https://www.facebook.com/profile.php?id=100002999458344> (in Ukrainian).
- Nabytovych, I. (2008). *Universum sacrum'u v khudozhnii prozi (Vid Modernizmu do Postmodernizmu)*. Drohobych — Lublin: Posvit (in Ukrainian).
- Neliuba, A. (2021). “Epokha Zelens'koho” v onomastychnomu slovotvornomu vymiri (Sposterezhennia tymchasovo apolitychnoho movoznavtsia). *Naukovyi Visnyk Uzhhorods'koho Universytetu. Seriya Filolohiya*, 1(45), 340—346 (in Ukrainian).
- Neliuba, A., & Red'ko, Ie. (2017). *Slovotvorchist' nezalezhnoi Ukrainy. 2012—2016. Slovnnyk*. Kharkiv: Kharkivs'ke istoryko-filolohichne tovarystvo (in Ukrainian).
- Skab, M. (2008). *Zakonomirnosti kontseptualizatsii ta movnoi katehoryzatsii sakral'noi sfery*. Chernivtsi: Ruta (in Ukrainian).
- Skyba-Yakubova, I. (2022). <https://www.facebook.com/ivanna.skyba> (in Ukrainian).
- Slovnnyk inshomovnykh sliv*. (2022). <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Article=19546&action=show> (in Ukrainian).
- Sofronova, L. A. (2006). *Kul'tura skvoz' epokhu poetiki*. Moscow: Iazyky slavianskikh kul'tur (in Russian).
- Stavys'ka, L. (2003). *Korotkyi slovnnyk zharhonoi leksyky ukrains'koi movy*. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian).
- Sukhovii, O. (2022). <https://www.facebook.com/philology.knu.ua/posts/4314930991942743/> (in Ukrainian).
- Suslova, O. (2022). <https://www.facebook.com/search/posts/?q=не%20знаю%20що%20купить%20залужний%20але%20опалки%20кидає%20як%20бог> (in Ukrainian).
- TEXTY.ORG.UA. (2022). <https://texty.org.ua/articles/108082/monitorynh-roszmi-za-17-23-zhovtnya-2022/> (in Ukrainian).

- Tieliezhkina, O. O. (2020). *ZVUK — SLOVO — TEKST: Mova ukraïns'koï poezii II polovyny XX — pochatku ZZI stolittia*. Kharkiv: Maidan (in Ukrainian).
- Vil'chyns'ka, T. P. (2008). *Kontseptualizatsiia sakral'noho v ukraïns'kii poetychnii movi XVII—XVIII st.* Ternopil: Dzhura (in Ukrainian).
- ZMI.ck.ua. (2022). <https://zmi.ck.ua> (in Ukrainian).

Received 01.11.2022

Nataliia Piddubna, Doctor of philological Sciences,
Associate Professor at the department of Ukrainian language,
Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda
29 Alchevskyyh St., Kharkiv, 61002, Ukraine
E-mail: piddubnan71@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0331-0496>

SACRED PRECEDENT IN THE UKRAINIAN LINGUISTIC CULTURE OF THE WAR PERIOD

The article is devoted to the verbalization of sacred category in Ukrainian linguistic culture during the Russian — Ukrainian war 2022. The durability of tradition in the presentation of religious meanings and their modernization in modern conditions are shown as a kind of linguistic creativity of Ukrainians in regard to the continuation of the national tradition in the modeling of semantic-pragmatic meanings in the plane sacred-profanne. Attention is drawn to the fact that verbalization of sacred and anti-sacred, as everything in the language system and speech, demonstrates progress, dynamics, development. The article examines the linguistic manifestations of the processes of sacralization, desacralization, and resacralization as components of the category of sacred. The role of the language game that manifested at different linguistic levels (graphical, word-forming, phraseological) in the desacralization of certain religious concepts is demonstrated. The cultural and worldview conditioning of the sacred is shown, which is realized in the partial desacralization of religious concepts and sacralization of national precedent ones, primarily the Armed Forces. The attention is focused on the appearance of new specific precedent texts, in which the partial desacralization of important religious concepts is a kind of background for the expression of the sacralization of the Armed Forces and Ukraine, which demonstrates both the durability of tradition and innovation in Ukrainian linguistic culture.

Keywords: sacralization, desacralization, resacralization, precedent, language game

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.024>

УДК 81'373.23: 811.161.2

М. П. БРУС, доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
вул. Т. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018
E-mail: mariya_brus@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-5874-1045>

ДІАХРОННІ ТА СИНХРОННІ ВИЯВИ ФЕМІНІТИВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МЕДИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті досліджено назви осіб жіночої статі за медичною діяльністю в діяхронному та синхронному аспектах. Констатовано зумовленість цієї групи номінативних одиниць тривалою історією формування української літературної мови на народній основі й тенденцією до творення паралельних дериватів чоловічого та жіночого роду.

Простежено повільний діяхронний розвиток зазначеної лексико-семантичної групи слів від ранньої писемної доби до сьогодні під впливом мовних і позамовних чинників. Відзначено його особливості на всіх історичних етапах, особливо на сучасному, для якого характерне активне творення професійних назв жіночого роду від співвідносних назв чоловічого роду, з'ясовано використання таких номінацій у різних функційних стилях української літературної мови. Розмежовано інтенсивні й екстенсивні явища в історичному розвитку фемінітивів на означення різних видів лікування людей.

Установлено перевагу екстенсивних змін над інтенсивними в нинішній період активної фемінізації українського розмовного мовлення. Оцінено новітні фемінітиви медичної сфери з погляду нормативності та доцільності.

Ключові слова: діяхронія і синхронія, інтенсифікація, екстенсифікація, фемінізація, агенти жіночого роду за медичною діяльністю, медична термінологія, словотвірний тип

1. ВСТУП

Українська мова в генетичному й географічному плані є центром слов'янського світу (Ткаченко, 2004, с. 12). Унаслідок близького контактування з різними слов'янськими мовами та водночас самотнього формування вона зазнала інтегральних і диференційних процесів (Шевельов, 2002, с. 388—397). Одним із наслідків її інтеграції та диференціації стала багата народнорозмовна база, яка поступово проникала до літературного вжитку, але не виявляла себе вповні за часів співіснуван-

---

Ц и т у в а н н я: Брус, М. П. (2022). Діяхронні та синхронні вияви фемінітивотворення в українській медичній термінології. *Українська мова*, 4(84), 24—40. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.024>

ня кількох писемних мов, аж до повного переходу літературної мови на народну основу в новий український період.

Народнорозмовні елементи входили до літературної форми з давньоукраїнського періоду, набуваючи системного характеру в ній упродовж староукраїнської епохи та зміцнюючи свої позиції за нової української доби. «Під народною основою української літературної мови XVIII ст., — зазначає В. А. Передрієнко, — можна розуміти породжену умовами історично тривалої взаємодії книжного і народного компонентів, відповідну вимогам національної специфіки динамічну єдність, що формувалася шляхом літературного закріплення народнорозмовного мовлення — продукту інтеграційних процесів, шляхом абстрагування від різноджерельних «нестандартних» елементів (локальних, жаргонних, вузькопрофесійних, грубо просторічних, книжних тощо)» (Передрієнко, 1979, с. 9).

Саме ці особливості історичного розвитку української мови зумовлюють дослідження агентивів жіночого роду за медичною діяльністю в діахронії та синхронії. Нинішня активна фемінізація українського розмовного мовлення стала можливою саме тому, що українська мова сформувалася на народнорозмовній основі й незначною мірою оперта на давні книжні традиції, як інші мови, напр., російська, польська, чеська (Тараненко, 2021, с. 18). Вона стимульована, звичайно, дією багатьох нових мовних і позамовних чинників, особливо в умовах відродження і становлення власної незалежної держави (там само, с. 52—93), але не мала б послідовного й регулярного характеру, якби не була оперта на міцне історичне народнорозмовне підґрунтя.

2. ФЕМІНІЗАЦІЯ ЯК ЛІНГВАЛЬНЕ Й ЕКСТРАЛІНГВАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Сучасна тенденція до творення й уживання найменувань жіночого роду, співвідносних із назвами чоловічого роду, сягає давніх спільнослов'янських коренів, що відроджується сьогодні як питома ознака. Розвинена система праслов'янських словотворчих засобів (*-ѣк(a)*, *-іс(a)*, *-ніс(a)*, *-унj(i)*, *-ах(a)*, *-ох(a)*, *-их(a)*, *-ех(a)*, *-н(a)*, *-ін(a)*, *-ан(a)*, *-ен(a)* тощо) (Багмут, 1966, с. 138—141), використаних у численних похідних словах того часу, як засвідчують власне українські та загальнослов'янські лінгвістичні джерела (ЕСУМ, ЕССМ та ін.), стала підґрунтям для становлення словотвірної системи кожної слов'янської мови. Українська, як і більшість слов'янських мов, зберегла ці давні засоби фемінітивотворення, зокрема суфікси *-к(a)*, *-анк(a)*, *-овк(a)*, *-ох(a)*, *-ех(a)*, *-н(a)*, *-ин(я)*, *-иц(я)*, *-ниц(я)* тощо (Ковалик, 1962, с. 11—19), що визначили шляхи формування власної фемінітивної підсистеми. Крім цього, із праслов'янської доби відомо про творення корелятивних іменників чоловічого і жіночого роду, що об'єднало чимало слов'янських мов, насамперед східної підгрупи (української, білоруської, російської) та західної (польської, чеської, словацької, лужицьких мов).

Ареалом поширення питомих мовних ознак, зокрема й фемінітивних, у протоукраїнський період вважають території киево-поліського та галицько-подільського регіонів, які виділив і схарактеризував Ю. Шевельов. Він зазначав, що «вже в пізній дописемний час східнослов'янські говірки південно-західних регіонів оформилися у дві групи, умовно тут названі ГП (галицько-подільський. — М. Б.) і КП (києво-поліський. — М. Б.), які у своєму розвитку відрізнялися від мовних одиниць на північ і північний схід від них. Інновації цих двох регіонів лягли в основу пізнішої української мови...» (Шевельов, 2008, с. 395—396). На його думку, літературні мови в Україні формувалися, змінювалися, уживалися та виходили з ужитку, а тяглість «живої», «природної», «нерукоктвірної» мови має близько 1300 років (там само, с. 397). Охоплюючи киево-поліський і галицько-подільський додержавні регіони та починаючи з ранніх писемних часів, творення і вживання назв жіночого роду на власне українському ґрунті поступово оформлювалося в загальномовну тенденцію, що й надалі розвивалася та закріплювалася на живій народній основі.

Для розмовного й діалектного мовлення звичайним і закономірним було вживання паралельних назв жіночого та чоловічого роду, але в книжному стилі розмовні елементи були обмежені, як і сама українська літературна мова за часів церковнослов'янського впливу, польської колонізації, російського царювання, радянської політики. Проте народнорозмовна стихія виявилася такою міцною, що закріпилася як основа літературної форми і постійно живить її, а також забезпечує відновлення питомих словотворчих ресурсів, які набули загального та всеохопного характеру вже на початку староукраїнської доби XIV—XV ст. (Гумельська, 1958, с. 3). У її глибині визріла і тенденція до формування та функціонування співвідносних назв чоловічого й жіночого роду, набувши послідовного, регулярного і стабільного характеру. Про це свідчить багата давня українська писемність, особливо пам'ятки офіційно-ділового стилю XVI—XVIII ст., що найбільше зафіксували ознаки «живої» української мови (Брус, 2019, с. 405—418).

В обґрунтуванні сучасного явища фемінізації як творення іменників жіночого роду в українській мові важливу роль відіграють лінгвальні чинники, особливо історичні, і позалінгвальні, насамперед сучасний феміністичний рух. У загальному типологічному плані слов'янські мови, до яких уходить і українська, належать до флективних із перевагою синтетичного складу, яким властиві розвинені системи словотвору та словозміни у сфері іменного та дієслівного відмінювання (Мельничук, 1986, с. 20). Вони успадкували через праслов'янську мову з індоєвропейської членування назв осіб у словотвірному класі на найменування чоловічого і найменування жіночого роду, що виникло як вияв власної словотвірної універсалії, властивої всім синтетичним мовам (там само, с. 52). Назви жіночого роду є переважно відповідниками до назв чоловічого роду і мають твірні форманти слов'янського походження — суфікси *-к(а)*, *-иц(я)* та ін. Але внаслідок розвитку суспільних відносин зростала

роль найменувань жінок за їхніми особистими ознаками, передусім діяльними. Тому первинні назви жіночого роду втрачали продуктивність або зазнавали переосмислення своєї семантики, а наступні формувалися та поповнювалися новими словами (Багмут, 1966, с. 138—139). Позамовні чинники, особливо націоналізація, демократизація, європеїзація, глобалізація, інтернаціоналізація тощо, важливі в дослідженні процесів активного сучасного фемінітивотворення, але вони не основні важелі в з'ясуванні цього явища. Суспільні зміни завжди більшою чи меншою мірою впливали на мовну ситуацію і корегували мовну політику в державі. Під впливом внутрішніх і зовнішніх історичних подій відбувалася соціальна диференціація населення, з'являлися нові види діяльності, форми зайнятості чоловіків та жінок, що впливало й на формування мовної культури відповідного періоду.

У книгописанні зафіксовані переважно назви жіночого роду для позначення родинних зв'язків, соціального та майнового стану, церковно-релігійних ознак. Через це писемні пам'ятки як основне джерело вивчення історії української мови охопили незначну кількість професійних назв. До того ж, використання таких найменувань зумовлювали особливості історичної епохи, різні види діяльності, зайнятості жінок у кожний період. Це стосується і медичної сфери, яка в історії не розвивалася так, як сьогодні, і мало відбита в книгописанні. Наприклад, в XI ст. не було великого розмаїття спеціалізацій у медицині. У містах серед представників різних професій були особи, одні з яких практикували лікування ран, переломів, пускання крові, інші — замовляння зубів, лікування очей, надання допомоги породіллям тощо. Унаслідок збільшення населення міст зріс попит на медичну допомогу й відповідно на осіб, для яких лікувальна справа була професією, частіше спадковою. Основою знань цих лікарів-ремісників був віковий досвід народної емпіричної медицини з елементами містичного характеру, що зумовлено тогочасним світоглядом. Саме народним лікарям довір'яло населення і представники влади. А з лікарів-емпіриків формувалися перші військові лікарі, що обслуговували князівські дружини й передусім самих князів. Допомогою вчених лікарів користувалася феодална верхівка та заможні верстви населення, основна ж частина населення в містах лікувалася в народних лікарів-ремісників, а в селах — у знахарів і знахарок (Верхратський & Заблудовський, 1991, с. 193—195). Спеціально готувати лікарів почали з XV ст. у Краківському університеті Польщі, а з початку XVIII ст. і в Україні — у Київській академії. Провідні медичні галузі були виділені вже в першій половині XIX ст., а далі розвивалися та розширювалися впродовж усього XX ст. (там само). На сучасному етапі медичну сферу репрезентує більшою мірою жіноча частина населення, ніж чоловіча, що й стимулює пошуки засобів та способів лінгвалізації особи жіночої статі за медичною діяльністю.

3. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЙМЕНУВАНЬ ЖІНОЧОГО РОДУ

Важливими аспектами історичного вивчення фемінітивів української мови є діахронний та синхронний аналіз. Ці підходи відмінні, але й тісно пов'язані, їх взаємодію можна простежити в ретроспекції і перспекції, у статичності й динаміці, інтенсифікації та екстенсифікації, що й лягло в основу методики дослідження історії фемінітивів української мови (Брус, 2019, с. 43—52). Об'єктом діахронного аналізу стала сукупність динамічних змін у межах означеної категорії роду, послідовність їх виникнення, збереження чи занепадання, а об'єктом синхронного аналізу — статичні дані, установлені на певному історичному етапі про вживання таких найменувань. У діахронії засвідчено тяглість категорії агентивів жіночого роду для вираження медичної діяльності впродовж усієї писемної доби XI—XXI ст., але з незначними історичними змінами дотепер, а в синхронії маємо повільне та протяжне формування цієї групи слів, починаючи від номінацій, що виражають надприродні ознаки жінок, до розширення її словами, що позначають жінок за лікувальними вміннями.

Лінгвальні поняття ретроспекції (відтворення минулого) та перспекції (прогнозування майбутнього) дали змогу здійснити екскурс у давнину цієї категорії слів та окреслити її вияв на перспективу. У ретроспекції відновлено хронотоп змін, що спричинили постання назв жіночого роду, які виражають медичну діяльність особи: виникнення первинних агентивів за магічними діями, часткове збереження їх в українській мові дотепер як пережитків старовини і для вираження надприродних здібностей жінки (пор. *бабка, відьма, чарівниця* і под.), безвідносно до її медичної діяльності, активне творення професійних назв у XX ст. (*акушерка, ветеринарка, гіпнотизерка, дантистка, масажистка, медичка, окулістка, ординаторка, фельдшерка* та ін.). А в перспекції спрогнозовано активне й регулярне продукування назв жіночого роду, відповідних назвам чоловічого роду. Паралельне формування таких дериватів зумовлене як словотвірними можливостями української мови, так і прагматичними чинниками — намаганням дібрати з арсеналу лексичних одиниць або створити за допомогою відомих мовних засобів слова для позначення високих професійних якостей і компетентностей жінок, показати їхню рівність із чоловіками або неперевершеність.

Основними складниками методики вивчення історії агентивів жіночого роду за медичною діяльністю є поняття інтенсифікації та екстенсифікації, що тісно пов'язані з поняттями статичності й динаміки. Вони вможливають установлення сукупності статичних явищ як результатів інтенсивних змін та динамічних явищ як наслідків екстенсивних процесів. Інтенсифікація — це нагромадження лексичних, словотвірних, функційних змін, збережених від попередньої епохи до наступної та доповнених незначною мірою на кожному синхронному зрізі. Екстенсифі-

кація — це нові перетворення в лексичному складі, словотвірній структурі та у функціонуванні.

У межах одного часового зрізу екстенсивні зміни доповнюють інтенсивні ресурси, а в переході до наступного етапу взаємодія між ними набуває нового характеру. Відношення між явищами інтенсифікації та екстенсифікації постійно змінювалися в діахронному та синхронному планах, напр., успадковані з праслов'янського періоду екстенсивні вияви належать уже до інтенсивних у давньоукраїнській мові, а нові ресурси в ній — це екстенсивні результати. Отже, інтенсивні й екстенсивні процеси відображають діахронні та синхронні особливості розвитку агентивів, відмінність між їхньою статикою та динамікою.

Наявність динамічних і статичних змін у межах професійних медичних назв засвідчує взаємодія старих і нових ресурсів — слів, словотворчих засобів. Сукупність лексичних, словотвірних, функційних ознак, відомих із попереднього етапу, що стали взірцями для творення нових слів чи елементів, визначають суть статичних явищ, а сукупність нових мовних засобів, сформованих на старій базі чи доповнених до неї, виражають динамічність явищ у межах відповідного періоду. Вирізний характер статичні й динамічні зміни мають тоді, коли збережені з минулого синхронного зрізу мовні ознаки зазнають істотного оновлення та збагачення внаслідок появи нових слів, дериваційних засобів, стилістичних ознак чи функційних особливостей (Брус, 2019, с. 47).

Із поняттями інтенсифікації та екстенсифікації, статичні й динамічні фемінітиви пов'язані також поняття продуктивності й регулярності. У синхронії продуктивність мовних засобів — це встановлена відповідна кількість елементів і порівняна з аналогічними чи подібними елементами, а в діахронії продуктивність — це зміни мовних явищ від попереднього до наступного періоду, що дають змогу окреслити спільні та відмінні ознаки між періодами. Регулярність — це здатність мовних засобів слугувати взірцем для творення нових лексичних, словотвірних чи інших одиниць. Унаслідок дії внутрішніх і зовнішніх чинників мовні ресурси можуть змінювати свою регулярність — посилювати або понижувати в певний відтинок часу.

4. НАЗВИ ЖІНОЧОГО РОДУ МЕДИЧНОЇ СФЕРИ В ДІАХРОННОМУ ТА СИНХРОННОМУ ВІЯВАХ

У праслов'янський період сформувалося чимало іменників жіночого роду, серед яких із семантикою 'жінка, яка займається лікуванням' виявлено лише слово **lěkarica* (похідне від **lěkarь*) 'лікарка', 'знахарка' (ЕССМ 14, с. 194), а також найменування, що характеризували жінок за надприродними ознаками, напр.: **bajadlica* 'ворожка, знахарка', **bajidľja* 'знахарка, шептуха', *čarovьnica* 'чарівниця' (ЕССМ 1, с. 137, 140; 4, с. 25), утворення яких зумовлене особливостями дохристиян-

ського життя. Ці первинні назви жіночого роду, що визначали лікувальні заняття осіб, є результатом екстенсифікації у спільнослов'янській період на тлі тодішньої інтенсифікації — розвинених процесів у словотвірній системі праслов'янської мови.

Давньоукраїнська мова успадкувала чимало праслов'янських назв жіночого роду, пов'язаних із лікуванням людей, що відображали переважно заняття жінок як пережитки язичництва, напр.: *зелеиница*, *чародѣиница* 'жінка, яка лікує рослинами, травами' (СДМ ІІІ, с. 367), *баяльница* 'ворожка', *вльшьбѣница* 'чарівниця' (ССДМ І, с. 46, 384). Це статичні явища, що були результатом інтенсифікації в семантичному (назви жінок за магічними діями), словотвірному (derivati на *-иц(a)*, *-ниц(a)*) та лексичному (слова книжної мови) плані. Екстенсивні зміни в межах цієї категорії фемінітивів, що могли б засвідчити динамічні процеси в розвитку назв жінок за лікувальними діями чи задатками, у писемних джерелах не встановлено.

Староукраїнська книжність не зафіксувала істотних змін у категорії агентивів жіночого роду. Її надбанням стали давні слова, синонімічні утворення та поодинокі нові розмовні лексеми. Інтенсивні ресурси — це найменування, які виражали магічні дії жінок, що здебільшого мали словотворчі суфікси *-иц(a)*, *-ниц(a)* і були характерні для книжного стилю, напр.: *волишебница* 'чарівниця', *вѣдьма* 'відьма' (СУМ 4, с. 217; 6, с. 127), *ятроволишебница*, *чародѣиница* (ЛС, с. 215, 328). Їх доповнили екстенсивні засоби: нові слова переважно розмовного й діалектного характеру, напр.: *баба* 'повитуха', 'ворожка', *баиля* 'знахарка', *ворожѣля* 'ворожка' (СУМ 1, с. 4, 11; 4, с. 232); derivati із суфіксом *-к(a)*, напр.: *ворожка* (СУМ 4, с. 232). Це спричинило розвиток словотвірної синонімії фемінітивів зі значенням 'особа жіночої статі за магічними діями чи лікувальними здібностями', напр.: *пророкиня*, *пророчица*; *чаровница*, *чародѣиница*. Уперше зафіксовано і слово *лѣкарка* 'жінка, яка займається лікуванням, зцілюванням', а саме як епітет Божої Матері: В(ѣ) мѣстѣ то(м) члѣвкѣ едѣнѣ на імѣ Демѣнѣ Афанасовичѣ, маючи в(ѣ) своїхъ в(ѣ)нутрностѣх(ѣ) болѣзнь великую, до нб(с)нои сѣ лѣка(р)к(и) престѣи бѣи Єлѣцкой уда(л)... (ГКР, с. 367). Такі назви жіночого роду були в різних стилях староукраїнської мови — художньому, полемічному, літописному, офіційно-діловому, але найбільше відображені в красному письменстві, напр.: Ω бѣомѣ(р)зскихъ *баба(x) шепотниѣцахъ*, и о проклятыхъ *чаро(в)ницахъ*, и о дшѣпогибѣ(л)ны(х) ихъ *ворожкахъ* (ЗВП, с. 101).

У новій українській мові до статичних явищ як результатів інтенсифікаційних процесів ще більше долучилося динамічних змін як результатів екстенсифікаційних процесів, порівняно з минулими періодами. На основі пам'яток писемності та лексикографічних джерел простежено використання багатьох давніх і нових найменувань жіночого роду за надприродними ознаками, що сформували ряди словотвірних синонімів, напр.: *відьма*, *відьоха*, *відюга*, *відьмище*; *ворожбитка*, *ворожиля*, *ворож-*

ка; знатниця, знахарка; чарівка, чарівниця, чарівниченька; шепотильниця, шептуня, шептуха (СУМГ I, с. 235—236, 255; II, с. 171; IV, с. 444—445, 492). Однак вони свідчили не про збільшення кількості назв жінок за цією ознакою в той час, а про стилістичне навантаження іменників жіночого роду, що мають спільне референційне значення, напр.: лікарка, лікаронька, лікарочка (СУМГ II, с. 368). Тодішня мовна ситуація, імовірно, не потребувала конкретизації таких слів, оскільки звичайна жінка вмiла надавати медичну допомогу. За практично стабільної інтенсифікації (незмінності категорії слів за магiчними діями, їхніх словотворчих ресурсів та функційних ознак) екстенсифікацію простежуємо у формуванні нових словотвірних типів, особливо стилістично забарвлених на *-ун'(а)*, *-ох(а)*, *-ух(а)*, *-еньк(а)*, *-ечк(а)*, *-ичк(а)*, *-очк(а)* та ін., напр.: *ворожечка*, *чарівничка*, *чарівочка* (СУМГ I, с. 255; IV, с. 444); у підвищенні продуктивності словотвірного типу із суфіксом *-к(а)*, напр.: *аптекарка*, *пупорізка* (СУМГ I, с. 8; III, с. 500).

Самостійного статусу і спеціалізування за напрямками медична сфера набула у ХХ ст., коли у зв'язку з розвитком різних видів діяльності кваліфікація робітників і працівників у різних ділянках суспільного життя стала фахово важливою. На це століття припало не тільки активне творення назв жінок за різними видами професійної діяльності, а й уведення їх до лексикографічних видань. У межах категорії слів, що позначали жінок за медичною діяльністю, статичними явищами були словотвірні типи, відомі з нової української доби, невелика кількість дериватів, утворених за ними, а також маркування таких номінацій здебільшого як стилістично забарвлених (діалектних, застарілих, розмовних тощо). Динамічні зміни віддзеркалюють: а) поповнення цієї лексичної підгрупи слів; б) розширення їхньої словотвірної бази; в) стилістичне розмежування словотвірних типів, із яких стилістично нейтрального значення набув продуктивний словотвірний тип із суфіксом *-к(а)* і малопродуктивні типи із суфіксами *-иц(я)*, *-ниц(я)*, а решта словотвірних типів відійшла до інших форм національної мови; г) відбиття таких назв жіночого роду у словниках та пояснення їх переважно з відсиланням до значень відповідних назв чоловічого роду.

У ХХ ст. жіноча сила була спрямована на боротьбу із загарбниками, на захист батьківщини, обслуговування військовополонених, відбудову країни після руїн і не могла належно розгорнутися у професійній сфері. Однак під впливом мовних чинників (потужної словотвірної бази та власних дериваційних засобів), а також позамовних (виконання потрібних виробничих дій, громадських обов'язків чи соціальних функцій) у цей період постало чимало найменувань жінок за медичною діяльністю, що збереглися дотепер.

Проте в першій половині ХХ ст. такі слова могли функціонувати в розмовному мовленні або загалом були обмеженими, як і назви чоловічого роду, хоч медицина досягла тоді належного рівня розвитку, що засвідчили й лексикографічні праці зазначеного періоду. Так, *Медичний*

російсько-український словник (1928 р.) продемонстрував багатство медичної лексики, але в ньому мало професійних назв осіб. Вони не актуалізовані за наявності традиційних позначень, напр., у його перекладній частині: *лікар* — *лікар на дитячі хвороби (недуги)*, *лікар на внутрішні хвороби*, *лікар на очні хвороби (недуги)* та ін. (МРУС, с. 25). Через це до словника ввійшло небагато спеціальних назв осіб, зокрема подано здебільшого іменники чоловічого роду, напр., у перекладі: *дантист*, *медик*, *педіятр*, *терапевт*, *уролог*, *фтізіятр* (МРУС, с. 37, 69, 101, 151, 159, 161) лише до окремих із них долучено іменники жіночого роду, напр.: *лікарка*, *віспарка*, *щепільниця* та ін. (МРУС, с. 65, 94, 119). Перевага одних над іншими зумовлена тим, що такі найменування були новим лексичним явищем для української мови на початку минулого сторіччя: запозиченими назвами чоловічого роду або утвореними від запозичених основ, тому й поширювалися тільки у формі чоловічого роду для позначення представників обох статей. Але у зв'язку з поступовим зростанням кількості жінок у медичній сфері, переважанням їх над чоловіками, постала потреба у формуванні нових самостійних лексичних одиниць — найменувань жіночого роду.

До цього перекладного медичного словника введено багато загальноновідомих фемінітивів: *мамка*, *годувальниця*; *нянька*, *няня*; *породілля*, *роділля*, *поліжниця* (МРУС, с. 61, 84, 133). Загалом до нього ввійшли неспеціальні назви як жіночого, так і чоловічого роду, яким надано, імовірно, термінологічного значення, напр., в українській частині: *білянка*, *білявка*, *русява*; *дітовбийниця*; *жінка*, *молодиця*; *знахарка*, *ворожка*; *спадкоємиця*; *симулянтка*, *вішалниця*, *утоплениця* (МРУС, с. 17, 39, 47, 52, 79, 138, 156, 160) і *асистент*, *божевільник*, *дегенерат*, *дослідник*, *експерт*, *консультант*, *магістр*, *облудник*, *спостережник*, *стажист* (МРУС, с. 12, 15, 38, 43, 61, 67, 77, 120, 145). Це пояснюємо тим, що «перехід загальноновживаних слів до розряду термінів відбувається безперервно... Розширюючи свою семантику, звичайні слова загального вжитку паралельно з номінацією вже відомих предметів, явищ, процесів і т. д. стають назвами нових уявлень і понять, які своєю функцією нагадують добре відомі звичні предмети або явища» (Паламарчук, 1983, с. 577).

Утворення найбільшої кількості професійних медичних назв простежуємо із другої половини ХХ ст., адже після відбудови зруйнованої війною держави зросла можливість участі жінок у її політичному, громадському, культурному, освітньому й технічному житті. Це спричинило засвоєння більшої кількості інтернаціоналізмів, розширення семантичних потенцій питомих слів, запровадження їх у різних професійних сферах і формування необхідної термінологічної лексики. Активізації та популяризації нової лексики посприяло запровадження до щоденного вжитку різних інформаційних, культурно-освітніх, наукових, виробничих та інших технологій (кіно, радіо, преси, телебачення та ін.). Зважаючи на ці чинники, можна констатувати поживавлення словотвірної продуктивності і в межах професійних назв. Так, *Словник української*

мови в 11 т. охопив уже чимало найменувань жінок за медичною діяльністю, засвідчивши мотивацію їх переважно запозиченими основами та використання в різних писемних текстах того часу, напр.: *дантистка, курортниця, масажистка, медичка, окулістка, ординаторка, санаторниця, сандружинниця, санітарка, сигнатурниця* (СУМ 11, II, с. 211; IV, с. 412, 512, 636, 664, 665, 685, 743; IX, с. 51, 52, 53, 158; X, с. 574).

5. ДИНАМІЧНІСТЬ СУЧАСНОЇ КАТЕГОРІЇ НАЙМЕНУВАНЬ ЖІНОК

Сьогодні у зв'язку з розвитком світових інформаційних технологій, появою нових суспільних реалій, прагненням до власного словотворення і номінування особи за допомогою питомих словотворчих засобів медичні назви жіночого роду значно оновилися, порівняно з минулим сторіччям. Вони репрезентовані основними словотвірними типами із суфіксами *-к(а)*, *-ин(я)*, *-ниц(я)*, найпродуктивнішим із яких є перший, малопродуктивний — другий і найменш продуктивний — третій. У системі мови ці словотвірні типи відображають активізацію давніх засобів словотворення для формування нових дериватів, а в мовленні є свідченням поширеного у слов'янському просторі явища фемінізації. Характерною ознакою сучасної фемінізації загалом стало намагання виокремити жінку в професійному середовищі, показати її особливу роль, компетентність у межах діяльності, що й спричинило активне використання власних словотворчих ресурсів для формування дериватів від багатьох фахових найменувань чоловічого роду, що є результатом інтенсифікації та екстенсифікації. Серед них агентиви жіночого роду, що кваліфікують жінок за різними медичними спеціальностями та спрямуваннями. До укладеного нами історичного словника фемінітивів української мови ввійшло найбільше іменників із суфіксами *-к(а)*: *віспощепійка, гідромасажистка, гомеопатка, інфекціоністка, костоправка, психотерапевтка* та ін. (ФУМ 2, с. 94, 115, 119, 218, 258, 461) та *-ин(я)*: *гінекологиня, дієтологиня, епідеміологиня, косметологиня, невропатологиня, паразитологиня, пульмонологиня, хірургиня* та ін. (ФУМ 2, с. 116, 152, 258, 364, 395, 463, 574).

Під дією лінгвальних і позалінгвальних чинників медичні назви жіночого роду набувають поширення насамперед у сучасному розмовному мовленні. Їх утворюють переважно від співвідносних іменників чоловічого роду. Найактивнішим у деривації таких фемінітивів є словотвірний тип із суфіксом *-к(а)*. Він репрезентований різними за продуктивністю словотвірними моделями, а саме: 'основа на *-ер, -ор* + *-к(а)*' (*акушерка, дезінфекторка, інспекторка, провізорка*), 'основа на *-ар* + *-к(а)*' (*лікарка, санітарка*), 'основа на *-ист, -іст* + *-к(а)*' (*анастезистка, гігієністка, ендоскопістка, протезистка*), 'основа на *-ант, -ент* + *-к(а)*' (*лаборантка, асистентка*), 'основа на *-евт* + *-к(а)*' (*терапевтка, фармацевтка*), 'основа на *-пед* + *-к(а)*' (*логопедка, ортопедка*), 'основа на *-пат* + *-к(а)*' (*гомеопатка, натуропатка*) та ін. Найпродуктивнішими є

словотвірні моделі ‘основа на *-ист, -іст + -к(а)*’ та ‘основа на *-ер, -ор + -к(а)*’. Загалом із суфіксом *-к(а)* ми зафіксували близько трьохсот медичних назв жіночого роду.

Усі названі словотвірні моделі є результатом екстенсифікаційних процесів у сучасній українській мові, хоч сам словотвірний тип із суфіксом *-к(а)* — наслідок інтенсифікації. Він став універсальним засобом творення переважно стилістично нейтральних іменників жіночого роду, мотивованих питомими й іншомовними основами. Це підтверджує і чимала кількість словотвірних моделей, належних до нього, засвідчуючи те, що практично від усіх агентивів чоловічого роду тепер можна утворити співвідносні агентиви жіночого роду. Унаслідок цього в медичній термінології сьогодні можливе використання паралельних назв чоловічого та жіночого роду для позначення осіб за певною діяльністю, зайнятістю чи компетентністю. У минулому сторіччі словотвірний тип із суфіксом *-к(а)* не був активним у творенні професійних назв жіночого роду від запозичених основ, оскільки більшість співвідносних іменників чоловічого роду були порівняно новими іншомовними одиницями в мовній системі й адаптованими спочатку для позначення представників обох статей. Через актуалізацію зазначеної лексики, а також під дією прагматичних чинників — намаганням позначити жінок самостійними словами — постала й потреба пошуку оптимальних засобів творення найменувань жіночого роду. До того ж, усталеними позначеннями осіб за медичною діяльністю вважали синтетичне утворення *лікар* або аналітичне на зразок *лікар-окуліст*.

У межах назв жіночого роду за медичною діяльністю помітно зростає роль і давнього словотвірного типу із суфіксом *-ин(я)*, що вможливило формування похідних, особливо від тих слів, що раніше не мали відповідників жіночого роду, зокрема з другою частиною *-лог*. Через це сьогодні спостерігаємо підвищення продуктивності словотвірної моделі ‘основа на *-лог + -ин(я)*’ у деривації професійних медичних назв (*алергологиня, анестезіологиня, бактеріологиня, вірусологиня, гастроентерологиня, гематологиня, імунологиня, токсикологиня* та ін.) і частково словотвірних моделей ‘основа на *-ик + -ин(я)*’, ‘основа на *-ік + -ин(я)*’, ‘основа на *-ець + -ин(я)*’, ‘непохідна основа + *-ин(я)*’, ‘складена основа + *-ин(я)*’ (*генетикиня, технікня, фахівчиня, педіатриня, хірургиня, ортопединя* та ін.). Динамічне зростання продуктивності всіх словотвірних моделей цього словотвірного типу віддзеркалює насамперед екстенсивні зміни, оскільки в минулому він був непродуктивним у творенні фемінітивів і належав до інтенсивних явищ (Брус, 2019, с. 101, 127, 159, 218). Суфікс *-ин(я)* стає регулярним дериваційним формантом і закріплюється у статусі стилістично нейтрального засобу творення відповідних агентивів жіночого роду. Ми зафіксували близько ста п’ятдесяти іменникових медичних назв із цим суфіксом.

Словотвірний тип із суфіксом *-ниц(я)* малопродуктивний у творенні моційних дериватів у сфері медичної термінології. Його представляють

сьогодні переважно загальновідомі слова, що з відповідним термінологічним значенням увійшли до медичної лексики (*заступниця, начальниця, співробітниця, помічниця* та ін.) і вживані у складі аналітичних утворень на взірць *заступниця головної лікарки, наукова співробітниця-консультантка (фармація), помічниця лікаря-стоматолога*. Ми зібрали близько тридцяти таких термінологічних найменувань у діловому професійному мовленні.

На сучасному етапі активністю відзначаються і давні словосполучення та прикладкові утворення зі словом *лікарка*. Це статичні явища, що є результатом інтенсивних процесів у словотвірній системі української мови. Функціонування іменника *лікарка* припало на староукраїнський період, однак у писемних пам'ятках воно не виявлене як назва жінки за професійною діяльністю. Попри те, вживання лексеми *лікар*, до того ж у трьох значеннях: 'особа, яка лікує', 'про Ісуса Христа', 'про духовну особу' (СУМ 13, с. 128), доводить наявність тоді цієї професійної назви, від якої могло утворитися і співвідносне найменування жіночого роду. Відсутність її в писемних джерелах, очевидно, зумовлене прагматичними чинниками, зокрема зайнятістю жінок у специфічних сферах (зціленні, догляданні хворих, прийнятті пологів) та покладанням на чоловіків основних професійних обов'язків щодо лікування хвороб і недуг.

Від нового українського періоду слово *лікарка* функціонує в літературній мові та стосується медичної сфери, де має конкретизований характер. Проте широту позначуваних ним професійних спрямувань простежуємо тільки на сучасному етапі, напр.: *лікарка з гігієни харчування, лікарка з променевої терапії, лікарка з радіаційної гігієни, лікарка з ультразвукової діагностики* та ін. До таких словосполучень сьогодні долучилися і прикладки, що були характерним явищем минулого сторіччя. Однак для позначення жінок актуалізовані саме прикладки зі словом *лікарка*, а не *лікар*, напр.: *лікарка-гематологиня, лікарка-ендоскопістка, лікарка-стоматологиня, лікарка-терапевтка, лікарка-фтизіатриня* та ін., але такі прикладкові утворення є рідковживаними номінаціями, вони трапляються переважно в усному й писемному професійному мовленні та активно пропаговані в українських засобах масової інформації. Їхній майбутній статус визначить взаємодія узусних та нормативних чинників.

Динамізація фемінітивних процесів у сучасній українській мові, що зумовлена, з одного боку, прагненням інколи надмірно та беззастережно реалізувати потенціал відомих словотворчих засобів, а з іншого — показати зростання соціального та професійного рівня жінок, зумовлює почасти небажане й неприродне нагромадження словотвірних чи лексичних синонімів, а також вільне послуговування ними без відповідних стилістичних обмежень, що стосується різних професійних назв жіночого роду, зокрема й за медичною діяльністю, напр.: *генетичка, генетиця, генетикиня*. Це ускладнює встановлення статусу загальноживаних слів, визначення стилістичного навантаження лексем, уведення їх до професійного вжитку чи до писемного мовлення загалом. Випадки

масової деривації і синонімізації фемінітивів засвідчені та прокоментовані в багатьох сучасних лінгвістичних працях, напр.: *агентка, агентеса; критиканка, критикеса; бізнес-леді, бізнесменка* (Клименко та ін., 2008, с. 59, 185). Активне продукування таких синонімічних утворень дослідники пояснюють не так потребою оновлення номінативних засобів чи коригування словотвірної структури української мови, як виявом оказіональної деривації, притаманної сучасним словотвірним процесам (Тараненко, 2021, с. 9–10). Проте незаперечним є те, що «нормою для сьогоденної мовної практики стали нові назви жінок за професією чи видом діяльності» (Кислюк, 2017, с. 330). Тому наступними етапами має бути уніфікація та систематизація їх за стилістичними ознаками.

Важливим аспектом усталення та кодифікування найменувань жіночого роду є відображення їх у словникарській практиці. На жаль, сучасна лінгвоукраїністика ще не має єдиних критеріїв лексикографування фемінітивів. Попри це їх фіксують деякі словники української мови. Однак медичні назви відображені в них частково. Наприклад, *Словник української мови* у 20 томах подав невелику кількість зазначених фемінітивів із суфіксом *-к(а)*, напр.: *окулістка, ординаторка* та ін. (СУМ 20 11, с. 303, 450), оскільки такі лексеми проходять адаптацію в розмовному мовленні — побутовому чи професійному. Обмежена фіксація найменувань жіночого роду за медичною діяльністю у словниках свідчить не про їхню меншовартість чи пріоритетність назв чоловічого роду, стилістичну нейтральність або маркованість, продуктивність чи непродуктивність, а про те, що вони актуалізовані тільки на початку ХХІ ст. внаслідок мовних контактів (запозичення переважно з європейських мов, посилення лінгвістичного феміністичного руху) та позамовних чинників (розвитку медичної сфери, наукових здобутків і досягнень у ній). Медичні технології сьогодні сягнули високого рівня розвитку, унаслідок чого постійно з'являються нові професійні назви у формі чоловічого роду, що зумовлено насамперед саме такою традицією їх уживання в медичній сфері. Кореляти жіночого роду до них з'являються не в професійному середовищі для вивіщення жінок-медиків відповідних спеціалізацій, а в засобах масових комунікацій, бо їх утворюють і поширюють ті, хто бореться з мовним патріархатом у медичній термінології.

6. ВИСНОВКИ

Назви осіб жіночої статі за медичною діяльністю, як і багато інших груп номінативних одиниць, — це результат тривалого й повільного розвитку словникового складу української мови під впливом мовних і позамовних чинників. Вони сягають праслов'янської доби, для якої було характерне творення корелятивних іменників чоловічого й жіночого роду, ґрунтоване на успадкованому від індоєвропейської мови членуванні назв осіб у словотвірному класі на номінації чоловічого та номінації жіночого роду. Перші, найдавніші назви — це назви жінок переважно за їх-

німи магічними діями, надприродними вміннями, навичками лікувати, зцілювати людей, що набули поширення в народному середовищі.

У наступні історичні періоди утворення назв жінок за їхніми медичними спеціалізаціями підтримували значною мірою властиві українській мові словотворчі засоби — словотвірні типи із суфіксами *-к(а)*, *-ин(я)*, *-ниц(я)*, а також використання прикладкових назв.

На сучасному етапі медичну сферу істотно репрезентує жіноча частина населення, що стимулює пошуки засобів та способів лінгвалізації особи жіночої статі за медичною діяльністю. Проте новітні фемінітиви медичної сфери (пор.: *терапевтка*, *інфекціоністка*; *гінекологиня*, *педіатриня*, *стоматологиня* та ін.), що почали з'являтися та поширюватися на початку ХХІ ст., побутують не в професійному медичному середовищі, не як назви жінок за медичними спеціалізаціями, а переважно в засобах масової комунікації, які сьогодні досить чутливо реагують на світовий мовний феміністичний рух. Поки що мовна ситуація (переважно російськомовна або суржикова) у медичній сфері не дає підстав констатувати професійне використання новітніх фемінів, потребу окремого номінування жінок за їхньою лікувальною спеціалізацією. Тут досі домінує позначення професій представників обох статей іменниками чоловічого роду (*кардіолог*, *терапевт*, *хірург* та ін.) або вживання прикладок (*жінка-вірусолог*, *жінка-фармаколог*). На заваді використання новітніх фемінів у науковому та офіційно-діловому стилях — їхня стилістична маркованість, насамперед розмовність, бо нормативність у цих стилях української літературної мови має найстійкіший, найстабільніший характер, у них потрібно використовувати стилістично нейтральні іменники для позначення осіб за фаховими ознаками. Лише після того, як такі найменування жінок увійдуть до усного й писемного професійного спілкування, стануть медичними термінами, вони набудуть і загально-мовного вжитку.

У нинішній період активної фемінізації українського розмовного мовлення спостерігаємо перевагу екстенсивних змін над інтенсивними в медичній термінології.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГКР — Галятовський, І. (1985). *Ключ розуміння*. (В. В. Німчук, ред.). Київ: Наукова думка.
ЕССМ — Трубачев, О. Н., Варбот, Ж. Ж., Меркулова, В. А., Куркина, Л. В., Петлева, И. П., Гиндии, Л. А., ... Шалаева, Т. В. (ред.). (1974—). *Этимологический словарь славянских языков. Праославянский лексический фонд* (1974, т. 1; 1977, т. 4; 1987, т. 14). Москва: Наука.

ЕСУМ — Болдирев, Р. В., Коломієць, В. Т., Критенко, А. П., Лукінова, Т. Б., Мельничук, О. С., Нікулін, Г. І., ... Шамота, А. М. (ред.). (1982—2012). *Етимологічний словник української мови* (т. 1—6). Київ: Наукова думка.

ЗВП — Зіновіїв, К. (1971). *Вірші. Приповісті посполиті*. (В. В. Німчук, ред.). Київ: Наукова думка.

ЛС — Лексикон латинський Є. Славинецького. (1973). У В. В. Німчук & К. К. Цілуйко (ред.), *Лексикони Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського* (с. 59—420). Київ: Наукова думка.

- МРУС — Кисільов, В. Ф. (2008). *Медицинський російсько-український словник*. Київ: Державне видавництво України. (Уперше опубліковано 1928).
- СДМ — Аванесов, Р. И. (ред.). (1990). *Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.)* (т. III). Москва: Русский язык.
- ССДМ — Срезневский, И. И. (1989). *Словарь древнерусского языка* (т. I). Москва: Книга. (Уперше опубліковано 1893—1912).
- СУМ — Гринчишин, Д. Г., & Чікало, М. І. (ред.). (1994—2013). *Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.* (вип. 1, 2, 4, 6, 16). Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.
- СУМГ — Грінченко, Б. (ред.). (1996—1997). *Словарь української мови* (т. 1—4). Київ: Наукова думка. (Уперше опубліковано 1907—1909).
- СУМ 11 — Білодід, І. К., Горещкий, П. І., Бурячок, А. А., Гнатюк, Г. М., Швидка, Н. І., Доценко, П. П. ... Головащук, С. І. (ред.). (1970—1980). *Словник української мови* (т. I—XI). Київ: Наукова думка.
- СУМ 20 — Русанівський, В. М. (ред.). (2010—2020). *Словник української мови* (т. 1—12). Київ: Наукова думка.
- ФУМ — Брус, М. П. (2019). *Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування* (ч. 2). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.

ЛІТЕРАТУРА

- Багмут, А. Й., Коломієць, В. Т., Критенко, А. П., Лукінова, Т. Б., Мельничук, О. С., Нікулін, Г. І., Романова, Н. П., Ткаченко, О. Б. (1966). *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*. (О. С. Мельничук, ред.). Київ: Наукова думка.
- Брус, М. П. (2019). *Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування* (ч. 1). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.
- Верхратський, С. А., & Забудовський, П. Ю. (1991). *Історія медицини*. Київ: Вища школа.
- Гумецька, Л. Л. (1958). *Нарис словотвірної системи української актової мови XIV—XV ст.* Київ: Видавництво АН УРСР.
- Кислюк, Л. П. (2017). *Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., & Кислюк, Л. П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Ковалик, І. І. (1962). Словотвірний розряд суфіксальних загальних назв живих істот жіночої статі у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. У *Питання українського мовознавства* (кн. 5, с. 3—34). Львів: Видавництво Львівського університету.
- Мельничук, А. С. (ред.). (1986). *Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология*. Киев: Наукова думка.
- Паламарчук, Л. С. (1983). Розвиток лексики української мови в радянську епоху. У В. М. Русанівський (ред.), *Історія української мови. Лексика і фразеологія* (с. 557—591). Київ: Наукова думка.
- Передрієнко, В. А. (1979). *Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі*. Київ: Наукова думка.
- Тараненко, О. О. (2021). *Андроцентризм у системі мовних координат і сучасний гендерний рух*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Ткаченко, О. Б. (2004). *Українська мова і мовне життя світу*. Київ: Спалах.
- Шевельов, Ю. В. (2008). Чому общерусский язык, а не віборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. У Ю. В. Шевельов, *Вибрані праці: у 2 кн.* (кн. I: *Мовознавство*, с. 382—411). Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія».

Статтю отримано 14.02.2022

LEGEND

- ESSM — Trubachev, O. H., Varbot, Zh. Zh., Merkulova, V. A., Kurkina, L. V., Petleva, I. P., Gindii, L. A., Kalashnikov A. A. ... Shalaieva, T. V. (Eds.). (1974—1987). *Etimologicheskii slovar' slavianskikh iazykov. Praslavianskii leksicheskii fond* (Vols. 1, 4, 14). Moscow: Nauka (in Russian).
- ESUM — Boldyriev, P. V., Kolomiets', V. T., Krytenko, A. P., Lukinova, T. B., Mel'nychuk, O. S., Nikulin, H. I., Shamota, A. M. ... Tkachenko O. B. (Eds.). (1982—2012). *Etymologichnyi slovnyk ukrains'koï movy* (Vols. 1—6). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- FUM — Brus, M. P. (2019). *Feminitivny v ukrains'kii movi: Henezha, evolutsiia, funktsionuvannia* (Vol. 2). Ivano-Frankivsk: Prykarpats'kyi natsional'nyi universytet imeni Vasylia Stefanyka (in Ukrainian).
- HKR — Haliatovs'kyi, I. (1985). *Kliuch rozuminnia*. (V. V. Nimchuk, Ed.). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- LS — Leksykon latyns'kyi Ie. Slavynets'koho. (1973). In V. V. Nimchuk & K. K. Tsiluiko (Eds.), *Leksykony Ie. Slavynets'koho ta A. Korets'koho-Satanovs'koho* (pp. 59—420). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- MRUS — Kysil'ov, V. F. (2008). *Medychnyi rosiis'ko-ukrains'kyi slovnyk*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukraïny. (Original work published 1928) (in Ukrainian).
- SDM — Avanesov, R. I. (Ed.). (1990). *Slovar' drevnerusskoho iazyka (XI—XIV vv.)* (Vol. 3). Moscow: Russkii iazyk (in Russian).
- SSDM — Sreznevskii, I. I. (1989). *Slovar' drevnerusskoho iazyka* (Vol. 1). Moscow: Kniga. (Original work published 1893—1912) (in Russian).
- SUM — Hrynychshyn, D. H., & Chikalo, M. I. (Eds.). (1994—2013). *Slovnnyk ukrains'koï movy XVI — pershoï polovyny XVII st.* (Vols. 1, 2, 4, 6, 16). Lviv: Instytut ukraïnoznavstva imeni I. Kryp'iakevycha NAN Ukraïny (in Ukrainian).
- SUM 11 — Bilodid, I. K., Horets'kyi, P. I., Buriachok, A. A., Hnatiuk, H. M., Shvydka, N. I., Dotsenko, P. P. ... Holovashchuk, S. I. (Eds.). (1970—1980). *Slovnnyk ukrains'koï movy* (Vols. 1—11). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- SUM 20 — Rusanivs'kyi, V. M. (Ed.). (2010—2020). *Slovnnyk ukrains'koï movy* (Vols. 1—12). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- SUMH — Hrinchenko, B. (Ed.). (1996—1997). *Slovar' ukrains'koï movy* (Vols. 1—4). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- ZVP — Zinoviiiv, K. (1971). *Virshi. Prypovisti pospolyti*. (V. V. Nimchuk, Ed). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

REFERENCES

- Bahmut, A. I., Kolomiets', V. T., Krytenko, A. P., Lukinova, T. B., Mel'nychuk, O. S., Nikulin, H. I., Romanova, N. P., Tkachenko, O. B. (1966). *Vstup do porivn'al'no-istorychnoho vyvchennia slovians'kykh mov* (O. S. Mel'nychuk, Ed.). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Brus, M. P. (2019). *Feminitivny v ukrains'kii movi: Henezha, evolutsiia, funktsionuvannia* (Vol. 1). Ivano-Frankivsk: Prykarpats'kyi natsional'nyi universytet imeni Vasylia Stefanyka (in Ukrainian).
- Humets'ka, L. L. (1958). *Narys slovtvorchoï systemy ukrains'koï aktovoï movy XIV—XV st.* Kyiv: Vydavnytstvo AN URSS (in Ukrainian).
- Klymenko, N. F., Karpilovs'ka, Ie. A., & Kysliuk, L. P. (2008). *Dynamichni protsesy v suchasnomu ukrains'komu leksykoni*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Kovalyk, I. I. (1962). Slovtvorchyi rozriad sufiks'al'nykh zahal'nykh nazv zhyvykh istot zhinochoï stati u skhidnoslov"ians'kykh movakh u porivnianni z inshymy slov"ians'kymy movamy. In *Pytannia ukrains'koho movoznavstva* (Vol. 5, pp. 3—34). Lviv: Vydavnytstvo Lvivs'koho universytetu.
- Kysliuk, L. P. (2017). *Suchasna ukrains'ka slovtvirna nominatsiia: Resursy ta tendencii rozvytku*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

- Mel'nychuk, A. S. (Ed.). (1986). *Istoricheskaia tipologiia slavianskikh iazykov. Fonetika, slovo-obrazovaniie, leksika i frazeologiiia*. Kyiv: Naukova dumka (in Russian).
- Palamarchuk, L. S. (1983). Rozvytok leksyky ukrains'koï movy vadians'ku epokhu. In V. M. Rusanivs'kyi (Ed.), *Istoriia ukrains'koï movy. Leksyka i frazeolohiia* (pp. 557–591). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Peredriienko, V. A. (1979). *Formuvannia ukrains'koï literaturnoï movy XVIII st. na narodnii osnovi*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Taranenko, O. O. (2021). *Androtsentrysm u systemi movnykh koordynat i suchasnyi hendernyi rukh*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Tkachenko, O. B. (2004). *Ukrains'ka mova i movne zhyttia svitu*. Kyiv: Spalakh (in Ukrainian).
- Shevel'ov, Iu. V. (2008). Chomu obshcherusskii iazyk, a ne vibchorus'ka mova? Z problem skhidnoslov'ians'koï hlotohonii. In Iu. V. Shevel'ov, *Vybrani pratsi* (Vol. 1: *Movoznavstvo*, pp. 382–411). Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylians'ka akademiia” (in Ukrainian).
- Verkhrats'kyi, S. A., & Zabludovs'kyi, P. Iu. (1991). *Istoria medytsyny*. Kyiv: Vyscha shkola (in Ukrainian).

Received 14.02.2022

Mariia Brus, Doctor of Sciences in Philology, Associate Professor of Ukrainian Linguistics, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
57 Shevchenko St., Ivano-Frankivsk 76018, Ukraine
E-mail: mariya_brus@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-5874-1045>

DIACHRONIC AND SYNCHRONOUS MANIFESTATIONS OF FEMINIZATION IN UKRAINIAN MEDICAL TERMINOLOGY

This article deals with the female profession names after the medical activity in their diachronic and synchronous manifestations. This group of nominative units along with a category of feminatives resulted from a long history of the vernacular-based Ukrainian literary language development in which vernacular served as a platform for a trend toward masculine and feminine derivative counterparts.

The evidence of the slow development of this lexical-semantic subgroup conditioned by linguistic and extralinguistic factors is attested from the early historic period. The article examines its operation at each historical stage separately, especially at the contemporary one which is characterized by the increase of female profession names derived from male profession names and the use of such forms in various styles of Ukrainian. The historical development resulted in intense and extensive phenomena with respect to feminatives.

The outcome of intensification implies changes proceeding from one stage to another partially supplemented at a certain point, whereas the outcome of extensification means changes introduced to the lexical and word-forming structures and functional features of feminatives in each synchronous section. These phenomena largely occur during the period of active modern feminization of the Ukrainian language. The formation of female medical activity shows a relatively high ranking of extensivity over intensity. This presents dynamic and progressive manifestations in the female profession names formation.

Keywords: history of the Ukrainian language, diachrony and synchrony, intensification and extensification, contemporary feminization, female profession names after the medical activity

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.041>

УДК 811.161.2'38

Т. А. КОЦЬ, доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: tetyana_kots@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4622-9559>

КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНІ ОЗНАКИ ТА ФУНКЦІЇ НАУКОВОГО СТИЛЮ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті проаналізовано поняттєву парадигму наукового стилю як різновиду літературної мови для енциклопедичного представлення термінологічної системи української лінгвостилістики. Особливу увагу звернено на встановлення комунікативно-прагматичних ознак, функцій наукового стилю та його різновидів (науково-навчального, науково-популярного, науково-публіцистичного підстилів), окреслено теоретичні питання історіософії та історіографії стилю в українському мовознавстві. Досліджено книжність як основну категорію і термін, що є диференційними одиницями наукових текстів. Поняття наукового стилю систематизовано в контексті типології мовомислення.

Ключові слова: науковий стиль, науковий текст, науково-навчальний підстиль, науково-популярний підстиль, науково-публіцистичний підстиль

1. ВСТУП

Серед актуальних завдань сучасного українського мовознавства є систематизація термінологічного апарату лінгвостилістики, дослідження її зв'язків із теорією та історією літературної мови. Запропонований у статті інтегративний аспект доповнює структурно-рівневий аналіз текстів і передбачає інтерпретацію категорії стилю в контексті типології мовомислення, визначення підпорядкованих йому понять, утвердження погляду на історію літературної мови та її стилів як феноменів, що тісно пов'язані з філософією культури, розвитком національної свідомості. Поняттєва парадигма наукового стилю потребує встановлення гіперо-гіпонімійних зв'язків і енциклопедичного (короткого і водночас інформативно вичерп-

---

Ц и т у в а н н я: Коць, Т. А. (2022). Комунікативно-прагматичні ознаки та функції наукового стилю сучасної української літературної мови. *Українська мова*, 4(84), 41–56. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.041>

ного) обґрунтування статусу понять, установлення їхніх диференційних ознак і представлення історіографії стилю в українському мовознавстві, що й стане проміжним підсумком надбань у цій галузі українського мовознавства, удоступненням їх для широкої філологічної спільноти.

Науковий стиль обслуговує потреби важливих сфер українського мовного простору — освіти та науки, розвиток яких свідчить про інтелектуальний рівень нації. В українській лінгвостилістиці усталена дефініція наукового стилю як функціонального різновиду літературної мови, що репрезентує мовну діяльність національної спільноти в науковій сфері спілкування і виконує функцію передавання нових об'єктивних знань про дійсність у переконливій формі.

2. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОСОФІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ НАУКОВОГО СТИЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Історія наукового стилю української мови сягає другої половини XIX ст., коли перший український суспільно-політичний і літературно-мистецький журнал *Основа* (1861—1862) та видання *Просвіта* (1868) почали друкувати науково-популярні статті з питань астрономії, природознавства, садівництва, тваринництва тощо. Такі розвідки публікували також *Літературно-науковий вістник*, *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, *Житє і слово*, *Світ* та ін. (Симоненко, 2001). Вони були написані живою народною мовою, але зі стилізацією під селянську розповідь з елементами архаїзації (Білодід, 1958, с. 234). Це перші зразки науково-популярного різновиду наукового стилю сучасної української літературної мови. Знаковими для формування засад цього функціонального різновиду є праці І. С. Нечуя-Левицького (*Унія і Петро Могила* — 1875 р., *Перші кийівські князі: Олег, Ігор, Святослав* — 1876 р., *Св. Володимир і його потомки* — 1876 та ін.), М. П. Драгоманова (*Література російська, великоруська і галицька* — 1877 р., *Передне слово до Громади* — 1878 р., *Шевченко, українофіли і соціалізм* — 1883 р. та ін.) (Русанівський, 2001, с. 232). Розширенню жанрової специфіки стилю сприяла мовна практика С. А. Подолинського, М. С. Грушевського, В. М. Гнатюка, А. Ю. Кримського, І. Я. Франка, І. Г. Верхратського, І. С. Свенціцького, визначальною ознакою яких було термінологічне узагальнення і абстрагування (Жанри, 1989, с. 265).

Формування українських освітніх закладів на початку XX ст. спонукало мовознавців до створення навчальних мовних кодексів. А школа була випробувальною сферою новостворених прескрипцій. Упродовж 1917 — початку 1918 рр. вийшло друком понад 160 підручників для українських шкіл різних типів, зокрема 37 читанок та букварів, 19 підручників з української мови, 14 словників. Мовознавці створювали і наукові, і практичні граматики української мови. Автори перших наукових граматик — С. Й. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер, Є. К. Тимченко,

В. І. Сімович, А. Ю. Кримський. Їхні граматики мали наукове призначення, суть якого полягала в цілісному аналізові мовної структури, загальних відомостей про українську мову, системності й послідовності викладу інформації. Усі мовні явища історично обґрунтовано та порівняно з відповідними формами інших слов'янських мов. Практичні граматики 10—30-х рр. ХХ ст. за призначенням були власне практичними, шкільними, для самонавчання, для вчителів. Дослідники (О. Н. Синявський, П. Ф. Залозний та ін.) розраховували свої граматики на тих реципієнтів, які здобули освіту в російській школі, і тому основну увагу зосереджували на диференціації двох мов. Історичні коментарі вони подавали зрідка й на примітивному рівні. У всіх названих працях наявні вправи або тексти для аналізу. Шкільні граматики (М. К. Грунського, В. М. Коцовського, Г. П. Шерстюка, О. Б. Курило, М. С. Возняка, І. І. Огієнка, І. М. Огоновського) мали, крім практичного призначення, чітку вікову орієнтацію і спрощену структуру. Граматики для самонавчання (М. П. Левицького, В. В. Мурського, О. Н. Синявського) призначені насамперед для реципієнтів, знайомих із російською мовою, які хотіли навчитися правильно писати. Граматику *Українська мова* (поширену програму курсу української мови для вчителів) 1928 року створив М. Ф. Наконечний. Важливими для вноормування української наукової мови були граматики, які подавали детальний граматичний аналіз деяких явищ. Найпомітніша з них — праця О. П. Ізюмова *Техніка української мови* (1926). Вона цінна насамперед різноманітністю прикладів, не зафіксованих в інших граматиках, які ілюстрували стилістичний і граматичний матеріал. Основні методи всіх граматичних кодексів — описовий, порівняльно-історичний і зіставний, які були реалізовані у фіксації нормативно-стильової характеристики мови, класифікації і систематики мовного матеріалу, історичному, діалектному аналізові й чіткій диференціації двох мов — української та російської.

Наприкінці ХХ ст. українські мовознавці вивчають вплив мови Галичини (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) на становлення наукового стилю української літературної мови. У той період історичного розвитку мова наукових текстів відбивала живу народну мову й нові суспільно-політичні зміни, синтезувала традиційне та нове. Л. О. Ткач зазначає, що «на відміну від підросійської України, де українська мова була офіційно заборонена у громадському житті, шкільництві і літературі, у Галичині й Буковині вона функціонувала як одна з офіційних (краєвих) мов, що сприяло розширенню її соціальної бази й проникненню в усі сфери життя тогочасного суспільства — адміністративну, економічну, церковну, освітню, мистецьку тощо» (Ткач, 2007, с. 5).

Проблеми ідеологічної уніфікації мови науки на початку ХХ ст. проаналізував М. П. Лесюк, наголосивши, що «новий політичний поділ України після перемоги більшовицького режиму призупинив мовні дискусії. Розбіжності були якоюсь мірою улагоджені в 1927 році з прийняттям консенсусного зведення орфографічних правил у Харкові. За-

хідноукраїнські вчені й письменники користувалися ним (з елементами «желехівки») до 1939 року, але в східній частині України він був скасований та заборонений у 1933 році як буржуазно-націоналістичний. Використовувався він тільки в українській діаспорі» (Лесюк, 2014, с. 26).

Розвиток і функціонування наукового стилю кінця ХІХ — початку ХХ ст. тісно пов'язані з діяльністю науково-дослідних інститутів, лабораторій, високих шкіл (*Наукового товариства імені Шевченка* у Львові (засн. 1893), *Українського наукового товариства* в Києві (засн. 1907), які у виданні *Записки* друкували наукові розвідки з історії, філології та етнографії, а також спеціальні збірники секцій — філологічної, історико-філософської, математично-природничо-лікарської (у Львові), природничо-технічної, медичної (у Києві). У цей період словник наукової мови розвивався на основі внутрішніх словотворчих ресурсів (що пропагували А. Ю. Кримський, Є. К. Тимченко, О. Б. Курило, М. Д. Гладкий, С. С. Смеречинський, О. Н. Синявський, М. М. Сулима, М. Ф. Наконечний та ін.) і активному запозиченню з інших мов. Відповідно у 20—30-х рр. ХХ ст. було сформовано значний пласт абстрактної лексики, загальнонаукової та спеціальної термінології різних галузей суспільного знання. Засади українськомовних галузевих терміносистем засвідчує низка граматик і словників: О. П. Павловського (1818), І. Могильницького (1822—1824), Т. Глинського (1845), М. Осадци (1862), О. Й. Партицького (1871). Знаковими для розвитку терміносистем є праці: *Граматика язика руського* О. М. Огоновського (1889), *Методична граматика рускої мови* І. М. Огоновського та В. М. Коцовського (1894), *Українська граматика* Є. К. Тимченка (1907), *Украинская грамматика* А. Ю. Кримського (ч. 1—2, 1907—1908), *Грамматика українського язика* І. С. Нечуя-Левицького (ч. 1—2, 1914), *Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів* В. М. Доманицького (1906), *Словарь української мови* за редакцією Б. Д. Грінченка (1907—1909).

Спеціальні праці, присвячені проблемам стилю, з'являються вже у другій половині ХХ ст. Загальні зауваги до стилістики наукових текстів подає І. Г. Чередниченко (Чередниченко, 1962). У 70-х рр. ХХ ст. А. П. Коваль вивчає джерела, структурну організацію стилю, визначає його диференційні ознаки (Коваль, 1970). Науковий текст разом із засадами лінгвостатистики та структурної лінгвістики був об'єктом аналізу в праці *Статистичні параметри стилів* (1967). Функціонально-стилістичний аналіз мови науково-технічної сфери в 90-х рр. ХХ ст. здійснила Н. Ф. Непийвода (Непийвода, 1997). Історіографію та історіософію вивчення наукового стилю поглибили праці Ю. В. Шевельова, який простежив вплив галицького варіанта літературної мови кінця ХІХ — початку ХХ ст. на становлення української літературної мови загалом і наукового стилю зокрема (Шевельов, 1998).

Серед актуальних проблем сучасного мовознавства — функціональні параметри образності, стилістичного розмежування текстів, індивідуального стилю, когнітивного, комунікативного механізмів наукової мови

(Кочан, 2011; Кочан, 2012; Казиминова, 2016; Дядюра, 2001); історичне термінознавство, типологічно-жанровий аналіз джерел (Зелінська, 2002), з'ясування внутрішньомовних та позамовних чинників формування і розвитку наукового стилю (Кочан, 2011; Кочан, 2012; Дядюра, 2001), культури наукового тексту, наукового жаргону (Селігей, 2016).

3. КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНІ ОЗНАКИ НАУКОВОГО СТИЛЮ

Основними комунікативно-прагматичними ознаками наукового стилю визнано узагальнення, абстрагування, логічність, точність інформації, переконливість, аргументованість, раціональну оцінність, послідовність, лаконічність, некатегоричність висловлювання.

Функцію узагальнення вможливорює широке використання абстрактної лексики (зокрема термінології), яка називає загальні поняття (*система, структура, період, випадок, формулювання*); модальних прислівників, займенників (*переважно, регулярно, завжди, кожний, деякий*), десемантизованих дієслів (*існувати, мати, бути, виявляти, формувати, установлювати, уможливорювати*). У науковому тексті узагальнювального значення часто набувають слова, які в загальномовному вживанні мають конкретну семантику (*температура кипіння води, фізичні та хімічні властивості повітря, біологія — наука про живу природу, фіалки ростуть у вологих і затінених місцях*).

На морфологічному рівні як узагальнювальні одиниці функціонують дієслова з якісно виражальним відтінком значення у формі теперішнього часу (*вода кипить за температури 100°C; залізо взаємодіє з кислотами, банк функціонує в обмеженому секторі ринку*), особові дієслова та займенники у формі множини (*ми з'ясували, у нашому дослідженні*), іменники у формі однини (*сосна — морозостійка і посухостійка рослина, око — парний сенсорний орган*).

Стильові ознаки узагальнення мають деагентивні синтаксичні конструкції, зокрема узагальнено-особові та безособові речення (*У фізиці застосовують інерційну систему відліку; В економіці послуговуються терміном абсолютна перевага*); номіналізовані конструкції, у яких семантику предиката передають віддієслівні іменники, а дієслово виконує формально-граматичну функцію (*Обертання Землі навколо осі зумовлює зміну дня і ночі*).

Логічність наукового стилю тісно пов'язана з доказовістю та аргументованістю (Непийвода, 1997, с. 78). Їхню реалізацію уможливають насамперед синтаксичні засоби: складнопідрядні сполучникові речення (*Залежно від того, яку точку відліку беруть для фіксації цього періоду, в астрономії розрізняють сидеричний рік, тропічний рік та ін.; Якщо у системі відбувається хімічна реакція, то потрібно додати джерела, які продукують компонент*); дієприкметникові і дієприслівникові звороти (*Органічні фосфати можуть перетворюватися в ортофосфат за допомогою фосфа-*

таз, локалізованих на поверхні клітини водорості; Під час проведення дослідів на відкритому ґрунті варто врахувати кліматичні чинники); вставні слова і вислови (очевидно, відомо, по-перше, по-друге, наприклад, зокрема, на думку дослідників, як доведено у статті), які увиразнюють логіку думок і послідовність викладу інформації (Коваль, 1970); зв'язувальні конструкції (необхідно зазначити, варто наголосити, як було зазначено, у результаті доведено, наприкінці звертаємо вашу увагу на...).

Логічність стилю вмотивовують текстові категорії структурування (виокремлення складників, змістових частин тексту: вступу, висновків, поділ на розділи, параграфи тощо), зв'язності, логічності, цілісності. Показовим є використання лексичних повторів (*Втрати від випаровування становлять основну частку втрат загалом і є основною частиною загального балансу втрат; Характерною особливістю цієї реакції є її зумовленість зовнішніми чинниками. Ця зумовленість...*).

Для наукових текстів характерна категорія гіпотетичності, зумовлена пізнавальною діяльністю науковців і етапами проведення самого дослідження, що простежуємо в розгортанні змісту від окреслення проблеми, ідеї, гіпотези, їх аналізу, до доведення та висновків. Логічність часто залежить від специфіки мислення автора й орієнтована на безпосередній контакт з адресатом.

Точність забезпечує вживання великої кількості термінів, здебільшого слів однозначних, які репрезентують конкретну галузь науки й формують парадигму її ядерних понять (*нуклон, нуклонне число, протонне число, молекула, атомна маса, хімічний елемент, молекула, моль, валентність; алерген, анестезія, вакцина, імунітет, ендоскоп, целюліт*); аббревіатур (*ЖЦ (життєвий цикл), ПЗ (програмне забезпечення), ЛСП (лексико-семантичне поле)*); книжних зворотів (*формулювання проблеми, розв'язання завдань, дослідження засвідчило*); використання покликань, виносок, цитування праць із зазначенням усіх вихідних даних (прізвища, ініціалів автора, назви праці, року, місця видання, сторінок тощо); елементів штучних мов, символів, графіків, розрахунків.

Точність є однією з умов об'єктивності, про яку свідчить некатегоричність викладу, раціональна оцінність (*прибутковий банк, якісне обладнання, неурегульований ринок, недостатній імпорт, неповне страхування*).

Комунікативна спрямованість наукового тексту формує категорію діалогічності наукового стилю, що передбачає систематичне звернення автора до напрацювань своїх попередників і передавання знань конкретному адресату, щоб звернути його увагу на особливо важливі частини тексту, результати власного дослідження. Як засоби діалогічності функціонують питально-відповідні речення (*Чи можливо досягти таких показників? Очевидно, що так. Що вже зроблено в цьому напрямі? Проаналізуємо*); оцінна непряма цитация (*Як слушно зауважують вчені, цей процес ускладнений деякими зовнішніми впливами*); імперативні слова і вислови (*зверніть увагу, порівняймо, зауважте, зупинімося на цьому питанні докладніше*); вставні слова із семантикою вираження авторського

ставлення або уточнення повідомлюваного (*очевидно, зрозуміло, безумовно, на нашу думку, як бачимо, як засвідчує матеріал*).

Діалогічність наукового тексту посилюють метафори, за допомогою яких учений тлумачить зміст понять. Аналогія є основою творення усталених словосполучень, які часто зазнають термінологізації (*електронна оболонка, вимушені коливання, еволюційний годинник, репресія ферментів, молекулярний ланцюжок*) (Дядюра, 2002, с. 134). Образні засоби широко представлені в науково-популярних текстах.

4. КНИЖНІСТЬ ЯК ОСНОВНА КАТЕГОРІЯ НАУКОВОГО СТИЛЮ

Книжність — текстова категорія писемної форми реалізації літературної мови, яка охоплює різнорівневі мовні засоби з відтінком офіційності, урочистості, науковості.

Виразниками категорії є книжна лексика, писемні усталені звороти, ускладнені синтаксичні структури з підрядними граматичними зв'язками, які створюють високий стиль тексту (Єрмоленко, 2000, с. 372).

Книжність наукового стилю забезпечує широке застосування термінів, що максимально уніфікують наукові знання, абстрактних узагальнювальних слів (*активізація, видозміна, координація, буття, простір*). Книжність є опорою логічності наукового тексту, яку виразно відбивають книжні слова та звороти (*завдяки, унаслідок, незважаючи на, установлено критерії, переконливо доведено*), причиново-наслідкові складно-підрядні речення. Взаємодія стилів, що зумовила різновиди наукового стилю, може бути причиною контекстуальної нейтралізації книжних одиниць, використання їх для досягнення зниженого, розмовного колориту мови (Пилинський, 1982).

5. ТЕРМІН ЯК ДИФЕРЕНЦІЙНА ОДИНИЦЯ НАУКОВОГО СТИЛЮ

Термін — (від лат. *terminus* — межа) мовний знак (слово або словосполучення), який позначає спеціальне (наукове, професійне) поняття. Його основні ознаки — дефінітивність, мотивованість, структурність, системність, стилістична нейтральність, семантична точність, висока інформативність. Ці ознаки реалізуються лише в межах конкретних терміносистем, за їхніми межами термін детермінологізується, тобто переходить у загальноживану лексику (Симоненко, 2014, с. 45).

Дефініція як коротка ідентифікаційна ознака терміна вирізняє конкретне спеціальне поняття і є умовою його змістової точності (*Гравітація — це властивість тіл із масою притягуватись одне до одного; Індуктивність — це фізична величина, що характеризує здатність провідника накопичувати енергію магнітного поля, коли в ньому протікає електричний струм*).

Мотивованість утримує генетичний і семантичний зв'язок з іншими термінами, полегшує запам'ятовування, забезпечує системність як основну ознаку творення терміносистеми, уможливорює інформаційне взаєморозуміння на національному та міжнаціональному рівнях.

Структурність, стилістична нейтральність є ознакою точності терміна й наукового стилю загалом.

Залежно від сфери функціонування терміни поділяють на загальнонаукові (*процес, аналіз, система, структура, парадигма*), міжнаукові (*тиск, вартість, економіка, енергія*), вузькоспеціальні (*остеохондроз, радикуліт, фітотергономіка, ксидоза*). Їх утворюють способом переосмислення (термінологізації) загальнонавчаних слів на позначення певного наукового поняття (*міст, пам'ять, гра, сітка, мережа, носій, громада*), перенесення готового терміна з однієї галузі в іншу (ретермінологізація) (у біологічній терміносистемі є терміни з математики (*конус, хорда, синус*), архітектури (*мозаїка, піраміда*), хімії (*валентність*), лінгвістики (*аббревіація*); у комп'ютерній терміносистемі — з фізики (*роз'єм, рідкокристалічний, смуга поглинання, коротка хвиля, гнучкість*), математики (*абсолютна величина, дійсне число, відносна похибка, ділення, додавання, обчислення, множення, добуток, вектор*), географії (*геолокація, вебкартографія, геодані, геоінформаційні технології*) тощо), запозичення (*комунікація, гіпотеза, бізнес, технологія*), використання власних словотвірних моделей (*відгалужувач, підсилювач, розмірність, запрограмувати, сервокерування, багатозначний, знакопромійний*), іншомовних формантів (*процесор, метаправило, реструктурування, суперключ, мікропослідовність, кіберзлочин*). Найпродуктивнішим способом творення термінів є використання словосполучень для найменування нових понять (*гетерогенна мережа, оперативна пам'ять, діалогове вікно, дистрибутивний розподіл*). Терміни-словосполучення в різних терміносистемах становлять приблизно 70 % від загальної кількості понять (Симоненко, 2006, с. 12).

Сукупність лексичних одиниць, які називають поняття конкретної галузі знань, утворює термінологію, що формує термінологічну систему.

Серед завдань сучасної української термінографії актуальними є: встановлення джерельної бази, визначення меж спеціальної лексики, формулювання основних її стратів (терміни, номени, професіоналізми), фіксація нових термінів (Гриценко & Симоненко, 2008, с. 7).

6. РІЗНОВИДИ НАУКОВОГО СТИЛЮ

Науковий стиль (крім власне наукових жанрів монографії, дисертації, статті, доповіді, рецензії) у сучасній комунікації представлений трьома підстилями, які формують парадигму видових понять: науково-навчальним (підручник, посібник, довідник, лекція), науково-популярним (статті в неспеціальних журналах, виступи в ЗМК, книги для широкого кола читачів), науково-публіцистичним (аналітичні статті, соціальні портрети, критичні огляди).

6.1. Науково-навчальний підстиль

Основною функцією науково-навчального підстилю є формування і передавання нових наукових знань. Здобуття цих знань адресатові потрібне для загальноосвітнього, загальнокультурного (шкільного) і професійного навчання.

Диференційні ознаки цього різновиду загалом відповідають засадам власне наукового стилю, але уможливають варіативність у дотриманні узагальнення, точності, логічності, доказовості, діалогічності. Наскрізною ознакою текстів є виразне дидактичне спрямування. Цей аспект мовознавчих досліджень усебічно розвивається у слов'янському мовознавстві, зокрема в польському (Waszczuk-Ziń, 2007; Dolata-Zaród, 2000; Nagórka, 2011; Казимиrowa, 2016, с. 53).

Функцію узагальнення вможливорює широке використання десемантизованих дієслів (*мати, бути, виявляти*); дієслів з якісно виражальним відтінком значення у формі теперішнього часу (*Комп'ютер зберігає програми і дані в пам'яті; Електронні орбіталі **формують** електронні шари, електрони з меншою енергією розташовані ближче до ядра*), особових дієслів та займенників множини (*ми знаємо, ми переконалися, нам відомо, як ми знаємо*), іменників однини (***Вухо** — це орган у хребетних тварин, що працює для сприйняття звуку та підтримання рівноваги у просторі; **Дуб** починає цвісти на відкритих місцях у двадцять років, а в лісі — у п'ятдесятилітньому віці*).

Узагальнювальну функцію виконують деагентивні синтаксичні конструкції, зокрема узагальнено-особові речення (*Можливість реакцій і особливості їх перебігу передбачають за розміщенням металів у ряду активності*); номіналізовані конструкції, у яких семантику предиката передають віддієслівні іменники, а дієслово виконує формально-граматичну функцію (*Обертання Землі навколо осі зумовлює зміну дня і ночі; Тверде тіло має певну форму і певний об'єм*).

Точність традиційно реалізують терміни, але їх уживання в тексті обмежене. Усі терміни мають визначення з опорою на відомі чуттєво-предметні, конкретні образи реального світу (***Матерія** — це все те, що реально, незалежно від нашої свідомості існує у Всесвіті; Будь-яке фізичне тіло складається з речовини або із суміші речовин — заліза, кисню, води, сталі, пластику. **Речовина** — це один із видів матерії*). Точність переважно поєднується з доступністю, яку забезпечує велика кількість прикладів, ілюстрацій, таблиць, схем, порівнянь, тлумачень тощо.

Із дидактичною метою в науково-популярних текстах розширено й конкретизовано пояснювальну частину з констатацією результатів дослідження, натомість обмежено опис етапів наукового аналізу; посилено діалогічність, що спостерігаємо у вживанні імперативних слів і висловів із семантикою «навчання», «думання» (*запам'ятайте, зверніть увагу, поміркуйте, дайте відповідь, пригадайте, проаналізуйте, з'ясуйте*); займенника третьої особи множини *ви*; вставних слів із семантикою ви-

раження авторського ставлення або уточнення повідомлюваного (*очевидно, зрозуміло, безумовно, як бачимо*). У навчальній літературі переважно гуманітарного напрямку дидактично-діалогічну функцію посилюють образні метафоричні конструкції (*Підручник, який ви тримаєте в руках, — це ваш екскурсовод, добрий друг і помічник, який поведе вас тисячолітніми шляхами світової літератури від одного дива до іншого, адже кожен справжній твір мистецтва — це диво; Красою і пошуками сенсу буття пройнята й література, що вказує людству шлях до пізнання істини, знайомить із ідеалами прекрасного, живить спрагли серця чар-зіллям красного слова*).

Діалогічність часто вмотивована не лише дидактичними завданнями, а й логічністю наукового тексту, зокрема введенням запитань із розгорнутими відповідями, що вибудовують чітке змістове наповнення тексту (*Яка наука вивчає тварин?; У яких середовищах мешкають тварини?; Які ознаки живого притаманні тваринам?; Чим тварини відрізняють від рослин і грибів?*).

Логічність тексту загалом забезпечують чіткі причиново-наслідкові зв'язки, проте їх реалізують не складні речення як у власне науковому стилі, а конкретизація змісту, удокладнений поділ на короткі інформативні розділи з інформативними назвами (*Об'єкт вивчення фізичної та суспільної географії України; Методи дослідження фізичної та суспільної географії; Джерела географічної інформації; Географічні відомості про територію України в минулому*), параграфи, підпараграфи; градація однорідних членів речення (*Сучасні географічні дослідження охоплюють різні напрями та мають регулярний характер. Вони спрямовані на розв'язання нагальних проблем: пошук нових родовищ корисних копалин, зокрема паливних; вивчення ландшафтів та їхніх компонентів; оцінку та прогноз кількості, складу та рівня життя населення; спостереження за станом навколишнього середовища; охорону природи України; зменшення екологічних наслідків господарської діяльності*).

6.2. Науково-популярний підстиль

Основною функцією науково-популярного підстилю є популяризація наукових знань для широкої аудиторії. Його основна диференційна ознака — виразний прагматичний аспект (спрямованість на відповідне коло читачів).

Точність науково-популярних текстів відповідає загальним вимогам наукового стилю, але допускає або уникає складної і незрозумілої для широкого загалу термінології, або її трактування (*Протон (стабільна позитивно заряджена елементарна частинка атомного ядра будь-якого хімічного елемента) виділяє найбільше енергії; У 2017 р. науковці виявили гравітаційні хвилі від події, яку також вдалося спостерігати з допомогою телескопів: близько 130 мільйонів років тому дві нейтронні зорі наблизилися по спіралі одна до одної і злилися в один об'єкт — таке явище називають кілонова (астрономічне явище злиття двох нейтронних зір або нейтронної зорі та чорної діри)*).

Логічність тексту спрощена в частині доказів, аргументації та спрямована на відбиття переважно результатів дослідження. Показовим є вживання простих речень. У складних реченнях частини переважно не розгалужені (*Композити — принципово нові матеріали. Для того, щоб їх створити, не можна користуватися традиційними методами*).

Натомість посилено діалогічність, зокрема у вживанні емоційно-оцінних висловлювань у заголовках, на початку і в кінці тексту, у формулюваннях і розв'язаннях проблем. Увираження діалогічності для посилення уваги читача вможливають запитально-відповідні конструкції, які імітують зворотний зв'язок (*Якщо життя розвивалося незалежно на сусідніх планетах чи супутниках, тоді де ж ці найбільш імовірні місця для пошуку позаземних організмів?; Як визначити систему координат у космічному просторі? Для початку треба знайти тіло відліку*). Риторичні питання містять раціональну оцінність і звертають увагу адресата на якісні ознаки явища (*Чи справді це відкриття важливе?; Як збагнути цей складний процес?*). Емоційна оцінність притаманна науково-публіцистичному різновиду публіцистичного стилю. Полегшують сприймання інформації, спрощуючи та деталізуючи повідомлення, парцельовані конструкції (*Найбільша цілісна глобальна екосистема — біосфера має низку характерних рис. І унікальність (незамінність і неповторність), і практично безмежну тривалість існування, і наявність величезних запасів генетичної інформації і вільної енергії, досконалих механізмів самозахисту від руйнівного впливу космічних і планетарних факторів, і величезне різноманіття підпорядкованих їй біологічних систем — організмів, видів, екосистем*). Вони можуть містити іронійну оцінку самого автора (*Ви, мабуть, хотіли дізнатися правду. Ви хотіли про це десь прочитати. Ми написали. Але це не допоможе досягнути її. Це можна зрозуміти в лабораторних умовах, а не вдома, лежачи на дивані*). Полегшують сприймання тексту, стимулюють асоціативне мислення читача образні засоби, які пояснюють нові складні явища науки або тлумачать уже відомі факти (*Найдивовижніше у цих ліках те, що їхній механізм дії абсолютно новий — він діє, як троянський кінь, щоб проникнути в ракові клітини і вбити їх зсередини*). Показовим засобом діалогічності науково-популярних текстів є метафоричні словосполучення з умовним зіставленням наукових явищ і реалій життя (*петля гістерези, потенційний бар'єр, розпад протона, зшивання тупих кінців ДНК*). Для привернення уваги читача автори статей нерідко використовують образні заголовки з метафорами, порівняннями, оксиморонами, перифразами (*Шуба електрона; Планети — своєрідні гіроскопи; П'єр і Марія Кюрі: історія кохання і радіоактивності; Рослинний світ — джерело життя*).

Кожен цикл наук має свої спеціальні прийоми популяризації. Для мови суспільно-політичних творів характерна строгість, офіційність, відсутність емоційних висловлювань. Для них характерне вживання книжних слів (*встановлення, стягнення, утримання*), усталених висловів, штампів (*мати характер, позов про встановлення батьківства*). Науково-тех-

нічним і природничим статтям властиві конкретно-чуттєві образні асоціації, зіставлення, припущення, які розвивають уяву й активізують мислення (*Якби подивитися на нашу Галактику зверху, то можна було б побачити, що вона має спіральну структуру, а окремі рукави цієї спіралі ніби волочаться за центром у процесі обертання*) (Гнатюк, 1989, с. 271).

Усі мовні засоби науково-популярного підстилю зумовлені орієнтацією на особливе коло читачів для популяризації наукових знань.

6.3. Науково-публіцистичний підстиль

Основною функцією науково-публіцистичного підстилю є спілкування автора з широкою аудиторією задля передавання їй наукової інформації.

Його комунікативно-прагматичні ознаки: наукова інформативність, точність слововживання, доступність, зрозумілість формулювань, поєднання логічності доказів і полемічності викладу, емоційно-експресивна оцінність.

Тематична інформативність науково-публіцистичних текстів зумовлює частотність уживання відповідних термінів (*атмосфера, антропогенність, глобальне потепління, теплове випромінювання, озоновий шар; ацетон, глікоген, кетонові тіла, електроліти; радіонукліди, ізотопи, уран, плутоній*). Доказовість чітких логічних тверджень ґрунтована на точних підрахунках (*Для утримання глобального потепління на межі 2°C, група індустріально розвинених країн має взяти зобов'язання скоротити викиди на 25—40 % від рівня 1990 року до 2020 та на 80—95 % до 2050 року; Основну проблему з даних ізотопів становить цезій-137, який має період напіврозпаду близько 30 років. Через 10 періодів напіврозпаду (300 років) його кількість зменшиться у 1000 разів*). Передавання наукової інформації широкому загалу вможливають усталені механізми публіцистичного стилю: емоційна оцінність (*Парникові гази: що занадто, те погано; Сучасна мода — здоров'я. Бути здоровим — модно, красиво, стильно*); уведення в текст публіцистичної лексики, експресивних висловлювань, стилістичних фігур (*Виглядає так, що людство в цілому в його чинному стані — це недуга біосфери. Остання і намагається зцілитись, так змінюючи кліматичні параметри свого існування, щоб «викинути» з себе людину, чи, принаймні, відкинути її кудись на маргінес; держава з запізнлим націєтворенням; Потужний витік радіації «пофарбував» ліс неподалік Чорнобильської АЕС у яскраво рудий колір. З того часу він називається «Рудий ліс»*); інформативні експресивні заголовки (*Антиядерна діяльність як еконаціоналізм; На сцену виходить уран; Дієта для безсмертних. Як легко і просто перейти на здорове харчування*); елементи діалогічності, зокрема риторичні запитання (*Боротися, пристосовуватися чи капітулювати?; Напевно, ви вже чули неприємне і слово — ацетон?*), запитання з відповідями (*Вам здається, що здорове харчування — це нестерпно важко і болісно нудно? Ось прості правила, які допоможуть зробити цей важливий крок до продовження життя. Навіщо нам потрібна глюкоза? Вона — швидко і безпечно джерело енергії в моменти, коли нашому тілу ця енергія потрібна*); вставні слова й словосполучення з модальністю переконання (*очевидно, поза сумнівом, безперечно*).

Сприйманню інформації сприяє встановлення чітких причиново-наслідкових зв'язків у складних безсполучникових реченнях, поширення їх однорідними додатками (*Більшість науковців вважає більш-менш безпечним для людства глобальне потепління на 2°C від доіндустріального рівня; це межа, за якою починаються незворотні та катастрофічні зміни на планеті, серед яких загибель коралових рифів; танення тундри, що призведе до значних викидів метану, посилюючи процес глобальної зміни клімату; різке збільшення смертності від теплових ударів, засух, повеней, інших стихійних лих; загибель від 20 до 80 % тропічних лісів Амазонки; нестача питної води, яка позначиться на житті мільярдів людей; значне поширення інфекційних хвороб тощо*), постійне утримування уваги слухачів за допомогою викладу від першої особи множини (*У нашому організмі є універсальний і швидкий механізм отримання енергії — з молекули глюкози. В основному ми отримуємо глюкозу з їжі, але також є запаси її в організмі, адже вона може знадобитися в будь-який момент*).

7. ВИСНОВКИ

Отже, науковий стиль — це традиційне узагальнювальне поняття лінгвостилістики, яке дослідники постійно оновлюють термінами, зміною їхніх дефініцій, розробленням інтегративної методики тлумачення, введенням актуального ілюстративного матеріалу, безперервного аналізу нових напрямів розвитку науки та її ролі в суспільному житті.

Різновиди наукового стилю: науково-навчальний, науково-популярний, науково-публіцистичний підстилі є переважно вторинними, оскільки постали на основі наявних опорних, часто оригінальних власне наукових текстів. Комунікативно-прагматичні ознаки різновидів наукового стилю — це узагальнення, абстрагування, логічність, точність інформації, переконливість, аргументованість, раціональна оцінність, послідовність, лаконічність, некатегоричність висловлювання. Вони зберігають визначальні характеристики власне наукового стилю, але відрізняються частотністю вживання, більшою функціонально-стильовою варіативністю і комунікативними завданнями.

Аналіз функціонування лінгвостилістичного термінологічного апарату наукового стилю в сучасній науковій парадигмі засвідчив зв'язок лінгвостилістики з теорією та історією української літературної мови, гіперо-гіпонімійні співвідношення понять та посприяв узагальненню напрацювань вітчизняної науки й визначенню перспектив її розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

- Білодід, І. К. (ред.). (1958). *Курс історії української літературної мови* (т. 1: *Дожовтневий період*). Київ: Видавництво Академії наук України РСР.
- Гнатюк, І. С. (1989). *Мова сучасної української науково-популярної літератури*. У В. В. Німчук, В. М. Русанівський, & І. П. Чепіга. *Жанри і стилі в історії української літературної мови* (с. 265—279). Київ: Наукова думка.

- Гриценко, П. Ю., & Симоненко, Л. О. (2008). Українська термінологія і термінографія на етапі розбудови. *Українська наукова термінологія: Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Українська наукова термінологія. Стан та перспективи»* (с. 7—30). Київ.
- Дядюра, Г. М. (2001). *Функціональні параметри образності в науковому стилі (на матеріалі текстів природничих та технічних наук)* [автореф. дис. канд. філол. наук, Інститут української мови НАН України]. Київ.
- Єрмоленко, С. Я. (2007). Науковий стиль. У В. М. Русанівський & О. О. Тараненко (ред.), *Українська мова: Енциклопедія* (с. 431). Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Зелінська, Н. (2002). *Наукове книговидання в Україні: історія та сучасний стан*. Львів: Світ.
- Казимиrowa, І. А. (2016). Польське термінознавство: Основні напрями досліджень. *Мовознавство*, 5, 45—57.
- Коваль, А. П. (1970). *Науковий стиль сучасної української літературної мови*. Київ: Видавництво Київського університету.
- Кочан, І. М. (2011). Українське термінознавство 1920-х років: погляд з позиції ХХІ століття. *Вісник Львівського університету: Серія філологічна*, 52, 122—129.
- Кочан, І. (2012). Українське термінознавство 1960—1990-х років. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Серія «Проблеми української термінології»*, 733, 24—28.
- Лесюк, М. (2014). *Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині*. Івано-Франківськ: Місто НВ.
- Непийвода, Н. (1997). *Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект)*. Київ: Міжнародна фінансова агенція.
- Німчук, В. В., Русанівський, В. М., & Чепіга, І. П. (1989). *Жанри і стилі в історії української літературної мови*. Київ: Наукова думка.
- Перебийніс, В. С. (ред.). (1967). *Статистичні параметри стилів*. Київ: Наукова думка.
- Пилинський, М. М. (1982). (ред.). *Взаємодія усних і писемних стилів мови*. Київ: Наукова думка.
- Русанівський, В. М. (2001). *Історія української літературної мови*. Київ: АртЕк.
- Селігей, П. О. (2016). *Світло і тіні наукового стилю*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Симоненко, Л. О. (2001). Українська наукова термінологія: стан та перспективи розвитку. *Українська термінологія і сучасність*, IV, 5—23.
- Симоненко, Л. О. (2006). Інститут української наукової мови (до 85-річчя від дня заснування). *Українська мова*, 4, 5—17.
- Ткач, Л. (2007). *Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ — на початку ХХ століття* (ч. III: *Буковинська фразеологія у міжмовних зв'язках та в загальноукраїнському контексті*). Чернівці: Книги — ХХІ.
- Чередниченко, І. Г. (1962). *Нариси з загальної стилістики сучасної української мови*. Київ: Наукова думка.
- Шевельов, Ю. (2003). *Внесок Галичини у формування української літературної мови*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія».
- Dolata-Zaród, A. (2000). *Etudes terminologiques et la sélection des textes de spécialité pour les publics spécifiques*. Katowice.
- Nagórka, P. P. (2011). *Tezaurus terminologii branżowej jako tekst edukacyjny*. Warszawa.
- Waszczuk-Ziń, A. (2007). *Transformacje semantyczne wyrazów ogólnych w tekście naukowym*. Warszawa.

Статтю отримано 07.10.2022

REFERENCES

- Bilodid, I. K. (Ed.). (1958). *Kurs istoriï ukraïns'koï literaturnoi movy* (Vol. 1: *Dozhovtnevyyi period*). Kyiv: Vydavnytsvovo Akademii nauk Ukraïny RSR (in Ukrainian).
- Cherednychenko, I. H. (1962). *Narysy z zahal'noi stylistyky suchasnoi ukraïns'koï movy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

- Diadiura, H. M. (2001). *Funktsionalni parametry obraznosti v naukovomu styli (Na materialii tekstiv pryrodnychkykh ta tekhnichnykh nauk)* [Extended summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Instytut ukrains'koi movy NAN Ukrainy]. Kyiv (in Ukrainian).
- Dolata-Zarod, A. (2000). *Etudes of terminologiques of et la sylection of des of textes of de of spyciality of pour of les of publics of spycifiques*. Katowice (in Poland).
- Hnatiuk, I. S. (1989). Mova suchasnoi ukrains'koi nauково-populiarnoi literatury. In V. V. Nimchuk, V. M. Rusanivs'kyi, & I. P., Chepiha, *Zhanry i styli v istorii ukrains'koi literaturnoi movy* (pp. 265—279). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Hrytsenko, P. Iu., & Symonenko, L. O. (2008). Ukrains'ka terminolohiia i terminohrafiia na etapi rozbudovy. In *Ukrains'ka naukova terminolohiia: Zbirnyk materialiv nauково-praktychnoi konferentsii "Ukrains'ka naukova terminolohiia. Stan ta perspektyvy"* (pp. 7—30). Kyiv (in Ukrainian).
- Iermolenko, S. Ia. (2000). Naukovyi styl'. In V. M. Rusanivs'kyi & O. O. Taranenko (Eds.), *Ukrains'ka mova: Entsyklopediia* (p. 382). Kyiv: Ukrains'ka entsyklopediia im. M. P. Bazhana (in Ukrainian).
- Kazymyrova, I. A. (2016). Pol's'ke terminoznavstvo: Osnovni napriamy doslidzhen'. *Movoznavstvo*, 5, 45—57 (in Ukrainian).
- Kochan, I. (2012). Ukrains'ke terminoznavstvo 1960—1990-kh rokiv. *Visnyk Natsional'noho Universytetu "L'vivs'ka Politehnika". Serii "Problemy Ukrains'koi Terminolohii"*, 733, 24—28 (in Ukrainian).
- Kochan, I. M. (2011). Ukrains'ke terminoznavstvo 1920-kh rokiv: Pohliad z pozytsii XXI stolittia. *Visnyk L'vivs'koho Universytetu: Serii Filolohichna*, 52, 122—129 (in Ukrainian).
- Koval', A. P. (1970). *Naukovyi styl' suchasnoi ukrains'koi literaturnoi movy*. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivs'koho universytetu (in Ukrainian).
- Nagorka, P. P. (2011). *Thesaurus of terminology of branżof that both educational text*. Warsaw (in Poland).
- Nepyvoda, N. (1997). *Mova ukrains'koi nauково-tekhnichnoi literatury (Funktsional'no-stylistychnyi aspekt)*. Kyiv: Mizhnarodna finansova ahentsiia (in Ukrainian).
- Lesiuk, M. (2014). *Stanovlennia i rozvytok ukrains'koi literaturnoi movy v Halychyni*. Ivano-Frankivsk: Misto NV (in Ukrainian).
- Nimchuk, V. V., Rusanivs'kyi, V. M., & Chepiha, I. P. (1989). *Zhanry i styli v istorii ukrains'koi literaturnoi movy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Perebyinis, V. S. (Ed.). (1967). *Statystychni parametry styliv*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Pylyns'kyi, M. M. (Ed.). (1982). *Vzaiemodiia usnykh i pysemnykh styliv movy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Rusanivs'kyi, V. M. (2001). *Istoriia ukrains'koi literaturnoi movy*. Kyiv: ArtEk (in Ukrainian).
- Selihei, P. O. (2016). *Svitlo i tini naukovoho styliu*. Kyiv: Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
- Shevelov, Iu. (2003). *Vnesok Halychyny u formuvannia ukrains'koi literaturnoi movy*. Kyiv: Vydavnychiy dim "KM Akademiia" (in Ukrainian).
- Symonenko, L. O. (2001). Ukrains'ka naukova terminolohiia: Stan ta perspektyvy rozvytku. *Ukrains'ka Terminolohiia i Suchasnist'*, 4, 5—23 (in Ukrainian).
- Symonenko, L. O. (2006). Instytut ukrains'koi nauковоi movy (Do 85-richchia vid dnia zasnuvannia). *Ukrains'ka Mova*, 4, 5—17 (in Ukrainian).
- Tkach, L. (2007). *Ukrains'ka literaturna mova na Bukovyni v kintsi XIX — na pochatku XX stolittia (Vol. 3: Bukovyns'ka frazeolohiia u mizhmovnykh zv'iazkakh ta v zahal'noukrains'komu konteksti)*. Chernivtsi: Knyhy — XXI (in Ukrainian).
- Vaszczuk-Zin', A. (2007). *Semantic transformations of general expressions in scientific tekscie*. Warsaw (in Poland).
- Zelins'ka, N. (2002). *Naukove knyhovydannia v Ukraïni: Istoriia ta suchasnyi stan*. Lviv: Svit (in Ukrainian).

Received 07.10.2022

Tetiana Kots', Doctor of Philological Sciences, Senior Researcher
of the Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: tetyana_kots@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4622-9559>

**COMMUNICATIVE-PRAGMATIC SIGNS
AND FUNCTIONS OF THE SCIENTIFIC STYLE OF MODERN
UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE**

The article analyzes the conceptual paradigm of scientific style as a type of literary language from the point of view of the concept of encyclopedic coverage of the terminological system of Ukrainian linguistic stylistics. Particular attention is paid to the establishment of communicative and pragmatic features, functions of the scientific style and its varieties (scientific-educational, popular science, scientific-journalistic substyles), coverage of theoretical issues of historiography and historiography of style in Ukrainian linguistics. In the system of concepts, literature is considered as the main category and the term as a differential unit of scientific texts. The concept of scientific style is systematized in the context of the typology of language thinking, the establishment of a view on the history of the literary language and its styles as phenomena closely related to the philosophy of culture, the development of national consciousness.

The integrative aspect proposed in the article complements the structural-level analysis of the texts and involves the interpretation of the style category in the context of the typology of language thinking, the definition of concepts subordinate to it, the establishment of a view on the history of the literary language and its styles as phenomena closely related to the philosophy of culture, the development of national consciousness. The conceptual paradigm of scientific style requires the establishment of hypero-hyponymic connections and an encyclopedic (short and at the same time informatively comprehensive) substantiation of the status of concepts, the establishment of their differential features and the highlighting of the historiography of style in Ukrainian linguistics, which will be an intermediate summary of the acquisitions in this field of Ukrainian linguistics and at the same time make it accessible them for the wider philological community.

The scientific style serves the needs of important spheres of the Ukrainian language space-education and science, the development of which testifies to the intellectual level of the nation.

Keywords: scientific style, scientific text, concepts, scientific and educational sub-style, popular scientific sub-style, scientific and journalistic sub-style

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.057>

УДК 811.161.2:374.2:46

І. А. КАЗИМИРОВА, кандидат філологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу граматики і наукової термінології,
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: kazymyrovai@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6309-0363>

КАТЕГОРИЗАЦІЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ КОНЦЕПТОСФЕРИ: РІД ІМЕННИКА

У статті досліджено природу однієї з базових проблем когнітивної лінгвістики — мовну категоризацію. Обґрунтовано зв'язок процесів концептуалізації і категоризації як ментальних процедур одержання, опрацювання, зберігання та відтворення інформації. Зазначено, що лінгвістичний термін може бути представлений як елемент системи, у якій зафіксовано ієрархічні відношення. Відтворено розвиток номінацій на позначення граматичної категорії роду в українській мові та особливості категоризації цього класу слів.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, категоризація, лінгвістичний термін, граматична категорія роду, історична термінографія

1. ВСТУП

Категоризація — одна з центральних проблем когнітивно-дискурсивної лінгвістики. Дослідники відзначають тривалий період вивчення категорій у лінгвістиці, спадкоємність у розв'язанні проблем, що стосуються цього процесу — від учення Аристотеля до сучасних напрацювань у цій царині (Біскуб, 2014; Дзюба, 2015; Івашкевич, 2011; Кубрякова, 2004; Селиванова, 2014; Стасюк, 2019 та ін.).

З огляду на те, що історія вивчення категорій у лінгвістиці представлена в науковій літературі досить докладно, окреслимо лише контури дослідницьких пошуків, які визначають характер і способи вивчення мовної категоризації в аспекті історичного термінознавства, а також діахронійної когнітивної семасіології. Учення Аристотеля про категорії осмислене в концепції В. фон Гумбольдта, яку характеризують як «учення про внутрішню форму мови». Ідея дослідника щодо особливого мовного світобачення вербалізована в його крилатому вислові: «Мова —

Ц и т у в а н н я: Казимилова, І. А. (2022). Категоризація лінгвістичної концептосфери: рід іменника. *Українська мова*, 4(84), 57–72. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.057>

це світ, який лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини» (Гумбольдт, 2000, с. 304).

Мета статті — застосувати методики діахронійного аналізу джерел лінгвістичних термінів (граматик, словників, наукових праць тощо) для відтворення процесу формування граматичної категорії роду. Емпіричний матеріал узагальнено в лінгвістичних профілях джерел та діахронійних когнітивних картах відповідних лінгвістичних термінів, які лежать в основі укладання словникових статей історичного словника цих термінів (Казиминова, 2021).

2. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ КАТЕГОРИЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ КОГНІТИВНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

У когнітивній психології і лінгвістиці останніх десятиліть класичні уявлення про категоризацію радикально переглянуто. Передусім змінилося власне наповнення поняття «категоризація». У короткому словнику когнітивних термінів це базове поняття («categorization»; «Kategorisation») представлено «у вузькому сенсі як підведення явища, об'єкта, процесу тощо під певну рубрику досвіду, категорію й визнання його членом цієї категорії, але в ширшому сенсі — це процес утворення й виокремлення самих категорій, членування зовнішнього і внутрішнього світу людини згідно із сутнісними характеристиками його функціонування й буття, упорядковане представлення різних явищ через обмеження їх меншою кількістю розрядів чи об'єднань, а також результат класифікаційної (таксономійної) діяльності» (Кубрякова та ін., 1997, с. 42). Процеси концептуалізації та категоризації як ментальні процедури одержання, опрацювання, зберігання та відтворення інформації взаємопов'язані. О. С. Кубрякова відзначає, що ці процеси, відбиваючи класифікаційну діяльність людини, «відрізняються відночас кінцевим результатом та / або метою діяльності. Перший спрямований на виокремлення певних мінімальних одиниць людського досвіду в їхньому ідеальному змістовому представленні, другий — на об'єднання одиниць, які виявляють подібність у тому чи тому аспекті або можуть бути схарактеризовані як тотожні у більші розряди» (там само, с. 93).

Л. фон Вітгенштейн обстоював ідею про відсутність у мисленневих категоріях чітких меж і рівноправного членства. Учений запропонував теорію так званої «фамільної подібності» членів категорій і заперечив рівні права елементів, які входять до тієї чи тієї категорії: «Замість того, щоб виявляти те спільне, що властиве всій названій мові, я кажу: у всіх цих явищах немає якої-небудь однієї спільної риси, через яку ми застосовували до них однакове слово. Але вони споріднені одне з одним різноманітними способами» (Витгенштейн, 1953).

Погляди Л. фон Вітгенштейна розвинені у фундаментальних дослідженнях Дж. Лакоффа (Lakoff, 1987), Е. Рош (Rosch, 1973; Rosch, 1975a; Rosch, 1975b; Rosch, 1978; Rosch, 1983), Б. Берліна та П. Кея (Berlin &

Кай, 1969; Kay et al., 1997; Kay, 1999) та ін., де було продемонстровано, що внаслідок буденної, повсякденної категоризації, відображеної, зокрема, у мовній картині світу, формуються специфічні об'єднання, які не зовсім відповідають логоцентричним нормам платонівсько-аристотелевської категорії. Зокрема, було доведено, що деякі категорії побутують у свідомості людей як гетерогенні утворення, що об'єднують члени з нерівноправним статусом, тобто не повністю повторюваними ознаками. Окремі члени таких категорій перебувають у привілейованому становищі; ці члени є прототипами, тобто кращими зразками свого класу, навколо яких групуються інші члени категорії.

Явище категоризації може бути інтерпретоване за допомогою теорії прототипів, оскільки процес розпрацювання цієї теорії відбиває історичний контекст розвитку когнітивної лінгвістики загалом (Geeraerts, 2006, с. 250). Вона була вперше сформульована у працях Е. Рош (Rosch, 1973), у яких основний акцент зроблено на дослідженні внутрішньої структури категорій. Надалі теорію прототипів розвивали відразу в кількох напрямках — у когнітивній психології, теорії опрацювання інформації, а також у працях з лінгвістики (А. Вежицької, Дж. Лакоффа, Р. Лангакера, Дж. Тейлора, Д. Геерертса, С. Тсохадзидіса) та багатьох інших учених.

Е. Рош висунула гіпотезу, згідно з якою свідомість оперує певними прототипами й базовими категорійними структурами. Проблеми, які порушувала дослідниця в межах вивчення категоризації, — градація категорій, виокремлення категорій різного рівня (базового, субординантного й суперординантного), особливості категорій базового рівня, поняття центральності тощо. Результати проведених досліджень виявили деякі вади класичної теорії категоризації, а запропонована Е. Рош теорія прототипів стала кроком уперед на шляху до розуміння процесів пізнання, категоризації навколишнього світу (Боярская, 2011, с. 25). Дж. Лакофф, спираючись на дослідження Е. Рош, вокремила дві категорії: прототипові ефекти й ефекти базового рівня (Lakof, 1987, с. 15).

У когнітивістиці традиційно виділяють три рівні категоризації — базовий, субординатний і суперординатний. Е. Рош та її послідовники надавали великого значення дослідженню категорій, які належать до базового рівня категоризації. Цей рівень найважливіший з огляду на структурування інформації про навколишній світ. Базовий рівень категоризації найбільш інклюзивний, саме він фіксує інформацію та характеристики моделей поведінки. Це найабстрактніший рівень, на його основі формується ментальний образ. Базовий рівень категоризації репрезентує інформацію про співвідношення частини-цілого, фіксує відношення між частинами (Cruse, 1990, с. 383). Його концепти, найбільш частотні, першими засвоюють діти. Із лінгвістичного погляду ці концепти найчастіше монолексемні й оригінальні утворення, а не продукти метафоричного перенесення з інших галузей (там само). Категорії базового рівня представляють «кращий зразок категорій» у плані демонстрації

ступеня відмінностей між членами двох сусідніх категорій. Ознаки категорій базового рівня найбільш специфічні. Ці категорії гомогенні за внутрішньою структурою, мають високу інформативність та найбільше культурне значення. Категорії субординаційного рівня відрізняються від базових тим, що їхні члени, хоч і мають високий ступінь фамільної подібності всередині категорії, але все-таки не демонструють чітко виражених відмінностей від периферійних членів сусідніх категорій. Вони менш інформативні порівняно з категорією-гіперонімом. У мовному плані концепти таких категорій позначені поліморфемно. Категорії суперординаційного рівня відрізняються від категорій базового рівня тим, що демонструють низький ступінь подібності всередині категорії, мають менше відмінних ознак-атрибутів. Суперординаційні категорії в мові представлені переважно необчислювальними іменниками.

Найбільш когнітивно значущим є базовий рівень категоризації, який, на думку Е. Рош, має не лише лінгвістичну, але й когнітивну вагу. Базовий рівень категоризації — це: 1) найвищий рівень, на якому члени категорій сприймаються за подібними спільними обрисами; 2) найвищий рівень, на якому один ментальний образ може відображати всю категорію загалом; 3) найвищий рівень, на якому для взаємодії з членами категорії людина використовує однорідну систему дій; 4) рівень, на якому найшвидше ідентифікуються члени категорії; 5) рівень, на якому використовують найбільш природні й загальноприйняті назви для членів категорії; 6) перший рівень, який засвоюють діти; 7) перший рівень, елементи якого утворюють основу словникового запасу мови; 8) рівень, який містить найкоротші базові лексеми; 9) рівень, елементи якого використовують у нейтральних контекстах; 10) рівень, на якому структурована найбільша частина нашого знання (Rosch, 1976).

За О. С. Кубряковою, сучасне бачення сутності панівного зараз прототипового підходу до категоризації таке: 1) кожна природна категорія має певну структуру, не нав'язує своїм членам як членам певної множини обов'язковості повторення набору ідентичних рис — вона характеризується прототиповістю лише в тому сенсі, що організовується навколо прототипу чи кількох прототипів; 2) прототипом є кращий представник свого класу, що має найбільш яскраві психологічні ознаки. Фокус категорії — це осереддя найбільш представницьких характеристик свого класу, відповідно поняття прототипу може бути визнане корелятивним поняттям категорії в її класичному варіанті; 3) члени категорії не рівноправні за своїм статусом, вони відрізняються за ступенем подібності з еталон-прототипом; 4) категорії прототипового характеру, об'єднуючи одиниці з різним набором ознак і частково нетотожними характеристиками, є категоріями з розмитими, невизначеними межами (Кубрякова, 1997, с. 96—98).

Органічну єдність процесів концептуалізації та категоризації засвідчує неусталеність термінології на позначення цих явищ. Зокрема, В. Л. Івашенко, виокремлюючи п'ять рівнів концептуалізації, фактично

ототожнює їх із рівнями категоризації: «Під рівнем концептуалізації ми розуміємо місцеперебування суб'єкта пізнання в когнітивному просторі, що визначається когнітивною відстанню між суб'єктом (концептуалізатором) та об'єктом пізнання, тобто глибиною знань та пізнавальних процесів, якими володіє концептуалізатор. Зміна когнітивної відстані (чим більше ми знаємо про об'єкт, тим ближчий він у своєму осмисленні до концептуалізатора) спричиняє перехід з одного рівня концептуалізації на інший. Інакше кажучи, поглиблюючи знання про той самий об'єкт, ми тим самим переміщаємося з одного рівня генералізації знань на інший, і так аж до рівня вузькоспеціальних знань як функціонально локалізованого. Загалом умовно виділяємо п'ять основних рівнів концептуалізації: 1) суперординаційний; 2) пресуперординаційний; 3) базовий; 4) пресубординаційний / спеціалізований; 5) субординаційний / вузькоспеціалізований» (Івашенко, 2006, с. 242—245). Найвищий рівень класифікації — нульовий, або категорійний.

3. ВТОРИННА КАТЕГОРИЗАЦІЯ В ЛІНГВІСТИЦІ. ФОРМУВАННЯ ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ РОДУ

Лінгвістичний термін може бути представлений як елемент системи з ієрархічними відношеннями. Основні різновиди ієрархічних відношень між поняттями — це родо-видові (гіперо-гіпонімні) та партитивні (частини й цілого) відношення. Ці відношення достатньо стабільні й не залежать від контексту. Ієрархічні відношення зафіксовані, зокрема, у словниках. Подальший розвиток учення про категоризацію віднаходимо у працях М. М. Болдырева (Болдырев, 1994; Болдырев, 2006; Болдырев, 2007 та ін.). Учений виокремив два типи категорій — перцептуальні природні категорії як категорії природних об'єктів і концептуальні категорії як категорії понять і мовних одиниць (Болдырев, 2006, с. 5—22; Болдырев, 2007, с. 17—28). Такий поділ уможливорює виокремлення первинної та вторинної категоризації — двох основних типів, співвіднесених із двома головними рівнями категоризації дійсності. Суть первинної (лексико-семантичної) категоризації полягає в номінації та відбивається в лексико-семантичних категоріях (лексико-семантичних групах слів), тобто співвідноситься з конкретно-предметним рівнем категоризації дійсності. Вторинна (граматична) — це граматична класифікація слів, що враховує мовне функціонування та відбиття в мовних граматичних категоріях, тобто співвідноситься з абстрактно-системним рівнем категоризації дійсності. Саме граматична категоризація вможливорює динамічне й процесуальне осмислення світу (Болдырев, 2006; Стасюк, 2019).

Отже, розвиток теорії категоризації відбувався через диференціювання мовної категоризації первинного (наївного / універсального / загальнофілософського / фундаментального) та вторинного (наукового / професійного) знання. Прагнення наукової категоризації врахувати всі характеристики досліджуваного явища спричинює докладніше структу-

рування наукових знань у категоріях, а отже, — вищий рівень абстрагування (Стасюк, 2019, с. 156).

М. М. Болдирев визначав категорії науки як формати знань, що інтегрують «у собі різні структури: 1) знання спільної концептуальної основи для об'єднання тих чи тих об'єктів; 2) знання власне об'єднаних об'єктів і 3) знання принципів і механізмів їх об'єднання, тобто категорію можна інтерпретувати як певну концептуальну структуру інтегративного типу» (Болдырев, 2006, с. 5—22).

Дослідники цілком справедливо зазначають, що категоризація має виняткове значення також для мовознавчих студій, оскільки лінгвістична наука здійснює свій пошук паралельно на двох рівнях — матеріальному (рівень мовлення) та ідеальному (рівень мови), потребуючи для цього ефективних механізмів категорійного відображення знань. Мова у своїй усній формі (тобто усне мовлення) — це лінійна послідовність звуків. У такому ракурсі лінгвістика традиційно описує, у який спосіб звукові ланцюжки накладаються на певні значення. Увесь процес зіставлення форми й значення ґрунтований на дотриманні правил синтаксису, що також передбачає сегментацію мовного матеріалу на окремі одиниці, які є різними категоріями, що можуть згодом групуватися в класи за спільними категорійними ознаками (Біскуб, 2014, с. 11).

Онтологія світу відображена в нашій свідомості як система категорій. У мові це відбито в системі лексичних і граматичних категорій, що мають когнітивну основу (Михайлова, 2008, с. 88). Л. Талмі зауважує: «мова як когнітивна система має дві підсистеми, що виконують додаткові функції: забезпечення концептуального змісту та визначення концептуальної структури» (Талми, 1998, с. 114). Усталена думка, що підсистемою, яка забезпечує концептуальний зміст, є лексика, представлена насамперед тими чи тими лексичними категоріями, а підсистемою, яка визначає концептуальну структуру, є граматики, що виявляє себе в дискретній сукупності та взаємодії граматичних категорій (Стасюк, 2019, с. 158). На думку М. М. Болдирева, «лексична категоризація — це мовний аналог категоризації природних об'єктів та об'єктів внутрішнього світу людини. У ній реалізована гносеологічна функція мови. Граматична категоризація відбиває онтологію самої мови, поділ на природні для мови категорії, що забезпечують її існування як певної семіологічної системи та виконання покладених на неї функцій» (Болдырев, 2006, с. 11). Відповідно до онтологічного трикутника «світ — людина — мова» все розмаїття мовних категорій як форм репрезентації знань можна звести до трьох основних типів, що представляють три моделі категорійного бачення світу: лексичні, граматичні та модусні. Лексичний категорійний формат знання відтворює в мові структуру та зміст категорій природних об'єктів, тобто онтологічну модель категоризації світу, і тому його вважають аналоговим, або логічним. Відповідно лексичні категорії не належать до власне мовних і побудовані переважно за інваріантно-варіантним принципом. У них реалізована гносеологічна функ-

ція мови й мислення. Граматичні та лексико-граматичні (оприявнена й прихована граматика) категорії розкривають онтологічну модель мови, тобто категоризацію природних для неї об'єктів, і тому організовані на ґрунті прототипового принципу. Ці категорії забезпечують реалізацію основної для мови функції — комунікативної (там само, с. 20).

Категоризація традиційно найяскравіше виявлена у сфері граматики. Досвід сучасних лінгвістичних досліджень свідчить про те, що вивчення граматичної системи мови є цілком категоризованим. Усі вчені визнають наявність у будь-якій мові певного набору диференційних класів слів, що мають спільні категорійні ознаки. В. Лабов уважає, що «лінгвістика — це... вивчення категорій, тобто того, як мова накладає значення на звуки через категоризацію реальності на дискретні одиниці й сукупності одиниць» (Labov, 1973, с. 342).

Дослідження рівневих мовних категорій розпочато ще з античності; подальше їх вивчення тривало в порівняльно-історичному мовознавстві за принципом атомізму, однак їх детальну інвентаризацію та систематизацію здійснено лише в структуралістській парадигмі. Прагматична парадигма поповнила список мовних категорій за рахунок функціонально-семантичних, текстових, комунікативних, дискурсивних, проєктуючи їх на середовище мовної системи. Когнітивна лінгвістика на новому етапі лінгвістичних досліджень знову звернулася до категоризації мислення, свідомості, пізнавальних процесів, відкинувши ідеальну класичну категорійну модель. Кожна нова мовознавча галузь вводить в обіг лінгвістики нові категорії, які часто надають їй традиційному категорійному апарату нового тлумачення та сприяють інтеграції лінгвістичних знань із доробком інших наукових дисциплін, створенню всеєдності наукового знання (Селіванова, 2010, с. 24).

Звичайно, когнітивна лінгвістика лише поглибила вчення про граматичні категорії, яке має багату традицію і значні здобутки. Порівняймо визначення граматичної категорії в енциклопедії *Українська мова*: «Граматична категорія — інтегральна одиниця мови, яка охоплює загальним граматичним значенням кілька взаємопротиставлених і формально виражених родових (морфологічних чи синтаксичних) значень» (Русанівський, 2007, с. 119). У цій статті виокремлено два типи категорійних парадигм. Перший — це парадигми, у яких морфеми є носіями сем, об'єднаних певним категорійним значенням (у слов'янських мовах, зокрема в українській, серед них — парадигми особи, часу, способу, стану, частково роду та ін.). У таких категоріях інваріантом кожної семи є категорійне значення. До другого типу належать парадигми відмінка, роду та числа прикметника. Граматична категорія — дуже широке значеннево-формальне поняття, яке інтегрує слова в частини мови або через протиставлення форм слова дає змогу виразити певні, зафіксовані мовою відношення об'єктивної дійсності (там само, с. 119—120).

М. М. Болдирев серед методів, які об'єктивують вивчення специфіки вербалізованого знання, виокремлював концептуально-таксо-

номійний аналіз. У мовознавстві таксономія позначає класифікацію, представлену як ієрархічно організовану систему лінгвістичних об'єктів (Пирейко, 1990, с. 504). «Концептуально-таксономійний аналіз — це система прийомів дослідження ієрархічної організації лінгвістичних об'єктів, заснована на концептуальній ієрархії, тобто на ієрархії концептів» (Болдырев, 2007). Другий тип мовного знання має безпосередній стосунок до онтології мови, внутрішньої будови й законів функціонування, які відображені у граматичних категоріях. Важливою тезою дослідника є зауваження, що у своїх граматичних категоріях мова фіксує ті сторони та характеристики навколишнього світу, які, з погляду людини, найбільш регулярні й менше підлягають впливу тих чи тих чинників і тому з високим ступенем обов'язковості та регулярності передавані мовними формами (там само).

«Термін як мовний знак, — узагальнює Т. В. Стасюк, — акумулює знання кількох типів категоризації, оскільки відбиває різні етапи пізнання світу — від наївного сприйняття до штучно регульованого осмислення, відповідно вербалізуючи знання — універсальне (життєве), наукове (раціонально-логічне, енциклопедичне) і професійне (що ґрунтується на професійному досвіді та сформоване як результат професійного пізнання), експлікуючи його в мовних категоріях — лексичних (лексико-семантичні відношення між термінами, тематичні й лексико-семантичні групи термінів) та граматичних (терміни за морфологічним статусом; терміни різних дериваційних моделей)» (Стасюк, 2019, с. 159).

Дослідимо, як розвивалися номінації на позначення граматичної категорії роду в українській мові та формувалися особливості категоризації цього класу слів. Граматична категорія роду, властива іменним частинам мови, — найбільш характерна класифікаційна ознака іменників. Для інших іменних частин мови вона здебільшого є словозмінною, за винятком особових займенників *він, вона, воно*. Здавна вчені вивчали саме категорію роду іменників. У слов'янських граматиках поняття про категорію роду, як і про деякі інші граматичні категорії, з'явилося під впливом грецьких граматик. В основі поділу іменників на роди лежав семантичний критерій: слово належало до чоловічого роду, якщо позначало особу чоловічої статі, до жіночого — особу жіночої статі, до середнього — недорослу особу чи звіра. Н. А. Москаленко, дослідивши розвиток цієї категорії в українській мові (у межах дозволеного у 50-ті рр. ХХ ст. переліку наукових джерел, до якого не увійшли т. зв. репресовані мовознавчі праці), зазначає, що в стародавній Греції було поняття граматичного роду імен і терміни для його називання. Іоанн Дамаскін у граматиці церковно-слов'янської мови (XIV ст.) уживав слова на позначення грамем категорії роду: *родъ, мъжьськѡ имѣ, женськѡ имѣ, срѣднѣ имѣ* (Москаленко, 1959, с. 94). Так само три роди виділено в граматиці «Адельфотес»: *роды — мъжьскій, женській, средній* (АДЕЛФОТΗΣ, 1591). У *Граматиці* Лаврентія Зизанія йдеться про чотири роди, які розрізняють за допомогою вказівних займенників: *мъжьскі(н) (тоу в'ѣтръ), жен(з)скі(н)*

(*члва жена*), *средній* (*чое небо*), *общій* (*чой і члва пїїтанїца*) (ГрЛЗ, 1596). В. В. Німчук уважав цей поділ дуже вдалим, бо він не пов'язаний із фізичною статтю (Німчук, 1980, с. 31). Отже, граматична категоризація роду в Лаврентія Зизанія ґрунтована на формальних ознаках.

У *Граматиці* Мелетія Смотрицького удеталізовано грамеми категорії роду і запропоновано сім граматичних значень, але не всі вони стосуються іменника: *мужескій*, *женскій*, *средній*, *общій*, *всїакій*, *недоумѣнный*, *преобщій*. Подані в тексті цієї граматики пояснення до тих чи тих назв розкривають їхню етимологію: до чоловічого і жіночого роду належать назви осіб чоловічої і жіночої статі; *общій* рід — це іменники, у яких однакове закінчення для позначення і чоловічого, і жіночого роду; *преобщій* рід — це переважно назви риб, птахів, звірів та ін., коли назвою, формально віднесеною до якогось одного роду, позначають істот чоловічого та жіночого родів: *той орел*, *та ластівка*; *всїакій* рід характеризує прикметники, що мають тільки одну форму роду, та числівники від трьох включно й далі; *недоумѣнный* рід охоплює іменники, при яких ми не знаємо, якого роду прикметники чи займенники вживати (*чой* чи *члва нелицитъ*) (ГрМС, 1619). Мелетій Смотрицький увів два способи визначення роду — семантичний (у граматиці подано сім правил визначення роду за семантикою) і формальний, за закінченнями називного відмінка однини. Отже, у цій праці засвідчено формально-семантичний підхід до визначення граматичного роду іменника, яким послуговуємося і сьогодні.

Усі наступні українські граматики I пол. XIX ст. приймали поділ на граматичні роди М. Ломоносова (*мужескій*, *женскій*, *средній*) або Мелетія Смотрицького, а разом із поділом — і терміни, уживані в цих граматиках.

Синтез семантичного й формального підходів віднаходимо і в шкільних граматиках II пол. XIX ст. (Дячань, 1865; Партыцкій, 1873; Сімович, 1918 та ін.).

Номінації на позначення граматичних значень категорії роду узгальнено описав Іван Огієнко в *Історичному словникові українських граматичних термінів*, засвідчивши чотириграмемну структуру цієї категорії: *р. мужескій*, *р. женський*, *р. средній* та *р. общій* (Огієнко, 1908).

У граматиках О. Павловського, І. Могильницького, Я. Головацького, що вийшли в I пол. XIX ст., для назви родів використовували терміни М. Ломоносова. Автори цих граматик розрізняли в українській мові три роди й уважали, що ознакою граматичного роду є стать та закінчення іменника. І. Могильницький «знакомъ рода» вважав ще «народный звичай, поль, окончено та склонено» і поділяв імена на *мужескій*, *женскій* і *средній родъ* (Могѣльнѣцки, 1823). Я. Головацький уперше вжив в українському фонетичному оформленні термін *средній рідъ* (Головацький, 1849). Й. Левицький виокремив, крім названих трьох, *общій родъ* і зарахував до нього імена, які «могут быти мужеского і женського, т. е. общого рода» (Lewicki, 1834). У граматиках І. Вагилевича і Й. Лозинського вжито лише польські терміни для категорії роду (Wagilewicz, 1845; Łoziński, 1846).

Н. А. Москаленко окремо відзначає назви для родів у граматиці Теофана Глинського (1845 р.). Використовуючи вживані й раніше терміни *рôдъ мѣжескій, нїякій і женьскій*, автор уперше вводить як паралельний термін *жіночий рід*, що пізніше став загальноновизнаним (Москаленко, 1959, с. 96).

Отже, на початковому етапі розвитку української граматичної термінології в усіх граматиках використовували терміни, спільні для української і російської мов. Граматики II половини XIX ст. і навіть початку XX ст. жодних істотних змін у назвах на позначення роду не зазнали. Відмінності полягали лише у варіантності вимови й правопису.

Проте О. Огоновський, крім названих термінів, уживав ще й *нїякій рôдъ* поряд із назвою *середній рôдъ* (Огоновський, 1889), а П. Залозний визначав *спільний рід*, властивий, на його думку, кільком іменникам (Залозний, 1906).

За спостереженнями Н. А. Москаленко, уперше сучасна термінологія на позначення грамем категорії роду зафіксована у граматиках А. Кримського та Г. Шерстюка (Крымскій, 1907; Шерстюк, 1907), водночас А. Кримський основним уважав термін *мужеский рід*, а до термінів *женський, някий* ставився скептично (Москаленко, 1959, с. 96). Принагідно наголосимо на важливості залучення до джерельної бази так званих репресованих лінгвістичних праць. Зокрема, Н. А. Москаленко вважає, що до 1917 р. встановився твердо і став загальноновживаним лише один термін для назви роду — *середній рід*, однак у нашому матеріалі засвідчено термін *някий рід* у *Початковій граматиці української мови* О. Б. Курило (Курило, 1921; пізніше дослідниця відмовилася від цього терміна на користь загальноновживаного); і в О. Н. Синявського (Синявський, 1931). Як відомо, цей термін є польським запозиченням, проте у проєкті нового українського правопису, опублікованому 1926 року, термін *някий рід* був рекомендований до вживання, що й означило його побутування у граматиках М. Перегінця та І. Смільського (1931 р.), І. Карбаненка та О. Матійченка (1931 р.), граматиці І. Панькевича (1922 р., 1936 р.), виданій у Закарпатті, та деяких інших (Москаленко, 1959, с. 97). Від цього терміна остаточно відмовилися лише у правописі 1933 р.

Відтоді загальноновживаними стають сучасні терміни *чоловічий, жіночий, середній, спільний рід*. Тепер грамеми граматичної категорії роду, крім зазначених, називають термінами *парний рід* (варіант назви *спільний рід*), *подвійний рід* та *іменники з хитанням у роді*. Останню групу іменників зафіксував ще в 1931 р. О. Н. Синявський: «У двох родах — то чоловічого, то жіночого уживаються такі слова: *гуц* (чолов.) — *гуца* (жіноч.), *замін* — *заміна*, *докір* — *докора...*» (Синявський, 1941, с. 47).

У межах назв осіб, які становлять один із найчисленніших семантичних розрядів іменника, використовують три типи розрізнення роду: лексичний, лексико-словотвірний та аналітичний (Грищенко, 1997, с. 339).

4. ВИСНОВКИ

Граматична категорія роду в українській мові сформувалася під впливом грецької традиції. Вона досить консервативна, оскільки за майже шість століть не зазнала особливих змін у своєму складі, залишилася в ядерній зоні переважно тричленною, і лише на її периферії сформовано нові граматичні значення — парного (спільного) роду, подвійного роду та іменників із хитанням у роді.

Вивчення еволюції граматичних категорій української мови, яке ґрунтується на фіксуванні й аналізові різночасових номінацій, дало змогу увиразнити особливості ментальних процесів, що супроводжували їх формування та сучасне функціонування.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Головацький, 1849 — Головацький, Я. (1849). *Граммати́ка Руского Языка*. Львов. ГрЛЗ, 1596 — Зизаній, Л. (1980). *Граматика словенська*. (В. В. Німчук, уклад.). Київ: Наукова думка. (Уперше опубліковано 1596).
- ГрМС, 1619 — Смотрицький, М. (1979). *Граммати́ки Славенския правилное Сунтагма*. (В. В. Німчук, уклад.). Київ: Наукова думка. (Уперше опубліковано 1619).
- Дячань, 1865 — Дячань, П. (1865). *Методична граматика языка мало-русского*. Львів.
- Залозний, 1906 — Залозний, П. Ф. (1906). *Коротка граматика української мови. I*. Полтава.
- Крымській, 1907 — Крымській, А. (1907). *Украинская грамматика для учеников высших классовъ, гимназій и семинарій Приднѣпровья* (т. II, вып. I: уроки I—V). Москва: Типографія Вяч. Ал. Гатцунь.
- Курило, 1921 — Курило, О. (1921). *Початкова граматика української мови* (ч. 2). Львів — Вінниця: Поділля. <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=9628>
- Могѣльнѣцки, 1823 — Могѣльнѣцки, І. (1910). *Граммати́ка ѣзыка Славѣно-рускогѣ*. *Філологічні праці Івана Могильницького: Українсько-руський архів*, 5, 71—225. Львів: Іст.-філос. секція Наук. т-ва ім. Шевченка.
- Огієнко, 1908 — Огієнко, І. (1908). *Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її*. Київ.
- Огоновський, 1889 — Огоновський, О. (1889). *Граматика руского языка для школя середныхъ*. Львів: Накладом фонду краєвого.
- Партыцкій, 1873 — Партыцкій, Ом. (1873). *Граматика языка руского для ѣжиткѣ въ школахъ лѣбовыхъ въ Галичинѣ*. Оу Львовѣ.
- Синявський, 1931 — Синявський, О. (1931). Елементи Шевченкової мови, їх походження й значіння. *Культура українського слова*, 1, 7—51. Харків — Київ: Література і мистецтво. <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=9626>
- Синявський, 1941 — Синявський, О. (1941). *Норми української літературної мови*. Львів: Українське видавництво.
- Сімович, 1918 — Сімович, В. І. (1918). *Практична граматика української мови*. Раштат: Видання Товариства «Український Рух».
- Шерстюк, 1907 — Шерстюк, Г. П. (1907). *Коротка граматика для школи* (ч. 1). Полтава: Український учитель.
- Lewicki, 1834 — Lewicki, J. (1834). *Grammatik der ruthenischen oder klein russischen Sprache in Galizien (Mit einer Kupfertafel)*. Przemyśl: Gedruckt in der griech. kath. bishöflichen Buchdruckerey.
- Łoziński, 1846 — Łoziński, I. (1846). *Grammatyka języka ruskiego (maloruskiego)*. W Przemyślu.
- Wagilewicz, 1845 — Wagilewicz, J. (1845). *Grammatyka języka Maloruskiego w Galicji*. Lwów: Instytut Staropugiański.

АДЕЛФОТНС, 1591 — АДЕЛФОТНС. *Граммати́ка доброглаголиваго елино-словенскаго языка. Совершеннаго иску́ства оми частей слова. Во наказаніи многоименитомъ Россійскому роду.* (1591). Во Львовѣ: В друкарни Братской.

ЛІТЕРАТУРА

- Біскуб, І. П. (2014). Лінгвістична категоризація: від Аристотеля до IMAL (isolating-monocategorial-associational language). *Studia philologica*, 3, 11—18. http://nbuv.gov.ua/UJRN/stfil_2014_3_3
- Болдырев, Н. Н. (1994). О понятиях формы, структуры и системы языка в лингвистике. В Р. П. Мильруд (ред.), *Понятийный аппарат и практика конкретных лингвистических исследований: Межвузовский сборник научных трудов* (с. 12—20). Тамбов: Издательство Тамбовского университета.
- Болдырев, Н. Н. (2006). Языковые категории как формат знания. *Вопросы когнитивной лингвистики*, 2, 5—22.
- Болдырев, Н. Н. (2007). Репрезентация знаний в системе языка. *Вопросы когнитивной лингвистики*, 4, 17—28.
- Боярская, Е. Л. (2011). Категоризация как базовая когнитивная процедура. *Вестник БФУ им. И. Канта*, 2, 18—28.
- Виноградов, В. А. (1990). Таксономия. В В. Н. Ярцева (ред.), *Лингвистический энциклопедический словарь* (с. 504). Москва: Советская энциклопедия.
- Витгенштейн, Л. (1994). *Философские работы* (ч. I: *Философские исследования (1953)*, с. 165—409). Москва: Гнозис.
- Грищенко, А. П. (ред.). (1997). *Сучасна українська літературна мова: Підручник*. Київ: Вища школа.
- Гумбольдт, В. фон. (2000). *Избранные труды по языкознанию*. 2 изд. Москва: Прогресс.
- Дзюба, Е. В. (2015). *Лингвокогнитивная категоризация в русском языковом сознании*. Екатеринбург: Уральский ГПУ.
- Ивашкевич, И. (2011). Диалектика развития категории: категоризация классическая vs. категоризация прототипическая. *Труды факультета международных отношений: научный сборник*, II, 138—141. Минск: БГУС.
- Івашченко, В. Л. (2006). *Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології)*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго.
- Казимирова, І. А. (2021). Концепція історичного словника лінгвістичних термінів. *Українська мова*, 2(78), 90—101. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.02.090>
- Кубрякова, Е. С., Демьянков, В. З., Панкрац, Ю. Г., & Лузина, Л. Г. (1997). *Краткий словарь когнитивных терминов*. Москва: Филологический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова.
- Кубрякова, Е. С. (1997). *Части речи с когнитивной точки зрения*. Москва: РАН. Институт языкознания.
- Кубрякова, Е. С. (2004). *Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира*. Москва: Языки славянской культуры.
- Михайлова, Л. М. (2008). Категоризация как способ формирования концепта «говорение» в современном английском языке. *Гуманитарные и социальные науки*, 1, 86—90.
- Москаленко, Н. А. (1959). *Нарис історії української граматичної термінології*. Київ: Радянська школа.
- Німчук, В. В. (1980). Систематичний підручник церковнослов'янської мови «Граматика словенска» Л. Зизанія. У Лаврентій Зизаній, *Граматика словенска*. Київ: Наукова думка.
- Русанівський, В. М. (2007). Граматична категорія. У В. М. Русанівський (ред.), *Українська мова: енциклопедія* (с. 119—120). Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Селиванова, Е. А. (2014). Категориальная информация как ключ энигматического дискурса кроссвордов. *Мовознавчий вісник*, 18, 153—161. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mv_2014_18_27

- Стасюк, Т. В. (2019). *Термінологія новітніх технологій: лінгвосоціокогнітивний аспект*. Дніпро: Журфонд.
- Талми, Л. (1998). Отношение грамматики к познанию. *Вестник Московского университета. Серия: Филология*, 1, 91—115.
- Berlin, V., & Kay, P. (1969). *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press.
- Cruse, D. A. (1990). Prototype theory and lexical semantics. In S. Tsohatzidis (Ed.), *Meanings and prototypes: studies in linguistic categorization* (pp. 382—402). London; New York: Routledge.
- Geeraerts, D. (2006). *Cognitive Linguistics. Basic Readings*. Berlin: Selignow Verlagsservice.
- Kay, P. (1999). The Emergence of Basic Color Lexicons Hypothesis. In A. Borg (Ed.), *The Language of Color in the Mediterranean* (pp. 53—69). Stockholm: Almqvist and Wiksell International.
- Kay, P., Berlin, V., Maffi L., & Merrifield, W. (1997). Color naming across language. *Color Categories in Thought and Language*. (C. L. Hardin & L. Maffi, Eds.) (pp. 21—58). Cambridge: Cambridge University Press.
- Labov, W. (1973). The boundaries of words and their meanings. In C.-J. Bailey & R. W. Shuy (Eds.), *New Ways of Analysing Variation of English* (pp. 340—373). Washington, DC: Georgetown University Press.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rosch, E. (1975a). Cognitive reference points. *Cognitive psychology*, 7, 532—547.
- Rosch, E. (1975b). Human categorization. *Advances in cross-cultural psychology* (pp. 23—57). London.
- Rosch, E. N. (1973). Natural categories. *Cognitive psychology*, 4, 328—350.
- Rosch, E. N. (1978). Principles of categorization. In E. N. Rosch & B. B. Lloyd, *Cognition and Categorization* (pp. 27—48). Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Rosch, E. N. (1983). Prototype Classification and Logical Classification: The Two Systems. In E. K. Scholnick (Ed.), *New Trends in Conceptual Representation: Challenges to Piaget's Theory?* (pp. 73—86). Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.

Статтю отримано 01.10.2022

LEGEND

- Diachan", 1865 — Diachan", P. (1865). *Metodychna hramatyka iazyka malo-ruskoho*. Lviv (in Ukrainian).
- Holovats'kyi, 1849 — Holovats'kyi, Ia. (1849). *Hramatyka Ruskoho Iazyka*. Lviv (in Ukrainian).
- HrLZ, 1596 — Zyzanii, L. (1980). *Hramatyka slovens'ka*. (V. V. Nimchuk, Ed.). Kyiv: Naukova dumka. (Original work published 1596) (in Old Russian).
- HrMS, 1619 — Smotryts'kyi, M. (1979). *Hrammatiky Slavenskyia pravylnoe Sontagma*. (V. V. Nimchuk, Ed.). (Original work published 1619) (in Old Russian).
- Krymskii, 1907 — Krymskii, A. (1907). *Ukrainskaia grammatika dlia uchenikov vysshykh klassov", gimnazii i seminarii Pridn'prov'ia* (Vol. 2(1): lessons 1—5) Moscow: Typohrafiia Viach. Al. Hattsun" (in Russian).
- Kurylo, 1921 — Kurylo, O. (1921). *Pochatkova hramatyka ukrains'koï movy* (Vol. 2). Lviv — Vinnytsia: Podillia. <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=9628> (in Ukrainian).
- Lewicki, 1834 — Lewicki, J. (1834). *Grammatik der ruthenischen oder klein russischen Sprache in Galizien (Mit einer Kupfertafel)*. Przemysl: Gedruckt in der griech. kath. bishöflichen Buchdruckerey (in German).
- Lozinski, 1846 — Lozinski, I. (1846). *Grammatyka iazyka ruskiego (maloruskiego)*. Przemysl (in Polish).
- Мохл'нѣтскы, 1823 — Мохл'нѣтскы, I. (1910). *Граматыка ъзыка Σlavieno-руΣkohСД. Fil'ol'ogichni pratsi Ivana Mohyl'nyts'koho: Ukrains'ko-rus'kyi arkhyv* (Vol. 5, pp. 71—225). Lviv: Ist.-fil'os. sektsiia Nauk. t-va im. Shevchenka (in Old Russian).

- Ohienko, 1908 — Ohienko, I. (1908). *Ukraïns'ka hramatychna terminol'ogii: Istorychnyi slovnyk ukraïns'koï hramatychnoi terminol'ogii z peredmovoïu pro istoriiu rozvytku ii*. Kyiv (in Ukrainian).
- Ohonovs'kyi, 1889 — Ohonovs'kyi, O. (1889). *Hramatyka ruskoho iazyka dlia shkol" serednykh"*. Lviv: Nakladom fondu kraevoho (in Old Russian).
- Partytskii, 1873 — Partytskii, Om. (1873). *Hramatyka iazyka ruskoho dlia uzhytku v" shkolakh" liudovykh" v" Halychynne*. Lviv (in Old Russian).
- Sherstiuk, 1907 — Sherstiuk, H. P. (1907). *Korotka hramatyka dlia shkoly* (Vol. 1). Poltava: Ukraïns'kyi uchytel' (in Ukrainian).
- Simovych, 1918 — Simovych, V. I. (1918). *Praktychna hramatyka ukraïns'koï movy*. Rashtat: Vydannia Tovarystva "Ukraïns'kyi Rukh" (in Ukrainian).
- Syniavs'kyi, 1931 — Syniavs'kyi, O. (1931). Elementy Shevchenkovoï movy, ikh pokhodzhennia i znachinnia. *Kultura Ukraïns'koho Slova, 1*, 7—51. Kharkiv — Kyiv: Literatura i mystetstvo. <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=9626> (in Ukrainian).
- Syniavs'kyi, 1941 — Syniavs'kyi, O. (1941). *Normy ukraïns'koï literaturnoi movy*. Lviv: Ukraïns'ke vydavnytstvo (in Ukrainian).
- Wagilewicz, 1845 — Wagilewicz, J. (1845). *Grammatyka iazyka Maloruskiego w Galicji*. Lviv: Instytut Staropugianski (in Polish).
- Zaloznyi, 1906 — Zaloznyi, P. F. (1906). *Korotka hramatyka ukraïns'koï movy* (Vol. 1). Poltava (in Ukrainian).
- ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ, 1591 — ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ. *Hrammatika dobrohlaholyvaho ellyno-slovenskoho iazyka. Sovershennaho iskustva osmi chastei slova. Ko nakazaniiu mnohoimenitomu Ros(s)iiskomu rodu*. (1591). Lviv: V drukarny Bratskoi (in Old Russian).

REFERENCES

- Berlin, B., & Kay, P. (1969). *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press.
- Biskub, I. P. (2014). Linhvistychna katehoryzatsiia: Vid Arystotelia do IMAL (Isolating-monocategorial-associational language). *Studia Philologica, 3*, 11—18. http://nbuv.gov.ua/UJRN/stfil_2014_3_3 (in Ukrainian).
- Boiarskaia, E. L. (2011). Kategorizatsiia kak bazovaia kognitivnaia protsedura. *Vestnik BFU im. I. Kanta, 2*, 18—28 (in Russian).
- Boldyrev, N. N. (1994). O ponimaniiah formy, struktury i sistemy iazyka v lingvistike. In R. P. Milrud (Ed.), *Poniatiinyi apparat i praktika konkretnykh lingvisticheskikh issledovaniï: Mezhdvuzovskii sbornik nauchnykh trudov* (pp. 12—20). Tambov: Izdatel'stvo Tambovskogo universiteta (in Russian).
- Boldyrev, N. N. (2006). Iazykovye kategorii kak format znaniia. *Voprosy Kognitivnoi Lingvistiki, 2*, 5—22 (in Russian).
- Boldyrev, N. N. (2007). Rerezentatsiia znaniï v sisteme iazyka. *Voprosy Kognitivnoi Lingvistiki, 4*, 17—28 (in Russian).
- Cruse, D. A. (1990). Prototype theory and lexical semantics. In S. Tsohatzidis (Ed.), *Meanings and prototypes: studies in linguistic categorization* (pp. 382—402). London — New York: Routledge.
- Dziuba, E. V. (2015). *Lingvokognitivnaia kategorizatsiia v ruskom iazykovom soznanii*. Ekaterinburg: Ural'skii GPU (in Russian).
- Gumbol'dt, V. fon. (2000). *Izbrannye trudy po iazykoznaniiu*. 2nd ed. Moscow: Progress (in Russian).
- Geeraerts, D. (2006). *Cognitive Linguistics. Basic Readings*. Selignow Verlagsservice.
- Hryshchenko, A. P. (Ed.). (1997). *Suchasna ukraïns'ka literaturna mova: Pidruchnyk*. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).
- Ivashchenko, V. L. (2006). *Kontseptual'na reprezentatsiia frahmentiv znannia v naukovu-mystets'kii kartyni svitu (Na materialy ukraïns'koï mystetstvoznavchoï terminolohii)*. Kyiv: Vydavnychi Dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Ivashkevich, I. (2011). Dialektika razvitiia kategorii: Kategorizatsiia klassicheskaia vs. kategorizatsiia prototipicheskaia. *Trudy Fakulteta Mezhdunarodnykh Otnosheniï: Nauchnyi Sbornik, 2*, 138—141. Minsk: BGUS (in Russian).

- Kay, P. (1999). The Emergence of Basic Color Lexicons Hypothesis. In A. Borg (Ed.), *The Language of Color in the Mediterranean* (pp. 53–69). Stockholm: Almqvist and Wiksell International.
- Kay, P., Berlin, B., Maffi L., & Merrifield, W. (1997). *Color naming across language. Color Categories in Thought and Language*. (C. L. Hardin & L. Maffi, Eds.) (pp. 21–58). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kazymyrova, I. A. (2021). Kontsepsiia istorichnoho slovnyka lnhvistychnykh terminiv. *Ukrains'ka Mova*, 2(78), 90–101. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.02.090> (in Ukrainian).
- Kubriakova, E. S. (1997). *Chasti rechi s kognitivnoi tochki zreniia*. Moscow: RAN. Institut iazykoznaniiia (in Russian).
- Kubriakova, E. S. (2004). *Iazyk i znanie. Na puti polucheniiia znaniia o iazyke: Chasti rechi s kognitivnoi tochki zreniia. Rol' iazyka v poznanii mira*. Moscow: Iazyki slavianskoi kul'tury (in Russian).
- Kubriakova, E. S., Dem'iankov, V. Z., Pankrats, Iu. G., & Luzina, L. G. (1997). *Kratkii slovar' kognitivnykh terminov*. Moscow: Filologicheskii fakul'tet MGU im. M. V. Lomonosova (in Russian).
- Labov, W. (1973). The boundaries of words and their meanings. In C.-J. Bailey & R. W. Shuy (Eds.), *New Ways of Analysing Variation of English* (pp. 340–373). Washington, DC: Georgetown University Press.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mihailova, L. M. (2008). Kategorizatsiia kak sposob formirovaniia kontsepta «govorenie» v sovremennom angliiskom iazyke. *Gumanitarnye i Sotsial'nye Nauki*, 1, 86–90 (in Russian).
- Moskalenko, N. A. (1959). *Narys istorii ukrains'koï hramatychnoi terminolohii*. Kyiv: Radians'ka shkola (in Ukrainian).
- Nimchuk, V. V. (1980). Systematychnyi pidruchnyk tserkovnoslov'ianskoi movy «Hrammatika slovenska» L. Zyzaniia. In Lavrentii Zyzanii, *Hramatyka slovenska*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukrainian).
- Rosch, E. (1975a). Cognitive reference points. *Cognitive Psychology*, 7, 532–547.
- Rosch, E. (1975b). Human categorization. *Advances in Cross-Cultural Psychology*, 23–57. London.
- Rosch, E. N. (1973). Natural categories. *Cognitive Psychology*, 4, 328–350.
- Rosch, E. N. (1978). Principles of categorization. In E. N. Rosh & B. B. Lloyd, *Cognition and Categorization* (pp. 27–48). Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Rosch, E. N. (1983). Prototype Classification and Logical Classification: The Two Systems. In E. K. Scholnick (Ed.), *New Trends in Conceptual Representation: Challenges to Piaget's Theory?* (pp. 73–86). Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Rusanivs'kyi, V. M. (2007). Hramatychna katehoriia. In V. M. Rusanivs'kyi (Ed.), *Ukrains'ka mova: Entsyklopediia* (pp. 119–120). Kyiv: Ukrains'ka entsyklopediia im. M. P. Bazhana (in Ukrainian).
- Selivanova, E. A. (2014). Kategorialnaia informatsiia kak kliuch enigmaticheskogo diskursa krossvordov. *Movoznavchyi Visnyk*, 18, 153–161. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mv_2014_18_27 (in Russian).
- Stasiuk, T. V. (2019). *Terminolohiia novitnykh tekhnolohii: Lnhvosotsiokohnityvnyi aspekt*. Dnipro: Zhurfond (in Ukrainian).
- Talmy, L. (1998). Otnoshenie grammatiki k poznaniu. *Vestnik Moskovskogo Universiteta. Seriia: Filologiya*, 1, 91–115 (in Russian).
- Vinogradov, V. A. (1990). Taksonomiia. In V. N. Iartseva (Ed.), *Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar'* (p. 504). Moscow: Sovetskaia entsiklopediia (in Russian).
- Vitgenshtein, L. (1994). *Filosofskie raboty* (Vol. 1: *Filosofskie issledovaniia (1953)*, pp. 165–409). Moscow: Gnozis (in Russian).

Received 01.10.2022

Iryna Kazymyrova, Candidate of Sciences in Philology,
Senior Researcher in the Department of Grammar and Scientific Terminology,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: kazymyrovai@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6309-0363>

CATEGORIZATION OF THE LINGUISTIC CONCEPTUAL SPHERE: GENDER OF NOUNS

The article reveals the nature of such fundamental problems of cognitive linguistics as linguistic categorization. The connection between the conceptualization and categorization processes as mental procedures of obtaining, processing, storing and reproducing information is shown. It is emphasized that hierarchical relations are objectified, particularly in dictionaries of linguistic terms. The formation of grammatical categories is qualified as secondary categorization. The development of nominations for the designation of the grammatical gender category in the Ukrainian language and, accordingly, the peculiarities of categorization of this class of words has been reproduced. It is noted that a linguistic term can be represented as an element of a system in which hierarchical relations are fixed. The main types of hierarchical relations between linguistic concepts are generic (hyper-hyponymous) and partitive (part and whole) relations. These relations are quite stable and independent of the context. It is proved that the study of the evolution of the grammatical categories of the Ukrainian language, which is based on the fixation and analysis of terminological nominations from different times, makes it possible to highlight the peculiarities of the mental processes that accompany their formation and modern functioning.

Keywords: cognitive linguistics, categorization, linguistic term, grammatical gender category, historical terminology

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.073>

УДК 811.161.2'282.4

М. М. ТКАЧУК, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: tkachuk_maryna@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4165-7741>

ОСТРІВНА ГОВІРКА ТА ІНШОМОВНЕ ОТОЧЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК БАШКОРТОСТАНУ)

У статті на прикладі українських та російських говірок Башкортостану досліджено взаємодію острівних українських говірок за кордоном та іншомовного діалектного оточення. Наголошено, що така взаємодія є двобічною: не лише острівні говірки засвоюють риси контактних мов, а й навпаки, відчутним є вплив острівних говірок на іншомовне оточення.

Проаналізовано *Словник російських говорів Башкирії*, який засвідчує значний українськомовний вплив на неукраїнські говірки цих теренів, адже містить чимало лексики українського походження в говірках, які репрезентовані у словнику як російські. Тут представлено як загальноновживану українську лексику, що належить до активного словникового складу говірки, так і пасивну, зокрема етнографізми, назви зі сфери духовної культури та номінації реалій, які вийшли з ужитку. Виявлено різну частиномовну належність запозичених українських лексем.

Українські з походження слова в російських говірках Башкортостану розмежовано за часовою ознакою: виокремлено безпосередньо запозичені в українських поселенців Башкирії і принесені з генетично українських ареалів на південному сході Російської Федерації, що створює певну складність для дослідника під час аналізу мовного матеріалу та спонукає його звернутися до ширшого джерельного тла.

Ключові слова: острівні говірки, анклавні говірки, іншомовне оточення, іншодіалектне оточення, українські анклавні, українські діалекти в іншомовному оточенні, запозичена лексика в діалектах

1. ВСТУП

Дослідження острівних говірок певної мови — одне з важливих завдань діалектології, що наближає дослідницьку базу до емпіричної повноти, а науковців — до якнайточнішого опису мовної субстанції. Острівні говірки — це говірки, які функціонують у межах іншої діалектної системи цієї мови або в іншомовному оточенні; їх носіями є переселенці.

Ц и т у в а н н я: Ткачук, М. М. (2022). Острівна говірка та іншомовне оточення (на матеріалі українських говірок Башкортостану). *Українська мова*, 4(84), 73–84. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.073>

Литовська дослідниця М. Сивецкене виокремлювала кілька аспектів вивчення острівних діалектів, наголошуючи на відмінностях методики їх дослідження порівняно з діалектами материковими. Серед питань, які, на її думку, потребують усебічного розв'язання, такі: «1. Збереження в говорі давніх явищ, що охоплюють усі чи окремі рівні мови; 2. Визначення місця серед материнських діалектів на основі мовного доведення, якщо вихідна територія не відома; 3. Взаємозв'язки між острівним говором й однойменною літературною мовою; 4. Взаємозв'язки між острівним говором і літературною мовою населення, що його оточує; 5. Поява нових особливостей порівняно з вихідним говором: а) нові особливості, зумовлені іншомовним (іншодіалектним) середовищем, і б) нові особливості, що розвинулися в говорі незалежно від іншомовного середовища» (Сивецкене, 1963, с. 7—8).

Вплив питомого мовного середовища (як діалектного, так і літературного стандарту) на переселенську говірку є явищем універсальним і так чи інакше виявлене в більшості острівних говірок в іншомовному оточенні на якомусь етапі їх функціонування. Водночас не враховано в цьому узагальненні М. Сивецкене ймовірність двобічної взаємодії в парі «острівна переселенська говірка» ↔ «мовне оточення».

Як зазначає П. Ю. Гриценко, «залучення широкого лінгвального контексту, у якому перебуває переселенська говірка, увиразнює наслідки міждіалектної взаємодії, розкриває шляхи переймання острівною говіркою структурних рис із діалектного довкілля, як і зворотні процеси — *впливи анклавного ідіому на іншомовне оточення* [курсив наш. — М. Т.]» (Гриценко, 2020, с. 5). Утім останній аспект привертає обмаль уваги дослідників, зокрема тих, у чиєму науковому фокусі перебуває власне острівна говірка, а даремно, адже це свідчить про функційний статус переселенського ідіому в новому мовно-культурному оточенні. Наприклад, в умовах престижного економічного статусу українців у нових локусах проживання [а відповідно й доволі високого функційного статусу української мови, як припускає мовознавець стосовно мовного простору Надамур'я (Гриценко, 2020, с. 8—9)], у перших українських поселеннях впливи українських говірок на контактні мови були доволі відчутні. Аналогічну картину спостерігаємо й на Передураллі, у Башкортостані, де склалася досить специфічна в мовно-культурному плані ситуація.

2. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ МОВНО-КУЛЬТУРНИХ АНКЛАВІВ НА ПЕРЕДУРАЛЛІ

Згадки про українських «черкасів», або українських козаків, у башкирській фортеці датовані початком XVII ст. (Бабенко & Бабенко, 2010, с. 39), а перші поселення українців у Башкортостані з'явилися у XVIII ст., коли царський уряд видав указ, що заохочував українців переселятися в Оренбурзьку губернію. Тут було зведено багато фортець, оборона яких потребувала військової сили (Бабенко, 2011, с. 10). Як зазначав П. М. Попов,

уже в 1742 р. на Приураллі проживало 509 українських родин (Попов, 1999, с. 24—25). Основна хвиля переселення припадає на ХІХ ст. — початок ХХ ст.; його основною причиною була соціально-економічна й політична ситуація в Україні. Здебільшого українці переїжджали самовільно: селяни не отримували ні допомоги, ні навіть дозволів. Упродовж 1896—1905 рр. зареєстровано 216,7 тис. самовільних переселенців, а після столипінської реформи в 1906 р. міграція українського населення на Схід значно поживалася (Бабенко, 2011, с. 10—11). Ці показники щороку зростали і до Першої світової війни сягнули 2 млн осіб (Сосса, 1992, с. 11). Згодом, після Другої світової війни, кількість українського населення з різних причин почала зменшуватися (див. також: Бабенко та ін., 2019). Така тенденція тривала й надалі, до початку ХХІ ст.: згідно з офіційними переписами населення, у 1979 р. в Башкортостані проживав 75 571 українець; у 1989 р. — 74 990; у 2002 р. — 55 249; у 2010 р. — 39 875 (Михальченко, 2016, с. 686).

Отже, у Передураллі виникли компактні поселення українців, які були локалізовані переважно у трьох осередках на півдні (Стерлітамацький повіт), південному заході (Белебеївський повіт) та центрі (Уфимський повіт) (Бабенко & Бабенко, 2010, с. 40). Відносна закритість спільнот переселенців сприяла збереженню до недавнього часу їхнього мовно-культурного коду. Згодом зростання кількості міжетнічних шлюбів [за даними дослідників, до 90 % (*ibid.*)] посилило і пришвидшило асиміляцію українців місцевим населенням. Окрім корінного народу башкирів, другого за чисельністю в Республіці (28,79 %), титульними етносами є росіяни, відсоток яких більший від башкирів (35,19 %), і татари (24,78 %); відповідно до офіційних даних останнього перепису населення у 2010 р., українці становлять близько 1 % населення.

Станом на 2012 р., коли було проведено експедицію в окремі населені пункти Стерлітамацького та Аургазинського районів¹, українці старшого і середнього покоління активно послуговувалися українською мовою в побуті; наймолодше покоління, яке вивчало українську мову у школі, навіть зі старшими родичами спілкувалося російською (за окремими винятками: наприклад, студент зі Степанівки, батьки якого є вчителями і вдома особливо плакають українську мову й культуру²).

3. ВПЛИВ ОСТРІВНИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК БАШКОРТОСТАНУ НА ІНШОМОВНЕ ОТОЧЕННЯ

Українці проживають у полімовному й полікультурному оточенні, контактуючи з неслов'янським населенням, насамперед татарами і башкирами, та слов'янським — росіянами. Контакти з російським населенням були потужні, що вплинуло на різні царини життя людей: від побуту

¹ С. Золотоношка і Степанівка відповідно; в експедиції взяли участь співробітники Інституту української мови НАН України Г. С. Кобирипка й М. М. Ткачук, а також члени українознавчого осередку в м. Уфі.

² Зразки мовлення див. у (Ткачук, 2020, с. 156—158).

до сфери духовної. Дослідження мовлення українців кількох населених пунктів — Золотоношки і Степанівки — свідчить, що в лексикон українців проникло чимало елементів, запозичених унаслідок мовно-культурних контактів; так само є набуті мовні риси інших мовних рівнів, що докладніше проаналізовано у виданні (Ткачук, 2020).

Під час експедицій було помічено, що в мовленні носіїв російської мови в населених пунктах, де переважають українці, також трапляються запозичені елементи — і не лише з тюркських мов титульних етносів, а й українська лексика; відомий їм і український фольклор: наприклад, дослідниця українського фольклору в Башкирії Ф. Ахатова зазначає, що «українські пісні виконують не лише українці, а й росіяни, білоруси, а також башкири, татари, чуваші, мордва, удмурти, марійці, євреї, німці, цигани» (Ахатова, 2000, с. 6). Проте про вивчення впливу острівних говірок на мову титульних етносів цього ареалу наразі не відомо. Джерелами для таких студій потенційно можуть слугувати діалектні чи фольклорні тексти, атласи і словники. Якщо діалектних текстів для аналізу ми не виявили, то доступними для лінгвістів є *Атлас русских говоров Башкирии в 2 частях* З. П. Здобнної (АРГБ) та *Словарь русских говоров Башкирии* за її ж редакцією (СРГБ).

Більшість карт АРГБ не відображає особливостей українських говірок, насамперед з огляду на добір матеріалу — зорієнтованість лише на російські говірки, навіть у тих населених пунктах, де проживає і сьогодні багато українців (наприклад, у с. Степанівці Аургазинського р-ну). Водночас зауважимо, що деякі риси, зокрема фонетичні, відбиті на картах атласу, є маркерами українських діалектів, наприклад, реалізація *i* на місці псл. *ě* у сильній позиції під наголосом (АРГБ, к. 26).

Більше інформації про характер впливу мовлення українських поселенців на російські діалекти в Башкортостані дає СРГБ.

До словника ввійшли матеріали різних років — із кінця 40-х до початку 90-х рр. ХХ ст. У передмові наголошено, що в багатьох пунктах населення змішане — складається як із носіїв різних російських говірок (адже російські говірки в Башкирії також є переселенськими), так і з представників інших етносів, зокрема українців, білорусів, мордві, татар, башкирів та ін., а «записувалося мовлення російського населення» (СРГБ, с. 3).

Аналіз матеріалів словника виявив, що чимало слів, винесених у реєстрові, є українськими за походженням. Як зазначає П. Ю. Гриценко, у багатьох російських працях таку лексику хибно трактують як південноросійську, без уваги до того, що її зафіксовано в населених пунктах, де був значний відсоток українського населення; крім того, асимільовані українські говірки російські лінгвісти могли кваліфікувати як повністю російські з окремими українськими чи південноросійськими елементами (Гриценко, 2022). До того ж різні записувачі матеріалів до регіонального словника могли надавати матеріал різної наукової якості, що не завжди сприяло точному збереженню мовленнєвих рис. Попри це вважаємо актуальним докладний і критичний аналіз СРГБ як одного

з джерел дослідження особливостей функціонування українських говірок в іншомовному оточенні.

Однією з тенденцій, яку засвідчено в лексиці російських говірок Башкирії, є переймання українських назв, що належать до активного словникового запасу діалектоносіїв. Це загальноновживані слова різних частин мови, зокрема:

- дієслова: *зр'обить* 'зробити, виготовити' (СРГБ, с. 126); *балáкать* 'розмовляти про щось незначне, теревенити' (СРГБ, с. 25); *бачить* 1. 'бачити, дивитися', 2. 'говорити, розмовляти' (СРГБ, с. 31); *слухать* 'слухати' (СРГБ, с. 317); *кльікать* 'кликати курчат (про курку)' (СРГБ, с. 145); *кольішить* 'колисати колицу' (СРГБ, с. 150);

- іменники: *горіще* 'горище' (СРГБ, с. 75); *драбына* і похідні словотвірні варіанти *драбынь*, *драбынь* 'драбина — пристрій з двох поздовжніх жердин, частин мотузки і т. ін., скріплених рядом поперечок, що використовується для піднімання або спускання куди-небудь' (СРГБ, с. 92); *бáтька* 'свекор' (СРГБ, с. 30); *цибуля* 'цибуля' (СРГБ, с. 369); *цегла* 'саморобна цегла з глини, піску й гною' (СРГБ, с. 368), *цигельня* 'невеликий цех із виготовлення цегли' (СРГБ, с. 369); *колодезь* 'колодязь' (СРГБ, с. 148); *хма́ра* 'хмара' (СРГБ, с. 364);

- прикметники: *га́рний* 'красивий' (СРГБ, с. 68); *колі́шний* 'давній, давніший' (СРГБ, с. 148); *твере́зый* 'тверезий' (СРГБ, с. 337);

- прислівники та службові частини мови: *га́рно* 'добре' (СРГБ, с. 68); *хма́рно* 'хмарно, дошово' (СРГБ, с. 364); *колі́* — прислівник 'коли' та часовий сполучник 'коли' (СРГБ, с. 148); прислівники *ніколі́* 'ніколі' (СРГБ, с. 216); *туда́* (СРГБ, с. 345); частка *нехай́* 'нехай' (СРГБ, с. 216) та багато інших.

Деякі із цих лексем зазнали формальної трансформації, зокрема акцентної (як-от інфінітив дієслова *зр'обить* замість укр. *зробіть*; *ніколі́* замість *ніко́ли*); фонетичної (напр., *колі́*, *колі́шний* та ін.) тощо.

Поодинокі словникові статті, у яких лексикографовано слова, запозичені з українських діалектів, потребують уточнення. Наприклад, у СРГБ подано статтю, де семантику реєстрового слова, очевидно, цілком справедливо, авторка піддала сумніву:

КОМИН. Карниз [?]. *Сосетке дом строили, дѣк комин у нейо — глас не оторвѣи* (Ал: Т) (СРГБ, с. 150).

В українській мові є лексема *ко́мин* 'передня частина варистої печі, призначена для проходження диму в димар', 'димар на даху', 'поличка кременної рушниці' (СБГ 2, с. 275); АУМ показує поширення лексеми 'комин, коминок' 'димар' в українському мовному просторі: вона обіймає більшість говірок по правий берег від Дніпра, а також окремі невеликі ареали у східнополіських говірках на межі з Білоруссю і РФ (АУМ 1, к. 289; АУМ 3, ч. 2, к. 86). У СРНГ зафіксовано лексему зі схожими значеннями в ареалах із великим питомим сегментом українців (СРНГ 14, с. 232). Це дає підстави вважати, що її було перейнято з українських говірок; на користь нашого припущення свідчать і дані

етимологічних словників (Фасмер 2, с. 302), зокрема те, що в українській, а згодом у російській діалекти лексему було запозичено з польської мови (ЕСУМ 2, с. 536), пор. пол. *komin* ‘konstrukcja z pionowym kanałem do odprowadzania spalin z paleniska do atmosfery oraz do wytwarzania naturalnego ciągu powietrza, będąca rodzajem przewodu wewnątrz budynku lub urządzenia albo budowlą wolno stojącą’ та ін. значення (SJP). Крім того, у СРГБ ця лексема паспортизована в с. Новотроїцькому Альшеївського р-ну, яке до 70-х рр. ХХ ст. перебувало у складі с. Байдаківки — центру українства в Альшеївському районі (Черниенко & Пилипак, 2012, с. 88). Зважаючи на наведені аргументи, маємо підстави зробити висновок, що подана у словнику лексема *комин* є українізмом, та припустити, що можлива її семантика — ‘димар’ або ж стосується цієї семми; перенесення назви з однієї реалії на іншу вважаємо мало ймовірним, оскільки немає підстав, наприклад, подібності денотатів, формальної схожості лексем, що могло б зблизити їхні номінаційні поля, тощо.

Складність в ідентифікуванні українських запозичень у російських діалектах полягає в тому, що багато слів для українського та російського діалектного континууму є генетично спільними, адже мають праслов'янське походження; таких лексем у СРГБ чимало. Визначити шлях постання слів, спільних для місцевих українських та російських діалектів, у конкретній говірці буває доволі складно, оскільки це потребує залучення широкого джерельного тла та нелінгвістичних даних, насамперед історії формування поселень, адже певне слово може бути не нещодавнім запозиченням під час контактів українців та росіян у новоформованих діалектних масивах на Передураллі, а лексемою, принесеною російськими діалектами з іншої території, де сьогодні є великий генетичний сегмент українців, а говірки на цих теренах були питомими українськими (зокрема Воронежчина чи Кубань), або ж дуже давнім запозиченням у російські діалекти³. Наприклад, у СРГБ засвідчено:

ЛЯДА. Крышка погреба (Ал: М) (СРГБ, с. 180).

Германізм *ляда* широко відомий в українському діалектному континуумі, а в багатьох говірках позначає спускні дверцята на горищі і в погребі, а також суміжні реалії, що відображає *Атлас української мови* (АУМ 3, ч. 4, к. 155). У російських говірках слово *ляда* переважає з просторовим значенням, що має інше, слов'янське походження (СРНГ 17, с. 262; ЕСУМ 3, с. 335; Толстой, 1969, с. 141—142), тоді як семантику ‘відкидні дверцята, які закривають вхід у погріб, на горище та ін.’, ‘у дрібних торгових ятках — відкидні дверцята, які водночас слугують прилавком’ засвідчено переважно в діалектах, суміжних з українським ареалом, більшість із яких — генетично українські й де великий сегмент українців (СРНГ 17, с. 262); на українське джерело переймання цієї лексеми в російські діалекти вказував М. І. Толстой (Толстой, 1969, с. 141—142).

³ Докладніше про давні українсько-північноросійські паралелі див. у (Гриценко, 1987).

Про активну двобічну взаємодію українських переселенських і російських говірок у цьому ареалі свідчить внесення до СРГБ деяких українських назв культурно-етнографічних реалій, а також назв зі сфери традиційної обрядовості. Наприклад, у ньому до реєстрового слова *арбуз* подано кілька фразеологічних висловів:

АРБУЗ. +АРБУЗ ПОКАТИТЬ. *Отказать жениху в сватовстве. Если жыниху аткас, то гварят: арбус пькатили. Арбус пькатили — не оддали девушку за етьва парня* (Аур: Т). **+АРБУЗ ПОТЯНУТЬ.** *Получить отказ в сватовстве. Невеста отказала, скажут: жэних арбус пьтянул* (Ал: М) (СРГБ, с. 19).

Звичай *давати гарбуза*, коли дівчина відмовляє хлопцеві під час сватання, був відомий у більшості українських говірок і вербалізований такими сполученнями, як: *дати гарбуза* (СБГ 1, с. 273; ФСПГ, с. 73; Мацюк, 2020, с. 100); *дати гарбуз (гарбу'за), пудносити ~, препуднос'їти ~, пока'зати ~, *пюкот'їти ~* (Ткачук, 2016, с. 175); *~ подарувати, з'їсти ~, облизати ~, облупити ~, ~ підсунути, піднести ~, тримати ~* (Мацюк, 2020, с. 100—101) та ін.; також *гарбуз* 'гра на вечорниці: якщо дівчина показувала руками гарбуза, то хлопець ішов від неї і не цілував' (СЗПГ 1, с. 86). Попри те, що звичай уже архаїзувався, самі вислови *дати гарбуза / отримати гарбуза* (із численними варіаціями складників цих висловів) є дуже активними та функціонують не лише в говірках, а й у літературній мові із семантикою 'відмовити хлопцеві під час сватання' / 'отримати відмову під час сватання'. У російських діалектах Башкирії звичай, а відповідно й вислів *арбуз покатиць* вочевидь засвоєний з українських говірок з формальною адаптацією української лексеми *гарбуз* до російської фонетики — без початкового *г*; основним ареалом поширення слова *гарбуз* (граматичний варіант — *гарбуза*) у слов'янському просторі, як засвідчує *Загальнослов'янський лінгвістичний атлас*, є українські та білоруські говірки, а також контактні з ними російські (ОЛА-Л 4, к. 17). Так відбулося формальне зближення різних денотатів — *гарбуз*, *Cucurbita pepo* L. (рос. *тыква*) та *кавун*, *Citrullus latanus* L. (рос. *арбуз*). Зауважимо, що аналогічні вислови зафіксовано у словнику В. Даля: «*Поднести жениху арбузь* (малорус. *га́рбузь*, тыкву), *отказать*» (Даль 1, с. 54).

Аналізуючи вислови із семантикою відмови під час сватання, О. Л. Березович наводить кілька фразеологізмів зі словом *гарбуз* у російських говірках: «ворон. *подкатиць гарбуз* (СРФ, 31), *поднести гарбуз* (СРДГ 1, 95), *получить гарбус* (ПОС 6, 138)⁴» (Березович, 2003, с. 309). Проте воронезькі та донські (кубанські) за походженням говірки мають великий український сегмент, що й зумовлює значний відсоток у них української лексики. У псковських говірках українське походження цієї

⁴ Дослідниця покликається на такі лексикони: СРФ — Бирих, А. К., Мокиенко, В. М., Степанова, Л. И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. Санкт-Петербург, 1999; СРДГ — Словарь русских донских говоров. Ростов-на-Дону, 1975—1976. Т. 1—3; ПОС — Псковский областной словарь с историческими данными. Санкт-Петербург, 1967—2020. Вып. 1—28.

лексики так само не викликає сумнівів, адже у словниковій статті, на яку покликається дослідниця, є ще кілька українізмів: *Сажаем картошку, лук-цыбуля, намидорины, гарбузы, свиней кормим, эта тыква, но завём большы гарбузы*. Нев; *Нъ лихах сажаютъ кальку, бураки и гърбузы*. Нев (ПОС 6, с. 138).

У СРГБ зафіксовано не лише загальноживану лексику, а й етнографізми та деактуалізовані слова, що вийшли чи виходять з ужитку внаслідок пасивізації самих реалій, які вони позначають. Серед інших українських назв традиційних реалій, які наразі вже вийшли з ужитку, у словнику зафіксовано, зокрема, назву *кожушина* ‘овечий кожух — довга, не вкрита сукном шуба з великим коміром, пошита зазвичай з овечої шкури хутром до середини’: *В морозы насили кажущыны* (Аур: С) (СРГБ, с. 146). Ця лексема має праслов’янський корінь *kož-a, тому в СРНГ очікувано наведено велику словникову статтю *кожу́х* (також *ко́жух*). Із-поміж поданих у словнику значень переважають дві семантичні домінанти — ‘шкіра’ (6 семем) та ‘димохід варистої печі’ (14 семем) (СРНГ 14, с. 54—55) і лише одне значення пов’язане з одягом — ‘шкіряний одяг, який не промокає (рибалок тощо)’. Але ж відомо, що для українців кожухи були національним одягом, назви якого *кожу́х*, *кожушина*, *кожушок* та ін. поширені в більшості українських діалектів (див., напр.: СЗПГ 1, с. 232; Ващенко, с. 31; ГС, с. 330 та ін.), а в українській мові досі побутують прислів’я, приказки, побажання, примовки тощо: *Казав пан — кожух дам, та слово його тепле; Прип’явся, як реп’ях до кожуха!; Чужий кожух не гріє; Минув Спас — держи кожуха про запас; Ой, будь, зятю, багатий, як той кожух пелехатий!* та багато ін. Зауважимо, що й українські поселенці в Башкирії перейняли в місцевих подібну реалію та її назву — *чапан* ‘традиційний верхній одяг тюрксько-татарських народів’, що є запозиченням із тюркських мов (ЕСУМ 6, с. 279). Зокрема, в українській говірці с. Степанівки Аургазинського р-ну засвідчено: *не_толуп а_ч_а’пан буў / о’то та’киї й’а’киїс’ ко’рич’невиї; а_ос’ін’:у вот ко’гда і’ш’е не_з’їма / так із_’етого / іс_сук’на самот’кан:ого / назе’ваўс_а_ч_а’пан*. Цю саму реалію та її назву перейняли й носії російських говорів у Башкирії, про що свідчить відповідна словникова стаття в СРГБ (див. с. 370).

4. ВИСНОВКИ

Наведені приклади зі СРГБ, звичайно, не вичерпують інформації про вплив українських говірок на російські діалекти. Дослідження лексикону цього словника дало підстави зробити такі висновки:

1. Українські поселенці в Башкортостані активніше контактували з представниками своєї віри — російським населенням, також переселенцями в цьому краї, які чисельно переважали українців.

2. Взаємодія українських говірок із російськими була двобічною: іншомовні риси на різних мовних рівнях засвоїли не лише носії україн-

ських говірок, а й носії говірок російських, про що свідчить уходження до їхнього словника великої кількості українських лексем.

3. Серед українських за походженням лексем, зафіксованих у СРГБ, є загальноновживані, що належать до активного словникового складу говірки, і пасивні, які позначають етнографізми та реалії, що вийшли з ужитку.

4. Українська лексика в російських говірках Башкортостану має різне часове походження: вона запозичена як безпосередньо в українських поселенців у Башкирії, так і принесена з генетично українських ареалів (Кубані, Воронежчини) на південному сході РФ.

5. Хоч якість представлення матеріалу у словнику не дає змоги встановити всю сукупність українських рис, частина з яких могла бути знівельована у процесі записування матеріалу, проте і доступний для дослідження матеріал засвідчує значний українськомовний вплив на неукраїнські говірки цих теренів.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АРГБ — Здобнова, З. П. (2003). *Атлас русских говоров Башкирии: у 2 ч.* Уфа: Гилем.

АУМ — *Атлас української мови: у 3 т.* (1984, 2001). (т. 1: *Полісся, Наддніпрянина і суміжні землі*; т. 3: *Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я та суміжні землі*). Київ: Наукова думка.

Вашенко — Вашенко, В. С. (1968). *Лінгвістична географія Наддніпрянини. Лексичні матеріали*. Дніпропетровськ: [б. в.].

ГС — Хобзей, Н., Ястремська, Т., Сімович, О., & Дидик-Меуш, Г. (2013). *Гуцульські світи. Лексикон*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

Даль — Бодуэн-де-Куртенэ, И. А. (ред.). (1903). *Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля* (т. 1. А—З). С.-Петербург — Москва: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа.

ЕСУМ — Мельничук, О. С. (ред.). (1982—2006). *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* (т. 1—6). Київ: Наукова думка.

Мацюк — Мацюк, З. (2020). *Говорити як медок варити: словник фразеологізмів Західного Полісся та суміжних територій*. Луцьк: Вежа-Друк.

ОЛА-Л4 — Ференчикова, А. (ред.). (2012). *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная* (вып. 4: *Сельское хозяйство*). Братислава: [б. в.].

ПОС — Ивашко, Л. А., & Мжельская, О. С. (ред.). (1984). *Псковский областной словарь с историческими данными* (вып. 6). Ленинград: Издательство Ленинградского университета.

СБГ — Грінченко, Б. Д. (ред.). (1958). *Словарь української мови: у 4 т.* Київ: Видавництво АН УРСР.

СЗПГ — Аркушин, Г. Л. (2000). *Словник західнополіських говірок: у 2 т.* Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки.

СРГБ — Здобнова, З. П. (ред.). (2000). *Словарь русских говоров Башкирии*. Уфа: Гилем.

СРНГ — Филин, Ф. П., & Сороколетов, Ф. П. (1965—2016). *Словарь русских народных говоров* (вып. 1—49). Москва — Санкт-Петербург.

Ткачук — Ткачук, М. М. (2016). Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони: матеріали до Лексичного атласу української мови. У М. М. Ткачук, *Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони: реконструкція редуکتивного ареалу* (с. 169—238). Київ: Наукова думка.

Фасмер — Фасмер, М. (1986). *Этимологический словарь русского языка: у 4 т.* (О. Н. Трубачев, пер. с нем.) (т. 2: Е — Муж). Москва: Прогресс.

ФСПГ — Коваленко, Н. (2019). *Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок*. Кам'янець-Подільський: Рута.

SJP — *Słownik języka polskiego PWN*. <https://sjp.pwn.pl/szukaj/komin.html>

ЛІТЕРАТУРА

- Ахатова, Ф. Г. (2000). *Украинские песни в Башкортостане (историко-этнографическое исследование)*. Уфа: Гилем.
- Бабенко, В., & Бабенко, С. (2010). Українці Башкортостану: основні тенденції етнокультурного розвитку (кінець ХІХ — початок ХХІ століття). *Народна творчість та етнографія*, 4, 39—47.
- Бабенко, В. (2011). Українці Башкортостану за чотири століття. В *Українці Башкирії: у 2 т.* (т. 1: *Дослідження і документи*, с. 9—45). Київ — Уфа: ІМФЕ НАН України.
- Бабенко, В., Пилипак, М., & Чернієнко, Д. (2019). Українці в Башкортостані: історико-культурний досвід малої етнічної групи. *Народна творчість та етнологія*, 5, 26—43.
- Березович, Е. Л. (2003). К специфике «культурной этимологии» (на материале русской лексики, означающей отказ при сватовстве). У *Studia Etymologica Brunensia-2* (с. 307—323). Praha: Lidové noviny.
- Гриценко, П. Ю. (1987). З українсько-північноросійських лексичних паралелей. І. У *Л. А. Булаховский и современное языкознание. К 100-летию со дня рождения: Сборник научных трудов* (с. 251—260). Київ: Наукова думка.
- Гриценко, П. Ю. (2020). Українські говірки в іншодіалектному оточенні. У М. М. Ткачук, *Українські говірки Башкортостану: Золотоношка і Степанівка*. (с. 3—18). Київ: Інститут української мови НАН України. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/08/Тkachuk_Ukrayinski-govirky-Bashkortostanu_final.pdf
- Гриценко, П. Ю. (2022). Українські лексичні елементи в російському діалектному континуумі: до питання генези. [Наукова доповідь на Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Динамічні процеси в лексиці та граматиці слов'янських мов», Умань, 10—11 листопада 2022 р., онлайн].
- Михальченко, В. Ю. (ред.). (2016). *Язык и общество. Энциклопедия*. Москва: Издательский центр «Азбуковник».
- Попов, П. М. (1999). До історії вивчення українського населення Башкирії. У *Завези од мене поклон в Україну... Фольклор українців Башкортостану*. (с. 24—32). Уфа: Издательство Филиала МГОПУ им. М. А. Шолохова в г. Уфе.
- Сивицкене, М. (1963). Некоторые вопросы изучения островных говоров. *Kalbotyra*, VIII, 7—14.
- Сосса, Р. (ред.). (1992). *Українці. Східна діаспора: атлас*. Київ: Мапа ЛТД.
- Ткачук, М. М. (2020). Українські говірки Башкортостану: Золотоношка і Степанівка (П. Ю. Гриценко, авт. передм., ред.). Київ: Інститут української мови НАН України. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/08/Тkachuk_Ukrayinski-govirky-Bashkortostanu_final.pdf.
- Толстой, Н. И. (1969). *Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды*. Москва: Наука.
- Черниенко, Д. А., & Пилипак, М. А. (2012). *Село Казанка и украинцы Альшеевского района. К 120-летию села Казанка, 30-летию народного украинского фольклорного ансамбля «Чаровницы»* (В. Я. Бабенко, ред.). Уфа: ИЦ Уфимского филиала МГТУ им. М. А. Шолохова.

Статтю отримано 06.11.2022

LEGEND

- ARGB — Zdobnova, Z. P. (2004). *Atlas russkikh govorov Bashkirii* (Vols. 1—2). Ufa: Gilem (in Russian).
- AUM — *Atlas ukraïns'koï movy: in 3 vols.* (1984, 2001). (Vol. 1: *Polissia, Naddniprianshchyna i sumizhni zemli*; Vol. 3: *Slobozhanshchyna, Donechchyna, Nyzhnia Naddniprianshchyna, Prychornomoria ta sumizhni zemli*). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Dal' — Boduen-de-Kurtene, I. A. (Ed.). (1903). *Tolkovyï slovar' zhivogo velikorusskago iazyka Vladimira Dalia* (Vol. 1. A—Z). St. Petersburg — Moscow: Izdanie knigoprodavtsa-tipografa M. O. Vol'fa (in Russian).

- ESUM — Mel'nychuk, O. S. (Ed.). (1982—2006). *Etymologichnyi slovnyk ukraïns'koï movy: in 7 vols.* (Vols. 1—6). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Fasmer — Fasmer, M. (1986). *Etimologicheskii slovar' russkogo iazyka* (O. N. Trubachev, trans.) (Vol. 2: E — Muzh). Moscow: Progress (in Russian).
- FSPH — Kovalenko, N. (2019). *Frazeologichnyi slovnyk podil's'kykh i sumizhnykh hovirok*. Kamianets-Podilskyi: Ruta (in Ukrainian).
- HS — Khobzei, N., Iastrems'ka, T., Simovych, O., & Dydyk-Meush, H. (2013). *Hutsul's'ki svity. Leksykon*. Lviv: Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NANU (in Ukrainian).
- Matsiuk — Matsiuk, Z. (2020). *Hovoryty iak medok varyty: Slovnyk frazeologizmiv Zakhidnoho Polissia ta sumizhnykh terytorii*. Lutsk: Vezha-Druk (in Ukrainian).
- OLA-L4 — Ferenchikova, A. (Ed.). (2012). *Obshchieslavianskii lingvistichekii atlas. Seriya leksiko-slovoobrazovatel'naia* (Vol. 4: *Sel'skoe khozjaistvo*). Bratislava: [b. v.] (in Russian).
- POS — Ivashko, L. A., & Mzhel'skaia, O. S. (Eds.). (1984). *Pskovskii oblastnoi slovar' s istoricheskimi dannymi* (Vol. 6). Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta (in Russian).
- SBH — Hrinchenko, B. D. (Ed.). (1958). *Slovar' ukraïns'koï movy*. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR (in Ukrainian).
- SJP — *Słownik języka polskiego PWN*. <https://sjp.pwn.pl/szukaj/komin.html> (in Polish).
- SRGB — Zdobnova, Z. P. (Ed.). (2000). *Slovar' russkikh govorov Bashkirii*. Ufa: Gilem (in Russian).
- SRNG — Filin, F. P., & Sorokoletov, F. P. (1965—2016). *Slovar' russkikh narodnykh govorov* (Vols. 1—49). Moscow — St. Petersburg (in Russian).
- SZPH — Arkushyn, H. L. (2000). *Slovnnyk zakhidnopolis'kykh hovirok* (Vols. 1—2). Lutsk: RVV “Vezha” Volyns'koho derzhavnogo universytetu imeni Lesi Ukraïny (in Ukrainian).
- Tkachuk — Tkachuk, M. M. (2016). Botanichna leksyka hovirok Chornobyl's'koï zony: Materialy do Leksychnoho atlasu ukraïns'koï movy. In M. M. Tkachuk, *Botanichna leksyka hovirok Chornobyl's'koï zony: Rekonstruktsiia reduktivnoho arealu* (pp. 169—238). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Vashchenko — Vashchenko, V. S. (1968). *Lingvistychna heohrafiia Naddnrianshchyny. Lek-sychni materialy*. Dnipropetrovsk: [b. v.] (in Ukrainian).

REFERENCES

- Ahatova, F. G. (2000). *Ukrainskie pesni v Bashkortostane (Istoriko-etnograficheskoe issledovanie)*. Ufa: Gilem (in Russian).
- Babenko, V., & Babenko, S. (2010). Ukraïntsi Bashkortostanu: Osnovni tendentsii etnokul'turnoho rozvytku (kinets' XIX — pochatok XXI stolittia). *Narodna tvorchist' ta etnohrafiia*, 4, 39—47 (in Ukrainian).
- Babenko, V. (2011). Ukraïntsi Bashkortostanu za chotyry stolittia. In *Ukraïntsi Bashkyrii: in 2 vols.* (Vol. 1: *Doslidzhennia i dokumenty*, pp. 9—45). Kyiv — Ufa: IMFE NAN Ukraïny (in Ukrainian).
- Babenko, V., Pylypak, M., & Chernienko, D. (2010). Ukraïntsi v Bashkortostani: Istoryko-kul'turnyi dosvid maloï etnichnoï hrupy. *Narodna tvorchist' ta etnolohiia*, 5, 26—43 (in Ukrainian).
- Berezovich, E. L. K specifike “kul'turnoi etimologii” (na materiale russkoï leksiki, oznachaiushchei otkaz pri svatovstve). In *Studia Etymologica Brunensia-2* (pp. 307—323). Prague: Lidové noviny (in Russian).
- Chernienko, D. A., & Pilipak, M. A. (2012). *Selo Kazanka i ukraïntsy Al'sheevskogo raiona. K 120-letiiu sela Kazanka, 30-letiiu narodnogo ukraïnskogo fol'klornogo ansamblia “Charovnitsy”* (V. Ia. Babenko, ed.). Ufa: ITs Ufimskogo filiala MGGU im. M. A. Sholokhova (in Russian).
- Hrytsenko, P. Iu. (1987). Z ukraïns'ko-pivnichnorosiis'kykh leksychnykh paralelei. I. In L. A. *Bulahovskii i sovremennoe jazykoznanie. K 100-letiiu so dnia rozhdeniia: Sbornik nauchnykh trudov* (pp. 251—260). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Hrytsenko, P. Iu. (2020). Ukraïns'ki hovirky v inshodialektnomu otochenni. In M. M. Tkachuk, *Ukraïns'ki hovirky Bashkortostanu: Zolotonoshka i Stepanivka* (pp. 3—18). Kyiv: Instytut ukraïns'koï movy NAN Ukraïny. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/08/Tkachuk_Ukrayinski-govirky-Bashkortostanu_final.pdf (in Ukrainian).

- Hrytsenko, P. Iu. (2022). Ukraïns'ki leksychni elementy v rosiis'komu dialektnomu kontynuumi: do pytannia genezy. [*Naukova dopovid na Vseukraïns'kii naukovo-praktychnii konferentsii z mizhnarodnoi uchashtiū "Dynamichni protsesy v leksytsi ta hramatytsi slov"ians'kykh mov*"], Uman, November 10–11, 2022, online] (in Ukrainian).
- Mikhal'chenko, V. Iu. (Ed.). (2016). *Iazyk i obshchestvo. Entsyklopediia*. Moscow: Izdatel'skii tsentr "Azbukovnik" (in Russian).
- Popov, P. M. (1999). Do istorii vyvchennia Ukraïns'koho naseleattia Bashkyrii. In *Zavezy od mene poklon v Ukraïnu... Fol'klor Ukraïntsv Bashkortostanu* (pp. 24–32). Ufa: Izdatel'stvo Filiala MGOPU im. M. A. Sholokhova v g. Ufe (in Ukrainian).
- Sivitskene, M. (1963). Nekotorye voprosy izucheniia ostrovnykh gorovor. *Kalbotyra*, VIII, 7–14 (in Russian).
- Sossa, R. (Ed.). (1992). *Ukraïntsi. Skhidna diaspora: Atlas*. Kyiv: Mapa LTD (in Ukrainian).
- Tkachuk, M. M. (2020). *Ukraïns'ki hovirky Bashkortostanu: Zolotonoshka i Stepanivka* (Hrytsenko, P. Iu, foreword and ed.). Kyiv: Instytut Ukraïns'koï movy NAN Ukraïny. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/08/Tkachuk_Ukrayynski-govirky-Bashkortostanu_final.pdf (in Ukrainian).
- Tolstoi, N. I. (1969). *Slavianskaia geograficheskaia terminologiia. Semasiologicheskie etiuudy*. Moscow: Nauka (in Russian).

Received 06.11.2022

Maryna Tkachuk, Candidate of Sciences in Philology,
Senior Researcher in the Department of Dialectology,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy
of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: tkachuk_maryna@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4165-7741>

INSULAR DIALECT AND FOREIGN-LANGUAGE ENVIRONMENT (ON THE MATERIAL OF THE UKRAINIAN DIALECTS OF BASHKORTOSTAN)

The article is devoted to the issue of the interaction of insular Ukrainian dialects abroad and the foreign dialectal environment. It is emphasized that such interaction is two-way: not only insular dialects adopt the features of contact languages, but vice versa — the impact of insular dialects on the foreign language environment is noticeable, which is illustrated by the example of Ukrainian and Russian dialects of Bashkortostan.

The analysis showed that the "Dictionary of the Russian Dialects of Bashkiria" affirms a significant Ukrainian influence on the non-Ukrainian dialects of these areas, as it contains a lot of vocabulary of Ukrainian origin in the dialects that are represented in the dictionary as Russian ones. The analyzed dictionary presents both commonly used Ukrainian lexis, which belongs to the active vocabulary of speech, and passivized lexis, including ethnographicisms, names from the sphere of spiritual culture and nominations of realities that have fallen out of use. It was found that loanwords from Ukrainian presented in the dictionary are different parts of speech.

At the same time, the originally Ukrainian lexis in the Russian dialects of Bashkortostan can have a different temporal origin: it can be borrowed not only directly from Ukrainian settlers in Bashkyria, but also brought from genetically Ukrainian areas in the southeast of the Russian Federation (for example, Voronezh region, Kuban, etc.). It creates a certain difficulty for the researcher in analyzing of language material and the need to refer to a wider source background.

Keywords: insular dialects, enclave dialects, foreign-language environment, foreign-dialect environment, Ukrainian enclaves, Ukrainian dialects in a foreign-language environment, loanwords in dialects

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.085>

УДК 811.161.1-2'246:272

С. О. СОКОЛОВА, доктор філологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, 01001
E-mail: a-senchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0052-6128>

Л. Т. МАСЕНКО: СТРАТЕГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА МОВНОГО РОЗВИТКУ

У статті схарактеризовано праці Л. Т. Масенко, за якими визначено актуальні на сьогодні напрямки дослідження мовної ситуації України, та простежено розвиток цих напрямків у працях інших українських соціолінгвістів. Проаналізовано публікації, присвячені аналізу радянської мовної політики, спрямованої на обмеження функцій української мови та штучне втручання в її структуру задля зближення з російською, і праці, у яких визначено основні параметри опису сучасної мовної ситуації України й наголошено на важливості поглибленого аналізу функціонування мов у системі освіти, ЗМІ, державного управління, аксіологічного параметра тощо. Зауважено, що скринінг у цих сферах повинен бути регулярним, територіально орієнтованим і проводитися за зіставними методиками. Закцентовано увагу на актуальних питаннях соціолінгвістики, таких як вивчення феномену суржику із залученням широкого фактичного матеріалу; підготування матеріалів для формування науково обґрунтованої державної мовної політики, зокрема у сфері захисту мов корінних народів і використання мов національних меншин.

Ключові слова: соціолінгвістика, українська мова, суржик, мовна політика, лінгвоцид, мовна стійкість

1. ВСТУП

Десять років тому у статті з нагоди ювілею Л. Т. Масенко Л. О. Ткач, характеризуючи багатогранні наукові інтереси ювілярки, зазначала: «Від кінця 1990-х — початку 2000-х рр. теми зв'язку мови, політики й національної ідентичності стають провідними в дослідженнях і публікаціях Лариси Масенко. З появою монографій *Мова і політика* (1999), *Мова і суспільство: постколоніальний вимір* (2004) ці теми виходять на рівень

Ц и т у в а н н я: Соколова, С. О. (2022). Л. Т. Масенко: стратегії дослідження мовної ситуації в Україні та мовного розвитку. *Українська мова*, 4(84), 85–107. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.085>

загальногромадського обговорення — сама ж Лариса Масенко стає визнаним українським соціолінгвістом» (Ткач & Трач, 2012, с. 36—37).

Українська соціолінгвістика тоді (кінець 90-х рр. ХХ ст. — початок ХХІ ст.) не була сформованою науковою галуззю, у якій би велися системні дослідження, зокрема в напрямку об'єктивного вивчення мовної ситуації та її динаміки, її зовсім не викладали у вищих навчальних закладах навіть як спецкурс. На відміну від поширеної думки, зафіксованої в енциклопедії *Українська мова*, про те, що зародження української соціолінгвістики відбулося у 60-ті роки минулого століття (Брицин, 2007, с. 654), сама Лариса Терентіївна не вважає «вивчення українсько-російського білінгвізму, яке провадив у 1970—1980 роках відділ російської мови Інституту мовознавства АН УРСР» і яке «виконувалося в рамках теми «Роль російської мови як засобу міжнаціонального спілкування» і було підпорядковано завданню посилення русифікації» (Масенко, 2005b, с. 12), реальними соціолінгвістичними студіями. Дослідниця називає таку періодизацію «хибною проекцією історії відповідної галузі російського мовознавства на українську ситуацію» (Масенко, 2010b, с. 15). І здебільшого вона має рацію, оскільки теми для опрацювання насаджувалися згори, основним гаслом було «гармонійне співіснування мов і народів». Щоправда, уже у 80-ті рр. до виконання такої теми були залучені молоді науковці (В. М. Брицин, Н. П. Шумарова, Ю. Ю. Саплін, С. О. Соколова), які принаймні спробували опанувати (наскільки це було можливо) деякі власне соціолінгвістичні методи, зокрема анкетування, і на цій основі вивчати справжні, а не вигадані мовні звички, хоч і в нав'язаному згори напрямку, бо досліджувати можна було лише російське мовлення і вплив на нього української мови. Але саме тоді до них прийшло усвідомлення, що для того, щоб вивчати живе мовлення, потрібно «йти на вулицю» і слухати, а щоб оцінити реальне поширення явища, — вивчати його за допомогою польових методів з наступним підрахунком результатів, а не моделювати в кабінеті. Звісно, вагомих здобутків у галузі вивчення реальної мовної ситуації тоді не було й не могло бути, оскільки, як зауважила Л. Т. Масенко, «вивчення мовної політики, яку провадив радянський режим в Україні, дослідження наслідків цієї політики — витіснення української мови російською з багатьох сфер суспільного життя, формування масового асиметричного білінгвізму, однобічний інтерференційний вплив російської мови на українську, що призвело до появи гібридних форм українсько-російського мовлення, та низки інших проблем, пов'язаних із темою «мова і суспільство», протягом усього радянського періоду перебували під забороною» (Масенко, 2010b, с. 17).

Але був доробок учених, зафіксований у працях, оприлюднених за кордоном і недоступних українському читачеві, — І. Дзюби¹ (1966),

¹ Працю І. Дзюби в УРСР нелегально поширювали в машинописних копіях, але більшості вона була невідома.

Р. Смаль-Стоцького (1969), В. Чапленка (1974), Ю. Шевельова (1987), в Україні ж ґрунтовне дослідження білінгвізму було можливе лише на мовному матеріалі інших країн (Масенко, 2010b, с. 18).

І навіть «після здобуття Україною державної незалежності в 1991 р. активного розвитку соціолінгвістики, адекватного суспільній потребі розширення функцій і сфер вживання української мови, що набула статусу державної, з різних причин не відбулося», — зазначала Л. Т. Масенко 2005 р. (Масенко, 2005b, с. 13), віддаючи належне в огляді літератури тим науковцям і колективам, які дослідили окремі проблеми², пов'язані з функціонуванням української мови та її взаємодією з іншими мовами, передусім російською, у нових умовах. Саме тоді Л. Т. Масенко безпосередньо звертається до проблем мовної ситуації в Україні. Одна з перших її статей та цю тему опублікована 1990 р. у співавторстві з Н. П. Шумаровою під назвою *Оптимістичний фрагмент у сумній мелодії: деякі аспекти мовної ситуації на Україні* (Масенко & Шумарова, 1990). Згодом у докторській дисертації *Українська мова в соціолінгвістичному аспекті* Л. Т. Масенко визначила основне завдання соціолінгвістики в незалежній Україні — науковий аналіз «деформацій, яких зазнало мовне середовище країни в попередній колоніальний період» (Масенко, 2005b, с. 1), для чого потрібно:

- «дослідити як зовнішні, так і внутрішньомовні наслідки тривалої практики русифікації, застосовуваної радянським урядом в УРСР» (там само, с. 7);

- здійснити «соціолінгвістичне обстеження різних територій і на його базі визначити показники демографічної і комунікативної потужності української і російської мов в різних областях, а також виявити їхні оцінні характеристики, враховуючи соціальну стратифікацію суспільства» (там само, с. 2);

- вивчити «комплекс психологічних проблем, пов'язаних з мовною компетенцією і мовною поведінкою особистості, дослідженням факторів, що впливають на вибір мови в білінгвальній ситуації, проблем мовної стійкості на індивідуальному й колективному рівні тощо»;

- розв'язати проблему «кваліфікації суржику, визначити його місце в системі усно-розмовних форм побутування мови, виявити співвідношення елементів кожної з мов, що бере участь у його творенні, а також характеру їх сполучуваності» (там само, с. 3).

Саме на основі цих досліджень, спрямованих на розв'язання «практичних завдань розширення соціальної бази української мови і повернення їй функціональної повноти», можна отримати важливий матеріал «для майбутніх загальнотеоретичних узагальнень, зокрема з проблем білінгвізму, диглосії, змішування мов» (там само, с. 4). Одним із таких теоретичних питань, винесених у завдання дисертації, стало уточнення

² Згадано дослідження В. Брицина, О. Тараненка, В. Чемеса, Н. Шумарової, В. Демченка, Т. Кузнецової, Ю. Сапліна, Т. Бурди-Федорчук, Н. Шовгун та ін. (Масенко, 2005b, с. 5).

соціолінгвістичного поняття *мовна стійкість*, запровадженого в українське мовознавство О. Б. Ткаченком (про це йтиметься далі).

Відповідно до цих загальних проблем Л. Т. Масенко сформулювала власні завдання в дисертації та апробувала модель дослідження мовної ситуації України на прикладі її столиці — Києва. Поставлені в дисертації конкретні завдання було розв'язано, але визначені напрямки досліджень виявилися такими актуальними, що саме за ними зараз в Україні успішно проводять соціолінгвістичні дослідження.

2. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО СТАНУ ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ

У кінці 80-х — на початку 90-х рр. ХХ ст. складно було усвідомити, а ще важче — довести радянському й пострадянському суспільству, яку саме мовну спадщину отримала незалежна Україна. Ті знання, які ми маємо зараз, переважно були недоступні. Грунтовна монографія Ю. Шевельова *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус*, написана англійською мовою, але спочатку опублікована в українському перекладі в Нью-Йорку 1987 р., більшості українців була недоступна³. У вступному слові до першої книги вибраних праць Ю. Шевельова Л. Т. Масенко зазначає: «У кінці 1980 років окремі примірники цієї праці нелегальним шляхом потрапляли в Україну» (Масенко, 2009b, с. 14). Саме в цій книзі не лише накреслено «об'єктивну лінгвістичну картину розвитку української мови в першій половині ХХ ст., шляхи формування її загальнонаціонального літературного стандарту, унормування правопису і термінології», але й показано, що «найжорстокішим і найвинахідливішим у дискримінаційній щодо української мови політиці був радянський режим», який застосував, «поряд із зовнішнім звуженням сфер функціонування української мови, практику так званої внутрішньої русифікації, що полягала у втручанні в природні процеси мовного розвитку і примусовому спрямуванні їх у бік максимального зближення лексичного складу й граматичної будови української мови з російською» (Масенко, 2009b, с. 15).

1989 р. Л. Т. Масенко слухала виступ Ю. Шевельова на Першому конгресі Міжнародної асоціації україністів у Києві (Масенко, 1990), 1990 р. особисто спілкувалася з ним в Америці, відвідала Українську Вільну Академію Наук у Нью-Йорку (Масенко, 1991). Відтоді серед праць з ономастики і стилістики все частіше з'являються роздуми про долю української мови — її колоніальне минуле, сучасний стан і майбутнє. Згодом вони були об'єднані в монографію *Мова і суспільство: постколоніальний вимір* (Масенко, 2004b), де ретельно схарактеризовано добу українізації 20-х рр. ХХ ст., коли українська мова стала мовою навчан-

³ В Україні її вперше надруковано 1998 р., передмову до неї написала Л. Т. Масенко (Масенко, 1998).

ня, культури, її знання вимагали від чиновників, коли створювали словники й підручники, випрацьовували правопис, і добу Великого терору, коли почалося згортання українськомовної освіти, був переглянутий правопис і нищівних ударів зазнала школа термінознавства. Дослідниця зауважує: «Після фізичної розправи з мовознавцями, що встигли укласти десятки термінологічних словників, проведене в 1933 р. «викорінення, знищення націоналістичного коріння на мовному фронті» цілковито змінило засади творення терміносистем» (Масенко, 2004b, с. 35). Неоднозначним був і період хрущовської відлиги, коли «десталінізація й лібералізація режиму викликала появу покоління нової української інтелігенції, яка активно виступила в обороні прав української мови» (там само, с. 49), але водночас «русифікація неросійських народів Радянського Союзу залишалась головним напрямом національної політики КПРС» (там само). Саме тоді мови народів СРСР було поділено на перспективні і неперспективні, до яких потрапила й українська, а на початку 70-х рр. ХХ ст. процеси русифікації під гаслом «злиття націй» значно посилювалися (там само, с. 68).

Проблеми вноормування мови в незалежній Україні дослідниця пов'язувала саме з її складною історією. 2004 р. вийшло друком перше видання книжки В. Кубайчука *Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови ІХ—ХХ ст.*, у якій зібрані факти — культурні, освітні, політичні, мистецькі події, що вплинули на розвиток та побутування української мови⁴. Лариса Терентіївна в рецензії до цього видання особливо відзначила його документальну точність завдяки тому, що інформацію підтверджують докладні покликання на літературу (Кубайчук, 2020, обкладинка, с. 4).

Після опублікування збірника документів і матеріалів *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду* (2005) з'являється і новий термін — *лінгвоцид*, специфіку якого Л. Масенко у вступній статті визначила як офіційну практику «обмеження функцій української мови з одночасним авторитарним втручанням в її внутрішні ресурси з метою знищення її як самобутнього мовного утворення» (Масенко, 2005а, с. 35). Сам термін був сприйнятий науковою спільнотою неоднозначно. Так, А. І. Даниленко в рецензії на збірник серед іншого зауважив, що «назва рецензованого тому дещо вводить в оману, особливо це стосується неологізму *лінгвоцид*». Попри те, що «ця книжка, без сумніву, є збіркою документів, які демонструють явні спроби радянського уряду русифікувати тих, хто розмовляє українською мовою», «внутрішні ресурси української мовної системи, як і традиції короткочасного періоду нормалізації за часів української незалежності були настільки сильними, що навіть «чистка» української лексики та граматики в радянській Україні в 1930 рр. під керівництвом Постишева та Хвилі та їхніх наступників не змогла

⁴ Друге видання, значно виправлене й доповнене, частково самим автором, частково вже після його смерті близькими, які скромно назвали себе упорядниками, вийшло 2020 р. (Кубайчук, 2020).

усунути багатьох слів» і наводить низку прикладів. До того ж, незважаючи на всі втручання, «ніхто не може стверджувати, що українська мова припинила своє існування. Важливіше те, що реальне проникнення російських елементів у писемну українську мову не було глибоким» (Danu-lenko, 2007, с. 427). На момент написання цієї рецензії навіть термін *геноцид* стосовно політики знищення українського народу у 30-ті рр. ХХ ст. не був загальноновизнаним на світовому рівні. Зрештою, обидва поняття характеризують саме політику, спрямовану на знищення, а не обов'язкове досягнення її кінцевого результату. Тому вважаємо термін *лінгвоцид*⁵ цілком прийнятним, незважаючи на його емоційність, і таким, що відображає сутність явища. А після початку повномасштабної війни зв'язок між прагненням знищити мову і знищити націю став ще очевиднішим.

Інше зауваження рецензента стосувалося добору «репресованих» слів, список яких складала О. Демська-Кульчицька. Не дискутуючи з рецензентом — відомим істориком мови — щодо окремих слів, зауважимо лише, що праця дала поштовх для подальших досліджень у цьому напрямку самої Лариси Терентіївни, яка присвятила цілу книгу змінам у мові в радянський період, що заторкнули не лише її структуру, але й виражальні можливості, а через них — і мислення людей. Це монографія *Мова радянського тоталітаризму* (Масенко, 2017а). Практику партійного втручання в укладання словників ретельно проаналізовано в дисертації, а згодом і в монографії учениці Л. Т. Масенко І. Є. Ренчки *Лексикон тоталітаризму* (2018), і ця тема ще не вичерпана. Як зауважує науковець, «необхідно мати якнайповнішу інформацію і про діяльність мовознавців 1920 рр. у галузі усталення норм української літературної мови, і про наступні періоди насильницького зближення її з російською мовою. На особливу увагу заслугоує доба катастрофічного зламу 1930 рр., коли українська нація пережила спланований у Кремлі геноцид, доказом чого є збіг у часі репресивного наступу на українську мову з організованим комуністичною владою голодомором, що забрав життя мільйонів селян — носіїв цієї мови» (Масенко, 2005а, с. 35). Подальше вивчення та аналіз змін, запроваджених у структуру української мови на всіх рівнях унаслідок її штучного зближення з російською, сприятиме вдосконаленню сучасних процесів унормування, зокрема й у правописній сфері.

3. ОСНОВНІ СКЛАДНИКИ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ ТА ЇХНІ ОСОБЛИВОСТІ

Незважаючи на те, що протягом останнього десятиліття ХХ ст. вже були проведені деякі соціологічні опитування⁶, з різних причин вони не могли дати докладної картини функціонування мов у суспільстві. В основу

⁵ Нещодавно натрапили на цей термін у статті в міжнародній соціолінгвістичній енциклопедії (Skutnabb-Kangas & Phillipson, 2001), що, правда, він ужитий стосовно інших мов, але це означає лише, що для української соціолінгвістики вкрай необхідне теоретичне осмислення цього поняття.

⁶ Серед них опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) упродовж 1991—2003 рр. та в 1994—2001 рр. Інституту соціології НАН України в межах проекту *Україна на порозі ХХІ століття*.

опису мовної ситуації Києва в монографії *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдеший* лягли результати соціолінгвістичного опитування, яке «провів у 2000 р. Центр соціологічних досліджень «Громадська думка» Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва на замовлення Головного управління внутрішньої політики Київської міської державної адміністрації» (Залізник & Масенко, 2001, с. 3). Саме в цьому опитуванні апробовано низку запитань, які характеризують не лише загальні мовні преференції інформантів, але й дають змогу простежити їхню реальну мовну поведінку в різних комунікативних ситуаціях⁷, порівняти власне мовні характеристики з ціннісними орієнтирами людини тощо.

Спираючись на ці та інші матеріали, Лариса Терентіївна в докторській дисертації схарактеризувала тогочасну мовну ситуацію України за такими параметрами: загальна демографічна потужність української і російської мов, регіональна специфіка їх поширеності, розбіжність у використанні мов у сільських та міських середовищах та залежність від рівня освіти респондентів. Докладно методику дослідження мовної ситуації випрацювано на матеріалі опитування жителів Києва, де показник демографічної потужності російської мови тоді значно перевищував відповідний показник української мови, а саме: «переважно російською мовою в повсякденному житті спілкуються 52,5 % киян, тоді як переважно українською — 14,8 %. Рівною мірою українською і російською мовами спілкуються 32,0 % киян» (Масенко, 2005b, с. 23). Так само було й з показником комунікативної потужності, що призводило до формування диглосної ситуації, «визначальною рисою якої є закріплення кожної з двох мов за різними сферами використання»⁸ (там само). Дослідниця констатувала, що «надання українській мові статусу державної мало вплинуло на розширення сфер її використання у зросійщеній в попередню добу українській столиці. Певний прогрес спостерігається тільки в адміністративно-діловій та освітній галузях. Російська мова лишається головним засобом спілкування в неформальних ситуаціях міської комунікації, домінує в професійному житті, в масовій культурі міста, включаючи пресу й телебачення» (там само). Щодо аксіологічного показника, то тут «нижча порівняно з російською комунікативна потужність української мови входить у суперечність з достатньо високим рівнем її престижності. Абсолютна більшість мешканців столиці позитивно ставиться до факту надання українській мові статусу державної. Прихильники утвердження російської в ролі другої державної мови не становлять більшості навіть у групі російськомовних киян» (там само).

⁷ Наведене в додатках порівняння відповідей учасників масового опитування і студентів київських ВНЗ унаочнює висновки й дає уявлення про саму анкету, за допомогою якої здійснене опитування (Залізник & Масенко, 2001, с. 86–93).

⁸ Згодом диглосність мовної ситуації Києва докладно описала аспірантка Л. Т. Масенко Н. Р. Матвеева в дисертації, а потім і в монографії (2022) на матеріалі мовлення молоді (Матвеева, 2022).

Ці напрацювання були успішно використані в колективному дослідженні за міжнародним проєктом *Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи*, у якому брали участь учені з Австрії, Англії та України⁹. У розділі, який підготувала Л. Т. Масенко (Масенко, 2010а), представлено комплексний соціолінгвістичний аналіз мовної ситуації в Україні за таким параметрами: мовна та національна самоідентифікація (загалом, у територіальному та віковому розподілі, за статусом населеного пункту), мова спілкування в різних сферах суспільного життя, міжпоколіннєві особливості спілкування, регіональні особливості русифікації, бачення майбутньої мовної ситуації України тощо. Дослідниця звернула увагу на відмінності у відповідях респондентів на подібні запитання залежно від його формулювання. Так, на пряме запитання «Ваша національність?» відповідь «українець / українка» дали 80,1 % опитаних, «росіянин / росіянка» — 16,6 %. Проте на запитання, сформульоване по-іншому — «Ким Ви усвідомлюєте себе за національністю?» розподіл відповідей був дещо інший і виявив «певне, хоч і незначне, зростання групи тих, хто ідентифікує себе з росіянами, за рахунок зменшення української самоідентифікації» (Масенко, 2010а, с. 102). Ця, здавалося б, незначна деталь свідчить, що, порівнюючи результати різних опитувань, обов'язково потрібно звертати увагу на формулювання, інакше порівняння може виявитися некоректним.

Зіставляючи результати опитування щодо визначення рідної мови (було запропоновано обрати один з варіантів: українську, російську, українську та російську однаковою мірою, іншу) з результатами перепису населення 2001 р. (де треба було зробити однозначний вибір), Л. Т. Масенко зауважила, що подвійну мовну ідентичність (11,1 %) продемонстрували переважно ті респонденти, які в переписі 2001 р. обрали українську, «оскільки саме в цій групі спостерігається значне зменшення порівняно з даними перепису — 55,5 % проти 67,5 %» (там само, с. 103). Те, що «розбіжність між мовною та етнічною ідентифікацією властива переважно українцям і представникам інших, не українського і не російського етносів» (там само, с. 104), на відміну від росіян, у яких ці характеристики переважно збігаються, свідчить про наслідки процесу русифікації, які, до того ж, мають суттєві регіональні відмінності.

Результати дослідження мови спілкування респондентів у різних сферах суспільного життя ще яскравіше увиразнили асиметричний характер білінгвальної ситуації України на момент опитування. Мова повсякденного спілкування інформантів ще більшою мірою, ніж вибір ними рідної мови, не відповідає національному складу, і ця невідповідність мала яскраво виражену територіальну конфігурацію, як і особливості міжпоколіннєвого спілкування: на Сході й Півдні зафіксовано досить інтенсивне зменшення українськомовного спілкування протягом трьох

⁹ Основні результати оприлюднені в колективній монографії за редакцією керівника проєкту Ю. Бестерс-Дільгер, виданій двома мовами — англійською (Besters-Dilger, 2009) і українською (Бестерс-Дільгер, 2010).

покоління, повільніше — на Півночі і в Центрі, на Заході ж, навпаки, спостерігалось зменшення демографічної потужності російської мови.

На основі результатів аналізу відповідей на запитання про найбільш бажаний варіант мовної поведінки для дітей (майбутніх дітей) респондентів дослідниця зробила висновок про те, що «уявлення українських громадян про соціолінгвістичну ситуацію, бажану в наступному поколінні, суттєво відрізняється від нинішньої» (там само, с. 108), оскільки найбільшою виявилася група тих, хто хотів бачити своїх дітей двомовними, серед яких значну частину становили ті, хто сам говорив лише російською. Важливим було й запитання щодо визначення статусу української і російської мов: на той момент 53 % опитаних висловилися за збереження лише за українською мовою статусу державної, близько 18 % вважали можливим офіційний статус російської в окремих регіонах і близько чверті висловилися за рівноправний статус обох мов (там само, с. 109). Результати опитування дуже вдало проілюстровані висловлюваннями учасників фокус-групових досліджень під час дискусій, у яких виформовувалися запитання для анкети.

Окремим блоком в анкеті представлено запитання про конфліктність мовного питання в Україні.

Особливої уваги дослідниця надала аналізу мовної поведінки респондентів залежно від того, якою мовою спілкується їхній співрозмовник. Одномірний розподіл засвідчив, що на загал близько половини пристосовується до мови співрозмовника, а мовну стійкість у розмові з українськомовними (розмовляють російською) демонструють близько 28 % і близько 24 % — з російськомовними (розмовляють українською). Ще близько 19 % в обох ситуаціях застосовують обидві мови (там само, с. 120). Ці показники теж дуже варіативні за регіонами: мовна стійкість у розмові з російськомовними притаманна близько 61 % на Заході та лише 3 % на Сході, у спілкуванні з українськомовними ситуація зворотна — майже половина на Сході й Півдні використовує російську, тоді як на Заході так чинять менше 1 %.

Саме поняття мовної стійкості має велике значення для впотужнення мови, що утверджується у статусі державної, конкуруючи з мовою, яка виконувала ці функції раніше, а «втрата мовної стійкості і пов'язаного з нею почуття національної солідарності може призвести до зникнення великого за чисельністю народу, натомість розвиненість цих рис дає сили і невеликому народові вберегти себе від поглинання імперським Молохом» (Масенко, 2004а, с. 23). Це поняття поступово стає терміном (Масенко, 2002, с. 11), оскільки дуже важливе для характеристики мовної ситуації. Утім, його немає в соціолінгвістичних словниках та енциклопедіях (Михальченко, 2016; Mesthrie, 2001), хоч воно часто трапляється у працях українських дослідників (Ренчка, 2020). Така національна орієнтованість терміна почасти закономірна, оскільки мовна стійкість саме в розумінні О. Б. Ткаченка може існувати лише тоді, коли немає мовного бар'єру або внаслідок структурної близькості мов, або

внаслідок масового білінгвізму (принаймні пасивного) — інакше комунікація стає неможливою. В Україні ми маємо обидва складники. У працях О. Б. Ткаченка, Л. Т. Масенко та її учнів словосполучення *мовна стійкість* уже усталилося як національний термін, але перед українськими дослідниками стоїть завдання адекватного перекладу його англійською мовою для закріплення як інтернаціонального терміна, що стає дедалі актуальнішим у зв'язку зі зростанням у світі інтересу до України загалом та до її мовної ситуації зокрема. У західній соціолінгвістичній традиції частіше застосовують поняття *social and symbolic power of languages or language use* (дослівно: соціальний і символічний рівень використання мов або мови), яке «виводиться не від мови як такої, а від умов — конкретних контекстів або ринків, у яких відбувається спілкування» (Gogolin, 2001, с. 613), і характеризує мову з погляду її цінності як продукту лінгвістичного обміну, за якого вона має ціну й певну вартість (Vigouroux, 2001, с. 610). Термін *мовна стійкість* актуальний з погляду етносу, спрямованого на збереження / відновлення власної національної та мовної ідентичності. У сучасному західному, колишньому радянському мовознавстві та на пострадянському просторі були і є актуалізованими соціолінгвістичні поняття, сформовані з позиції панівної нації, яка формує мовну політику, імовірно саме тому там фігурують поняття *мовна толерантність* — «поважне ставлення з боку етносу, який чисельно або соціально домінує на якій-небудь території, відповідних владних структур тощо до мов інших етнічних груп, що мешкають на тій самій території» (Михальченко, 2016, с. 834) та *мовна експансія* — «намагання поширити мову домінантного в демографічному, а частіше соціальному відношенні етносу» (там само, с. 834). Пор.: «Мовна гегемонія державного народу (в оригіналі: Staatsvolk) (так німці називають панівний у державі етнос. — *Примітка автора цитати*) може варіювати від ситуації офіційної терплячості до інших мов до активного пригнічення» (Van den Berghe, 2001, с. 601). Варіантом англійського перекладу терміна *мовна стійкість*, який характеризує індивідуальну і колективну мовну поведінку, може бути *language stability* ('мовна стабільність'), що, правда, цей вислів позбавлений у внутрішній формі компонента 'спротиву, боротьби', який є в українському терміні.

У розділі колективної монографії (Бестерс-Дільгер, 2010) Л. Т. Масенко свідомо не торкалася дуже важливих складників мовної ситуації — функціонування мови в освітній сфері, у засобах масової інформації та у сфері судочинства й діловодства, оскільки саме в цьому проєкті означені проблеми досліджували відповідно О. Калиновська, Ю. Бестерс-Дільгер та Н. Трач. Окремий розділ монографії присвячено суржикові, який ще в дисертації Л. Т. Масенко визначала як один із проявів деформації мовного середовища, установила його місце в системі усно-розмовних форм побутування мови та довела неправомірність ототожнення суржику з такими різновидами усного мовлення, як сленг і соціальний діалект (Масенко, 2005b, с. 25), проте тут суржик представлено у тлу-

маченні С. дель Гаудіо та Б. Тарасенко. Погляди Л. Т. Масенко на ці аспекти мовної ситуації викладено в її інших працях, зокрема у статтях і матеріалах конференцій (Масенко, 2013а, б; Масенко, 2017а, б), в есеях, оприлюднених на сайті *Радіо свобода*, а згодом об'єднано у книжку *Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні* (Масенко, 2020а). Вивчення суржиків — окремий аспект її досліджень, про що йтиметься далі (див. розділ 4 цієї статті).

У наступному міжнародному проєкті¹⁰, у якому Л. Т. Масенко була співкоординатором з українського боку, а в публікаціях більше уваги надавала питанням мовної політики, у науковців з'явилася змога не просто оцінити мовну ситуацію України за вже визначеними параметрами, але й простежити її динаміку. Саме так матеріал був представлений у колективній доповіді співробітників групи соціолінгвістики на XVI Міжнародному з'їзді славістів (Соколова та ін., 2018) і в низці інших публікацій¹¹, зокрема й у двох спеціальних збірниках, виданих у Німеччині (Müller & Wingender, 2020; Müller & Wingender, 2021), а мовна ситуація у шкільній освіті стала предметом спеціального дослідження в монографії О. М. Данилевської (2019), котра переконливо довела, що кількість шкіл і класів з українською мовою навчання, яка за роки незалежності України істотно зросла, не може бути єдиним критерієм в оцінюванні мови освіти. Невідповідність статистичних даних про кількість учнів, залучених до навчання українською мовою, і реальних фактів функціонування мов у системі шкільної освіти потрактовано в контексті посттоталітарних деформацій мовної ситуації в Україні.

Загалом матеріали другого проєкту засвідчили зсув у масовій свідомості громадян України на користь української мови, розширення її вживання в багатьох сферах тощо, що, правда, дисбаланс між національним складом населення і активністю використання української та російської мов у різних сферах ще не був подоланий, територіальні особливості функціонального розподілу мов та їхні оцінки також збереглися: за результатами опитування 2017 р. «близько 80 % респондентів погодилися з тезою, що українська мова є одним із атрибутів державності України, що майже на 10 % більше, ніж 10 років тому, але розподіл відповідей за регіонами дуже показовий — найупевненіші в цьому жителі Заходу (понад 95 %), дещо менше — Центру й Півночі (понад 85 %), у жителів Сходу та Півдня ствердні відповіді на рівні 60—65 %, вони ж висловлюють найбільше сумнівів (відповідь «і так, і ні» — близько 20 %)» (Соколова та ін., 2018, с. 150). Як зауважила Л. Т. Масенко, «наведені дані соціолінгвістичних досліджень засвідчують позитивні зміни, які відбулись у ставленні українців до своєї мови. Розв'язана Росією гібридна війна, що брутально зне-

¹⁰ Дослідження виконано за підтримки фонду Фольксваген у межах трilaterального проєкту *Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia (Bi- та мультлінгвізм між інтенсифікацією конфлікту та його розв'язанням. Етномовні конфлікти і контактні ситуації у пострадянських Україні та Росії)* AZ № 90217.

¹¹ Огляд публікацій за цим проєктом див. у статті (Соколова, 2019).

хтувала право українського народу на суверенну державу, звільнила мовну й національну ідентичність багатьох українців від російсько-української гібридизації та повернула їм усвідомлення важливості для виживання й розвитку нації своїх вартостей — мови, культури, історії» (Масенко, 2020b, с. 25). На підтвердження цього вона навела як приклад порівняння відповідей респондентів у двох опитуваннях на те саме запитання «Як, на Вашу думку, має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі?». Відповідь «Українська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування» 2017 р. обрали 58,3 % (проти 38,7 % 2006 р.), приєдналися до відповіді «Україна має стати двомовною країною» 25 % (проти 46,2 %), віддали перевагу відповіді «Російська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування» 1,3 % (проти 6 %) (там само).

На момент опитування 2017 р. українська мова активно завойовувала позиції у сфері державного управління. Так, близько 90 % підтримали вимогу до держслужбовців вільно володіти нею, зросли й показники реального спілкування українською мовою в державних закладах, що правда і цей показник «дуже неоднорідний за регіонами — від майже 95 % на Заході до близько 35 % на Сході й Півдні, де близько третини вказують також на показник «приблизно половина», і від 12,5 % (на Півдні) до 18 % (на Сході) респондентів не визначилися з відповіддю. Звертає на себе увагу подібність конфігурації сьгоднішніх відповідей респондентів Сходу й Півдня до ситуації в Україні загалом за опитуванням 2006 р.» (Соколова та ін., 2018, с. 153). Таку саму нерівномірність за регіонами виявлено й у сфері освіти: якщо на Заході, для якого характерна повнофункціональність української мови, мовне середовище шкіл респонденти оцінюють як майже цілком українськомовне (96 %), то на Сході таких, хто вважає школи українськомовними або більшою мірою українськомовними, ніж російськомовними, є 35 %. Закономірно, що зменшення кількості тих, хто оцінює мовне середовище шкіл як українськомовне, супроводжується зростанням кількості тих, хто оцінює його як двомовне (у східному регіоні таких 33 %) або й таке, у якому українську мову взагалі не вживають (23 %) (там само, с. 161).

Сфера масової інформації «досі залишається найбільш русифікованою з усіх сфер, де вживання мов мало б регулюватись на державному рівні. Частка російськомовного медійного продукту не відповідає не лише відсотку росіян у складі населення, але й відсотку тих, хто визнає російську мову рідною. Російськомовний контент складається як з власне української продукції, так і є великою мірою імпортованим. Вибір джерела інформації українці переважно здійснюють не за мовною ознакою, а за змістом і якістю продукту з наявної пропозиції» (там само, с. 167).

Початок повномасштабної війни докорінно змінив ставлення українців до мовного питання¹², тепер більшість ідентифікує себе з україн-

¹² Дуже показовим є один з результатів, які отримала група соціолінгвістики Інституту української мови НАН України в опитуванні, здійсненому в онлайн-форматі, у травні — червні 2022 р.: з 257 вимушених переселенців 44 % прибули з населених пунктів, де більшість говорить російсь-

ською нацією та обирає українську мову як її символ, проте конкретні мовні звички важко різко змінити, тому багато людей, підтримуючи український вектор розвитку, залишається в побуті російськомовними або принаймні двомовними. У таких умовах особливо важливими стають локальні соціолінгвістичні дослідження, спрямовані на вивчення мовної ситуації в окремих регіонах, населених пунктах і навіть спільнотах, але конфігурація цих досліджень загалом така сама, як її окреслила у своїх працях Л. Т. Масенко.

4. СУРЖИК

Одним із завдань своєї дисертації Лариса Терентіївна визначила проблему кваліфікації суржика і зробила для цього дуже багато. Від окремих статей, розділу в книзі *Мова і суспільство: постколоніальний вимір*, розділу дисертації, ґрунтовної статті в міжнародному виданні (Масенко, 2008а) вона прийшла до монографічного опису суржика в спеціальній монографії, виданій 2011 р. і перевиданій у розширеному варіанті 2019 р. Аналіз поглядів професора Л. Т. Масенко на суржик може бути предметом дослідження в окремій статті, зупинимося тут лише на вузлових моментах. Проблема змішування мов приваблює багатьох науковців, а коли це змішування стає регулярним явищем у межах цілої країни — тим паче, тому український суржик і білоруська трасянка цікавлять учених не лише цих країн. Ще в дисертації дослідниця наголошувала на потребі не лише наукової кваліфікації суржика, а й передусім створення «бази записів усного мовлення різних регіонів, що дасть можливість дослідити регіональну специфіку мішаного мовлення, а також встановити ареали його поширення» (Масенко, 2005b, с. 5). На жаль, такої універсальної бази даних в Україні ще не створено¹³. У кваліфікації Л. Т. Масенко суржика як типу мовлення, за якого в його носіїв «відсутнє чітке розмежування двох мовних систем, що спричиняє хаотичне змішування елементів обох мов» (Масенко, 2011, с. 64; 2019а, с. 64), ключовим є слово «хаотично», яке означає, що суржик не є своєрідною мовною системою з власною, нехай і дещо розмитою нормою, яку в принципі можна зафіксувати й описати. Але саме так, фіксуючи і навіть підраховуючи мовні факти, його намагаються вивчати деякі дослідники, з якими полемізує Л. Т. Масенко в оновленому виданні монографії про суржик, де значно розширено й оновлено розділ, присвячений історії лінгвістичного дослідження інтерферованих і змішаних форм розмовного мовлення. Як один з аргументів на користь несистемності суржика вона наводить власне спостереження, яке свідчить, що він «може мати

кою мовою, ще 31 % — із двомовних, для 40 % російська була першою мовою, якою вони оволоділи (32 % двомовні з дитинства), проте свою національність вони визначили доволі однозначно — майже 97 % усвідомлюють себе українцями.

¹³ Як одне з досліджень, яке ґрунтується на солідній індивідуальній джерельній базі, Л. Т. Масенко називає монографію польського дослідника А. Брацкі *Surżuk: Historia i teraźniejszość* (*Суржик: історія і сьогодення*, 2009) (Масенко, 2019а, с. 100).

різні форми вияву навіть на індивідуальному рівні, кількісне співвідношення елементів двох мов у ньому може залежати від співрозмовника і від комунікативної ситуації» (Масенко, 2019а, с. 90), а часом вибір словоформи (ближчої до української або до російської мови) може бути зовсім випадковим і варіювати в тому самому комунікативному акті.

Кваліфікація суржику саме як окремого мовного ідіома, практично окремої мови досить поширена в зарубіжному мовознавстві, як і думка про те, що ним говорить ледь не половина українців. Л. Т. Масенко наводить як приклад статтю з науково-популярної книжки російською мовою *Сто мов. Всесвіт слів і смислів* (*Сто языков. Вселенная слов и смыслов*. М. А. Кронгауз, А. Ч. Пиперски, А. А. Сомин и др. Москва, 2018), у якій серед ста «найцікавіших і незвичайних мов світу» подано суржик і трасянку. Ця думка ґрунтується на нерозрізненні власне суржику і мовлення з ознаками інтерференції.

Отже, «попри поступове накопичення наукових розвідок, присвячених суржикові, актуальним завданням лишається створення бази польових досліджень для його лінгвістичного опису. Тільки наявність солідної бази записів зразків змішаного українсько-російського мовлення з різних регіонів України дасть достатні підстави для уточнення дефініцій суржику та його лінгвістичних характеристик» (Масенко, 2019а, с. 103), а однією з основних проблем у кваліфікації суржику є визначення його місця в системі усних форм побутування української мови, випрацювання критеріїв, за якими той чи той різновид усного мовлення потрібно розглядати саме як суржик, що передусім передбачає необхідність чіткого розмежування інтерферованих і змішаних форм мовлення та встановлення інтерференційного порога, за яким однобічний вплив контактної російської мови на українську переростає в конвергенцію двох мов (там само). І це завдання саме для українських лінгвістів, які передусім практично добре володіють мовами, наслідком контактування яких є суржик, — українською і російською.

5. МОВНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ

«Надання українській мові статусу державної стало першим необхідним заходом у процесі дерусифікації і мовно-культурного відродження, проте через відсутність державної мовної політики, зокрема механізмів впровадження і контролю за виконанням Закону про мови в Українській РСР і 10-ої статті Конституції України, істотних змін у мовній ситуації досі не відбулося», — зауважила Л. Т. Масенко на першій сторінці автореферату своєї докторської дисертації (Масенко, 2005b, с. 1). Як одне з основних завдань українського мовознавства вона назвала випрацювання наукових засад «державної мовної політики, спрямованої на впровадження державної мови, розширення сфер її вживання» (там само, с. 29).

Доробок Л. Т. Масенко у сфері формування державної мовної політики, спрямованої на консолідацію суспільства навколо української мови як державної, детально проаналізувала Л. О. Ткач у статті 2012 р. (Ткач & Трач, 2012), але й після цього з'явилася низка статей, присвячених мовній політиці в Україні — як власне наукових — у спеціальних журналах в Україні й за кордоном, так і публіцистичних — у різних друкованих і електронних виданнях. Утім, її публіцистичні статті відрізняються від власне наукових хіба що меншим обсягом і меншою кількістю покликань, але аж ніяк не вагомістю та обґрунтованістю висновків.

Характеризуючи мовну політику в уже незалежній Україні в одній зі статей (Масенко, 2012), дослідниця зауважила, що ця політика обтяжена радянською спадщиною, оскільки в її основу покладено тезу про багатонаціональність і багатокультурність України, яка спирається на результати перепису населення, що начебто зафіксував на її території 132 етноси. Посилаючись на докази харківського етнолога В. Скляра, Лариса Терентіївна зауважила, що до цього призвело використання ще радянської методики обліку, яка передбачала врахування всіх етносів, зафіксованих на території СРСР, зокрема й таких, чисельність яких в Україні не перевищувала 100—200 осіб, а часом і менше. За науковими критеріями статус національних меншин в Україні на той момент могли мати лише 17 етносів, а їхні мови (окрім російської) займають дуже малу частку на лінгвістичній карті країни. Отже, «насправді мовно-культурну ситуацію нашої країни визначає дуалізм — на її території конкурують дві мови — українська як мова етносу, що йому належить ключова роль в утворенні Української держави, і російська як мова етнічного ядра Російської імперії» (Масенко, 2012, с. 67). Також наслідком радянської мовної політики є асиметрія у ставленні до мовної стійкості або лабільності українсько- та російськомовних. Небажання українськомовних змінювати мовний код нерідко подають як прояв націоналізму, а те саме від російськомовних — як захист їхніх прав. І змінити цю ситуацію може лише «чітка і послідовна позиція влади в мовній політиці, що, на жаль, відсутня» (там само, с. 69).

Прийнятий за президентства В. Януковича Закон *Про засади державної мовної політики*, з одного боку, загострив протистояння, а з іншого — перекреслив ті невеликі здобутки, які вже були досягнуті в утвердженні української мови як державної. Від 2012 р., коли він був прийнятий, і до 2019 р., коли його нарешті було скасовано та прийнято повноцінний Закон *Про забезпечення функціонування української мови як державної*, навколо мовного питання точилися запеклі дискусії. Серія есеїв Л. Т. Масенко, опублікованих на сайті *Радіо Свобода* у 2016—2019 рр. «склалася» у книжку під назвою *Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні* (Масенко, 2020а). Чимало есеїв присвячено саме мовній політиці. У нарисі *Мовна політика України: втрачені можливості* (перша публікація — жовтень 2016 р.) автор зауважує: «Недостатньо було оголосити українську державною, необхідно було запровадити механізми реалізації

її статусу, що передбачало б передусім створення у владних структурах спеціального органу з мовної політики, наділеного функціями контролю за виконанням мовного законодавства» (Масенко, 2020а, с. 7). Ратифікація Україною 2003 р. *Європейської хартії регіональних мов або мов меншин* з переліком 13 мов, які Україна зобов'язалася захищати, і внесення до цього переліку російської мови створило передумови для використання хартії з метою обмежити реальне вдержавлення української. Історію «протягування» у Верховній Раді Закону *Про засади державної мовної політики* (а фактично трохи «підчищеного» більш раннього законопроєкту *Про мови в Україні*, який отримав негативну експертну оцінку від наукових установ, серед експертів була й Л. Т. Масенко) викладено в есеї *«Русский мир» і «мовний закон» Ківалова-Колесніченка*, а перша його публікація в листопаді 2016 р. готувала ґрунт для майбутнього визнання цього закону неконституційним.

Функціонування мови (мов) у системі освіти — один з вагомих складників мовної ситуації і відповідно один з найважливіших аспектів мовної політики, тому те, що в новому Законі *Про освіту* вільне володіння державною мовою віднесено до ключових компетенцій особистості, можна тільки вітати, зауважує науковець в іншій есеї (Масенко, 2020а, с. 64) і звертає увагу на проблему мовного режиму, передусім у школах з українською мовою навчання, без якого неможливо виховати в учнів навички вільного повсякденного спілкування і мовну стійкість, яку, на жаль, не завжди демонструють навіть учителі. У березні 2018 р. вперше оприлюднено есеї *Новий мовний закон як запорука збереження цілісності держави* на підтримку законопроєкту *Про забезпечення функціонування української мови як державної*, прийнятого як закон 2019 р. Законодавча неврегульованість питання про мови меншин створила підґрунтя для нових спроб «розкачати» мовне питання, і науковцям знов доводиться бути експертами та доводити, що поданий представниками *Опоблоку* проєкт закону *Про мови в Україні*¹⁴ — дещо підправлена копія нещодавно скасованого закону *Про засади державної мовної політики*, а його автори «приховують свої правдиві наміри за порожніми словесами про демократію, рівність усіх народів і права людини, переходячи на дискурс ненависті, щойно торкаються питань про право української спільноти на свою мову у своїй державі» (Масенко, 2020а, с. 111).

Питання мовної політики в Україні актуальне постійно, і соціолінгвіст зараз не може бути лише теоретиком, який спостерігає за взаємодією мови й суспільства. Узагальнення щодо сучасної мовної політики, аналіз положень, які стосуються мовних проблем і шляхів їх розв'язання у програмах кандидатів у Президенти та партій на останніх президентських і парламентських виборах представлені у статтях Л. Т. Масенко в українських і зарубіжних фахових журналах та збірниках

¹⁴ І це попри те, що проєкт закону саме з такою назвою і практично таким самим змістом уже раніше розкритикували експерти!

(Масенко, 2008b; 2009a; 2012; 2013a, b; 2018; 2019b; 2020; 2021). Зібрання цих статей¹⁵ в одну книгу, у якій хронологію мовних подій в незалежній Україні супроводжено фаховими коментарями, могло б подарувати нам ще одну монографію відомого соціолінгвіста.

Проблеми мовної політики є невід’ємною частиною соціолінгвістичних досліджень, а в суспільстві, яке перебуває у стадії трансформації — поготів. Війна змінила ставлення людей до багато чого, зокрема й до мови. Вона поставила нові завдання в мовній політиці, принаймні в її тактиці, бо стратегію було обрано правильну, і війна це довела остаточно. Саме тому важливість фахових коментарів мовознавців до проблем мовної політики важко переоцінити.

6. ВИСНОВКИ

Науковий доробок Л. Т. Масенко значно більший і вагоміший, ніж представлено в цій статті. Тут коротко схарактеризовано лише праці, за якими визначено актуальні на сьогодні напрямки дослідження мовної ситуації України, щоб дати відповіді на три основні запитання: як так сталося, що ми маємо зараз і як планувати подальше мовне життя в незалежній Україні. Саме за цими трьома основними складниками потрібно аналізувати мовну ситуацію. Параметри, за якими слід оцінювати актуальний стан функціонування державної мови і взаємодії з іншими мовами, відомі, це передусім сфера державного управління, освіта всіх рівнів і наукова діяльність, публічна інформація (ЗМК усіх типів), сфера культури, торгівлі й послуг. Скринінг у цих сферах повинен бути регулярним, територіально орієнтованим і проводитися за зіставними методиками. Нагальним завданням є завершення законодавчого врегулювання мовного питання у сфері захисту мов корінних народів і використання мов національних меншин.

ЛІТЕРАТУРА

- Бестерс-Дільгер, Ю. (ред.). (2010). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Брицин, В. М. (2007). Соціолінгвістика. У В. М. Русанівський & О. О. Тараненко (ред.), *Українська мова: Енциклопедія* (с. 654). Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.
- Данилевська, О. М. (2019). *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Дзюба, І. М. (1998). *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Київ: Видавничий дім «КМ Академія». (Уперше опубліковано 1966).
- Залізник, Г. М., & Масенко, Л. Т. (2001). *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Кубайчук, В. (2020). *Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови IX—XX ст.* Київ: К.І.С.

¹⁵ З обов’язковим залученням раніше опублікованої, але мало доступної українському читачеві статті в чеському журналі про мовну політику України в 1991—2011 рр. (Масенко, 2013b).

- Масенко, Л. Т. (1990). Свій до свого: нотатки з першого конгресу Міжнародної асоціації українців у Києві. *Україна*, 45(листоп.), 18—19.
- Масенко, Л. Т. (1991). Осередок української науки за рубежом (огляд діяльності УВАН в Нью-Йорку). *Вісник Академії наук Української РСР*, 1, 56—60.
- Масенко, Л. Т. (1998). Вступне слово. В Ю. Шевельов, *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус* (с. 5—6). Чернівці: Рута.
- Масенко, Л. Т. (2002). Мовна стійкість та мовна стабільність. *Наукові записки НаУКМА. Т. 20: Філологічні науки*, 11—14.
- Масенко, Л. (2004а). *Мова і політика*. Київ: Соняшник.
- Масенко, Л. (2004б). *Мова і суспільство: постколоніальний вимір*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Масенко, Л. (2005а). Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду. У Л. Масенко, В. Кубайчук, & О. Демська-Кульчицька (ред.), *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали* (с. 5—36). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Масенко, Л. Т. (2005б). *Українська мова в соціолінгвістичному аспекті* [Автореф. дис. докт. філол. наук, Інститут української мови НАН України]. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Масенко, Л. (2008а). Суржик: історія формування, сучасний стан, перспективи функціонування. В G. Hentschel, S. Zaprudski (Eds.), *Studia Slavica Oldenburgensia. Belarusian Trasjanka and Ukrainian Suržyk: Structural and social aspects of their description and categorization* (s. 1—34). Oldenburg.
- Масенко, Л. (2008б). Українська соціолінгвістика: вивчення проблем мовної політики. *Українська мова*, 1, 13—23.
- Масенко, Л. (2009а). Відсутність державної мовної політики як чинник політичної кризи в Україні. *Вісник Львівського університету: Серія філологічна*, 46(1), 26—33.
- Масенко, Л. (2009б). Те, що Грушевський зробив для української історії, я зробив для української мови (Передмова). В Ю. Шевельов, *Вибрані праці: у двох кн.* (Л. Масенко, упоряд.). (Кн. 1: *Мовознавство*, с. 5—25). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Масенко, Л. Т. (2010а). Мовна ситуація України: Соціолінгвістичний аналіз. В Ю. Бестерс-Дільгер (ред.), *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації* (с. 96—131). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Масенко, Л. Т. (2010б). *Нариси з соціолінгвістики*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Масенко, Л. (2011). *Суржик: між мовою і язиком*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Масенко, Л. Т. (2012). Радянська спадщина в мовній політиці України. У Б. М. Ажнюк (ред.), *Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві* (с. 65—72). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Масенко, Л. Т. (2013а). Маніпулятивні стратегії дискримінації української мови на телебаченні радянської і пострадянської України. *Мовознавство*, 5, 83—88.
- Масенко, Л. Т. (2013б). Мовна політика в Україні (1991—2011 рр.). В *Jazykové právo a slovenské jazyku* (s. 58—75). Прага: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Масенко, Л. Т. (2017а). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: Видавництво «Кліо».
- Масенко, Л. Т. (2017б). Сучасні виклики, завдання й перспективи в освітній сфері України. В *Утвердження української мови в освіті та культурі: Матеріали наук. конф. (27 квітня 2017 р.)* (с. 102—111). Київ: Просвіта.
- Масенко, Л. Т. (2018). Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. *Українська мова*, 2(66), 20—35. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2018.02.020>
- Масенко, Л. (2019а). *Суржик: між мовою і язиком*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Масенко, Л. Т. (2019б). Мовна політика України в 2017—2019 роках. *Українська мова*, 3(71), 40—51. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.040>
- Масенко, Л. (2020а). *Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні*. Київ: Кліо.

- Масенко, Л. Т. (2020b). Мовна ситуація України з погляду соціолінгвістів. *Дивослово*, 10, 24–26.
- Масенко, Л., & Шумарова, Н. (1990). Оптимістичний фрагмент у сумній мелодії: деякі аспекти мовної ситуації на Україні. *Наука і суспільство*, 3(берез.), 2–4.
- Матвеева, Н. (2022). *Двомовність у сучасному комунікативному просторі Києва*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Михальченко, В. Ю. (ред.). (2016). *Язык и общество. Энциклопедия*. Москва: Издательский центр «Азбуковник».
- Ренчка, І. Є. (2018). *Лексикон тоталітаризму*. Київ: Кліо.
- Ренчка, І. Є. (2020). Мовна поведінка та мовна стійкість українців в умовах російсько-української війни (за романом Тамари Горіха Зерня «Доця»). *Українська мова*, 3(75), 75–91. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.075>
- Соколова, С. О., Данилевська, О. М., & Руда, О. Г. (2018). Територіальні та соціокультурні аспекти функціонування сучасних слов'янських мов як державних. У *Слов'янські обрії. Доповіді українських учасників XVI Міжнародного з'їзду славістів (м. Белград, Сербія, 20–27 серпня 2018 р.)*. (вип. 9, с. 145–169). Київ: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.
- Соколова, С. О. (2019). Перші підсумки міжнародного проекту. *Українська мова*, 3(71), 52–66. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.052>
- Смаль-Стоцький, Р. (1969). *Українська мова в советській Україні*. Друге поширене видання. Нью-Йорк — Торонто — Сідней — Париж: Українське товариство ім. Т. Шевченка.
- Ткач, Л., & Трач, Н. (2012). Повернутися до свого материка. У Т. О. Патрушева (уклад.), *Масенко Лариса Терентіївна. Біобібліографічний покажчик* (с. 5–78). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Чапленко, В. (1974). *Мовна політика більшовиків на Україні в 1950–60-х рр.* Чикаго: Український публіцистично-науковий інститут.
- Шевельов, Ю. (1998). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус*. Чернівці: Рута. (Уперше опубліковано 1987).
- Besters-Dilger, Iu. (Ed.). (2009). *Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Danylenko, A. (2007). The Ukrainian Language in Documents and in Reality [Review of the book: *Ukrains'ka mova u XX storichchi: istoriia linhvotsydu; dokumenty i materialy*, by L. Masenko, V. Kubaichuk, & O. Dems'ka-Kul'chyts'ka, Eds.]. *Harvard Ukrainian Studies*, 29(1–4), 421–429.
- Gogolin, I. (2001). The Linguistic Marketplace. In R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 612–613). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.
- Masenko, L. (2020). Language Conflict in Ukraine: Finding of Settlement. In D. Müller, & M. Wingender (Eds.), *Discourse and Practice of Bilingualism. Contemporary Ukraine — Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa* (Vol. 7, pp. 31–42). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Masenko, L. (2021). The language policy of Ukraine in 2017–2019. In D. Müller, & M. Wingender (Eds.), *Language Politics, Language Situations and Conflicts in Multilingual Societies. Case Studies from Contemporary Russia, Ukraine and Belarus — Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa* (Vol. 12, pp. 111–121). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Mesthrie, R. (Ed.). (2001). *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.
- Müller, D., & Wingender, M. (Eds.). (2020). *Discourse and Practice of Bilingualism. Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan — Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa* (Vol. 7). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Müller, D., & Wingender, M. (Eds.). (2021). *Language Politics, Language Situations and Conflicts in Multilingual Societies. Case Studies from Contemporary Russia, Ukraine and Belarus — Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa* (Vol. 12). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Skutnabb-Kangas, T., & Phillipson, R. (2001). Linguicide. In R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 567–570). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

- Van den Berghe, P. L. (2001). Power Differentials and Language. In R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 597–604). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.
- Vigouroux, C. B. (2001). Symbolic Power and Language. In R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 610–612). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

Статтю отримано 31.10.2022

REFERENCES

- Besters-Dilger, Iu. (Ed.). (2009). *Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Besters-Dilger, Iu. (Ed.). (2010). *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraïni: Analiz i rekomendatsii*. Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylians'ka akademiia” (in Ukrainian).
- Brytsyn, V. M. (2007). Sotsiolinhvistyka. In V. M. Rusanivskiyi & O. O. Taranenko (Eds.), *Ukraïns'ka mova: Entsyklopediia* (p. 654). Kyiv: Vydavnytstvo “Ukraïns'ka entsyklopediia” im. M. P. Bazhana (in Ukrainian).
- Chaplenko, V. (1974). *Movna polityka bilshovykiv na Ukraïni v 1950–60-kh rr.* Chicago: Ukraïns'kyi Publitsystychno-Naukovyi Instytut (in Ukrainian).
- Danylenko, A. (2007). The Ukrainian Language in Documents and in Reality [Review of the book: *Ukraïns'ka mova u XX storichchi: istoriia linhvotsydu; dokumenty i materialy*, by L. Masenko, V. Kubaichuk, & O. Dem'ska-Kul'chyts'ka, Eds.]. *Harvard Ukrainian Studies*, 29(1–4), 421–429.
- Danylevs'ka, O. M. (2019). *Ukraïns'ka mova v ukraïns'kii shkoli na pochatku XXI stolittia: Sotsiolinhvistychni narysy*. Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylians'ka akademiia” (in Ukrainian).
- Dziuba, I. M. (1998). *Internatsionalizm chy rusyfikatsiia?* Kyiv: Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia». (Original work published 1966) (in Ukrainian).
- Gogolin, I. (2001). The Linguistic Marketplace. In R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 612–613). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.
- Kubaichuk V. (2020). *Khronolohiia movnykh podii v Ukraïni: Zovnishnia istoriia ukraïns'koï movy IX–XX st.* Kyiv: K.I.S. (in Ukrainian).
- Masenko, L. T. (1990). Svii do svoho: Notatky z pershoho konhresu Mizhnarodnoï asotsiatsii ukraïnistiv u Kyievi. *Ukraïna*, 45(lystop.), 18–19 (in Ukrainian).
- Masenko, L. T. (1991). Oseredok ukraïns'koï nauky za rubezhem (Ohliad diial'nosti UVAN v N'iu-Iorku). *Visnyk Akademii Nauk Ukraïns'koï RSR*, 1, 56–60 (in Ukrainian).
- Masenko, L. T. (1998). Vstupne slovo. In Iu. Shevel'ov, *Ukraïns'ka mova v pershii polovyni dvadtsiatioho stolittia (1900–1941). Stan i status* (pp. 5–6). Chernivtsi: Ruta (in Ukrainian).
- Masenko, L. T. (2002). Movna stiikist' ta movna stabil'nist'. *Naukovi Zapysky NaUKMA. Vol. 20: Filolohichni Nauky*, 11–14 (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2004a). *Mova i polityka*. Kyiv: Soniashnyk (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2004b). *Mova i suspil'stvo: Postkolonialnyi vymir*. Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylians'ka akademiia” (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2005a). Movna polityka v URSR: Istoriia linhvotsydu. In L. Masenko, V. Kubaichuk, & O. Dem'ska-Kul'chytska (Eds.), *Ukraïns'ka mova u XX storichchi: Istoriia linhvotsydu. Dokumenty i materialy* (pp. 5–36). Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylians'ka akademiia” (in Ukrainian).
- Masenko, L. T. (2005b). *Ukraïns'ka mova v sotsiolinhvistychnomu aspekti* [Extended summary for the Doctor of Philological Sciences, Instytut ukraïns'koï movy NAN Ukraïni]. Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylians'ka akademiia” (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2008a). Surzhyk: Istoriia formuvannia, suchasnyi stan, perspektyvy funktsionuvannia. In G. Hentschel, & S. Zaprudski (Eds.), *Studia Slavica Oldenburgensia. Belarusian Trasjanka and Ukrainian Surzhyk: Structural and social aspects of their description and categorization* (pp. 1–34). Oldenburg (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2008b). Ukraïns'ka sotsiolinhvistyka: Vyvchennia problem movnoï polityky. *Ukraïns'ka Mova*, 1, 13–23 (in Ukrainian).

- Masenko, L. (2009a). Vidsutnist' derzhavnoi movnoi polityky iak chynnyk politychnoi kryzy v Ukraïni. *Visnyk Lvivskoho Universytetu: Seriya Filolohichna*, 46(1), 26–33 (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2009b). Te, shcho Hrushevs'kyi zrobyv dlia ukraïns'koï istorii, ia zrobyv dlia ukraïns'koï movy. *Peredmova*. In Iu. Shevel'ov, *Vybrani pratsi: U dvokh kn.* (L. Masenko, Ed.). (Vol. 1: *Movoznavstvo*, pp. 5–25). Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylians'ka akademiia” (in Ukrainian).
- Masenko, L. T. (2010a). Movna sytuatsiia Ukraïny: Sotsiolinhvistychnyi analiz. In Iu. Besters-Dilher (Ed.), *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraïni: Analiz i rekomendatsii* (pp. 96–131). Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylians'ka akademiia” (in Ukrainian).
- Masenko, L. T. (2010b). *Narysy z sotsiolinhvistyky*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia» (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2011). *Surzhyk: Mizh movoiu i iazykom*. Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylians'ka akademiia” (in Ukrainian).
- Masenko, L. T. (2012). Radians'ka spadshchyna v movnii politytsi Ukraïny. In B. M. Azhniuk (Ed.), *Ekolohiia movy i movna polityka v suchasnomu suspil'stvi* (pp. 65–72). Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Masenko, L. T. (2013a). Manipuliatyvni stratehii dyskryminatsii ukraïns'koï movy na telebachenni radians'koï i postradians'koï Ukraïny. *Movoznavstvo*, 5, 83–88 (in Ukrainian).
- Masenko, L. T. (2013b). Movna polityka v Ukraïni (1991–2011 rr.). In *Jazykové právo a slovanské jazyky* (pp. 58–75). Prague: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy (in Ukrainian).
- Masenko, L. T. (2017a). *Mova radians'koho totalitaryzmu*. Kyiv: Klio (in Ukrainian).
- Masenko, L. T. (2017b). Suchasni vyklyky, zavdannia i perspektyvy v osvıtnii sferi Ukraïny. In *Utverdzhennia ukraïns'koï movy v osvıti ta kulturi: Materialy naukovoi konferentsii (27 kvitnia 2017 r.)* (pp. 102–111). Kyiv: Prosvita (in Ukrainian).
- Masenko, L. T. (2018). Movnyi konflikt v Ukraïni: Shliakhy rozv'iazannia. *Ukraïns'ka Mova*, 2(66), 20–35. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2018.02.020> (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2019a). *Surzhyk: Mizh movoiu i iazykom*. Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylians'ka akademiia” (in Ukrainian).
- Masenko, L. T. (2019b). Movna polityka Ukraïny v 2017–2019 rokakh. *Ukraïns'ka Mova*, 3(71), 40–51. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.040> (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2020). Language Conflict in Ukraine: Finding of Settlement. In D. Müller, & M. Wingender (Eds.), *Discourse and Practice of Bilingualism. Contemporary Ukraine — Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa* (Vol. 7, pp. 31–42). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Masenko, L. (2020a). *Konflikt mov ta identychnosti u postradians'kii Ukraïni*. Kyiv: Klio (in Ukrainian).
- Masenko, L. T. (2020b). Movna sytuatsiia Ukraïny z pohliadu sotsiolinhvistiv. *Dyvoslovo*, 10, 24–26 (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2021). The language policy of Ukraine in 2017–2019. In D. Müller, & M. Wingender (Eds.), *Language Politics, Language Situations and Conflicts in Multilingual Societies. Case Studies from Contemporary Russia, Ukraine and Belarus — Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa* (Vol. 12, pp. 111–121). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Masenko, L., & Shumarova, N. (1990). Optymistychnyi frahment u sumnii melodii: Deiaki aspekty movnoi sytuatsii na Ukraïni. *Nauka i Suspil'stvo*, 3(berez.), 2–4 (in Ukrainian).
- Matveieva, N. (2022). *Dvovovnist' u suchasnomu komunikativnomu prostori Kyieva*. Kyiv. Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylians'ka akademiia” (in Ukrainian).
- Mesthrie, R. (Ed.). (2001). *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.
- Mikhal'chenko, V. Iu. (Ed.). (2016). *Iazyk i obshchestvo. Entsiklopediia*. Moscow: Izdatelskii tsentr “Azbukovnik” (in Russian).
- Müller, D., & Wingender, M. (Eds.). (2020). *Discourse and Practice of Bilingualism. Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan — Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa* (Vol. 7). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Müller, D., & Wingender, M. (Eds.). (2021). *Language Politics, Language Situations and Conflicts in Multilingual Societies. Case Studies from Contemporary Russia, Ukraine and Belarus — Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa* (Vol. 12). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

- Renchka, I. Ie. (2018). *Leksykon totalitaryzmu*. Kyiv: Klio (in Ukrainian).
- Renchka, I. Ie. (2020). Movna povedinka ta movna stiikist' ukraïntsiiv v umovakh rosiis'ko-ukraïns'koï viiny (Za romanom Tamary Horikha Zernia "Dotsia"). *Ukrains'ka Mova*, 3(75), 75–91. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.075> (in Ukrainian).
- Shevelov, Iu. (1998). *Ukrains'ka mova v pershii polovyni dvaitsiatoho stolittia (1900–1941). Stan i status*. Chernivtsi: Ruta. (Original work published 1987) (in Ukrainian).
- Skutnabb-Kangas, T., & Phillipson, R. (2001). Linguicide. In R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 567–570). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.
- Smal'-Stots'kyi, R. (1969). *Ukrains'ka mova v soviets'kii Ukraïni*. Druhe poshyrene vydannia. Niu York — Toronto — Sidnei — Paryzh: Ukraïns'ke tovarystvo im. T. Shevchenka (in Ukrainian).
- Sokolova, S. O. (2019). Pershi pidsumky mizhnarodnoho proiektu. *Ukrains'ka Mova*, 3(71), 52–66. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.052> (in Ukrainian).
- Sokolova, S. O., Danylevs'ka, O. M., & Ruda, O. H. (2018). Terytorial'ni ta sotsiokul'turni aspekty funktsionuvannia suchasnykh slov"ianskykh mov iak derzhavnykh. In *Slov"ians'ki obrii. Dopovidi ukraïns'kykh uchasnykiv XVI Mizhnarodnoho z"izdu slavistiv (m. Belhrad, Serbiia, 20–27 serpnia 2018 r.)*. (Vol. 9, pp. 145–169). Kyiv: Natsional'na biblioteka Ukraïny im. V. I. Vernads'koho (in Ukrainian).
- Tkach, L., & Trach, N. (2012). Povernutysia do svoho materyka. In T. O. Patrusheva (Ed.), *Masenko Larysa Terentiiivna. Biobibliohrafichni pokazhyk* (pp. 5–78). Kyiv: Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
- Van den Berghe, P. L. (2001). Power Differentials and Language. In R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 597–604). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.
- Vigouroux, C. B. (2001). Symbolic Power and Language. In R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 610–612). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.
- Zalizniak, H. M., & Masenko, L. T. (2001). *Movna sytuatsiia Kyieva: Den' s'ohodnishnii ta pryideshnii*. Kyiv: Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).

Received 31.10.2022

Svitlana Sokolova, Doctor of Science, Professor, Leading Researcher
of the Department of culture of language, stylistics and sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: a-senchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0052-6128>

L. T. MASENKO: A STRATEGY FOR RESEARCHING THE LANGUAGE SITUATION IN UKRAINE AND LANGUAGE DEVELOPMENT

The article characterizes the works of L. Masenko, according to which the directions of research of the linguistic situation of Ukraine that are relevant today are determined, and the development of these directions in the works of other Ukrainian sociolinguists is traced. A number of the author's publications are devoted to the analysis of the Soviet language policy aimed at limiting the functions of the Ukrainian language and artificially interfering with its structure in order to bring it closer to Russian. They present a brief period of Ukrainization in the 20th century, the policy of great terror that followed, the period of Khrushchev's thaw, which was accompanied by a certain liberalization, and the subsequent period of intensified russification. In connection with the periodization of the Soviet language policy, the term *linguicide* was discussed.

In several works of the scientist, the main parameters of the description of the modern language situation of Ukraine are defined. Such parameters include: the demographic power of

languages, their communicative power in various spheres, in particular in the system of education, science, culture, mass media, and state administration. Equally important is attention to intergenerational features of communication, axiological parameters, etc. It was emphasized that the screening of the state of affairs in these areas should be regular, territorially oriented and carried out according to comparative methods. These features of the language situation are carefully covered in a collective monograph based on the results of an international scientific project under the leadership of Iu. Besters-Dilger (2006—2008) and in the materials of the next project under the leadership of M. Wingender (2016—2019), in which L. T. Masenko took part. The specified parameters are still relevant. In connection with the study of language behavior, the concept of *language stability*, which was proposed by O. Tkachenko at one time, was discussed. Attention is focused on topical issues of sociolinguistics, in particular, the study of the surzhyk phenomenon, which is ambiguously interpreted in the literature, with the involvement of a wide range of factual material. The importance of preparing materials for the formation of a scientifically based state language policy (a topic that L. T. Masenko is actively working on), in particular in the field of protecting the languages of indigenous peoples and the use of languages of national minorities, was also emphasized.

Keywords: sociolinguistics, Ukrainian language, Surzhyk, language policy, linguicide, language stability

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.108>
УДК 811.161.2'42:321.64(47+57)“1960/1970”

І. Є. РЕНЧКА, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04070
E-mail: i.renchka@ukma.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5568-7941>

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ СПРОТИВУ РАДЯНСЬКІЙ ІДЕОЛОГІЇ В ДИСКУРСАХ І. О. СВІТЛИЧНОГО ТА Н. О. СВІТЛИЧНОЇ

У статті досліджено антитоталітарні вияви в мові, що їх трактуємо як альтернативний комунікативний дискурс в умовах панування радянської тоталітарної ідеології. На основі епістолярних, публіцистичних, художніх та мемуарних текстів Івана та Надії Світличних визначено та проаналізовано мовні форми та засоби антитоталітарної комунікації в українському дисидентському середовищі. З'ясовано, що мовними формами протидії радянській ідеології були такі, як пародіювання офіційного дискурсу, введення одиниць радянської новомови в іронічний, комічний та критичний контексти, деформація прецедентних текстів новомови — гасел, сталих висловів, штампів, кліше тощо, поєднання контрастних за функціональним призначенням компонентів викладу, застосування езопової мови та елементів мовної гри.

Ключові слова: антитоталітарна мова, рух опору, форми мовного спротиву, альтернативний дискурс, іронічний контекст, критичний контекст, прийом контрасту

1. ВСТУП

Радянська тоталітарна система, для якої характерні насадження комуністичної ідеології, тотальний контроль за життям суспільства та окремої особистості, боротьба з інакодумством, утиски прав людини, нації, переслідування свободи слова, панування терору і пропаганди, цілеспрямованої русифікаторської політики з її специфічною мовою — новомовою — утіленням ідеологічних приписів і засобом уніфікації мислення населення, спровокувала появу феномену антитоталітарної комунікації, або мовного опору, мовного захисту від деструктивного ідеологічно-інформаційного впливу. «Офіційна тоталітарна мова, — зазначає А. Вежбицька, — часто породжує свою власну протилежність — підпільну анти-

---

Ц и т у в а н н я: Ренчка, І. Є. (2022). Вербалізація спротиву радянській ідеології в дискурсах І. О. Світличного та Н. О. Світличної. *Українська мова*, 4(84), 108–127. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.108>

тоталітарну мову» (Вежбицка, 1993, с. 107). Вона співіснує поруч з тоталітарною мовою, стаючи її віддзеркаленням, запозичає її систему бінарних опозицій «свій — чужий», мовні засоби, зокрема ключові слова та вислови, проте такі запозичення відбуваються на рівні їх заперечення. Помітний вплив новомови на антитоталітарну мову дає підстави дослідникам називати це явище своєрідною інтерференцією, що свідчить про поступове руйнування тоталітарного дискурсу (Купина, 1995, с. 5—6).

На українських теренах альтернативний дискурс, починаючи з 60-х рр. ХХ ст., формувався в середовищі творчої демократичної інтелігенції — учасників руху національного опору. Комунікативне поле шістдесятників, чия діяльність від культурницької еволюціонувала до політичного правозахисного руху, вибудовувалося навколо ідей, що були опозиційними офіційній ідеології. За словами М. Коцюбинської, їх об'єднувало «усвідомлення фальші ідеологічних “істин”-фікцій.., жадоба пізнання й готовність виборсуватися з тенет ідеологічних догм і традиційної фразеології» (Коцюбинська, 2008, с. 7). Антирежимні настрої вербалізувалися в мові — в повсякденному мовленні, листах, художніх і публіцистичних творах, текстах виступів на конференціях та акціях протесту. Варто зауважити, що специфіка моделювання мовних форм спротиву тоталітарній системі, зокрема в ідіостилі певної мовної особистості, в українському мовознавстві ще не досліджена. Такий аналіз важливий для розуміння універсальної системи подібних мовних форм з описом їхніх механізмів, засобів та прийомів.

2. АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Однією з перших соціолінгвістичних розвідок, присвячених підпільному альтернативному дискурсу, є стаття А. Вежбицької *Антитоталітарна мова в Польщі: механізми мовної самооборони*. Авторка зазначає, що в суспільстві, де панує цензура й немає змоги вільно висловлювати свої думки, де всі вияви позаприватного життя жорстко контролює держава, виникає антимова як явище, протилежне офіційній мові. Їх протиставлення можна потрактувати як своєрідну політичну диглосію (Вежбицка, 1993, с. 106), адже сфера побутування антитоталітарної мови — живе розмовне мовлення, на відміну від мови офіціозу, яка функціонувала в публічних дискурсах — насамперед політичному та ЗМІ. Вивчаючи роль і значення антитоталітарної мови, А. Вежбицька наголошує, що вона допомагала виражати емоції та ідеї, на які було накладено заборони, а також визначає її як форму національної самооборони проти пропаганди: «Мовна самооборона <...> зменшує страх і посилює дух непокори та бажання чинити опір. Її роль у збереженні тотожності, духу і внутрішньої свободи нації важко переоцінити» (там само, с. 107).

У працях Н. Купіної *Тоталітарна мова: словник і мовленнєві реакції та Мовний спротив у контексті тоталітарної культури* свідоме руйну-

вання ідеологічних догм і норм тоталітарної мови запропоновано позначати терміном «мовний спротив» (Купина, 1995; 1999). Він відображений у реакціях на тоталітарну мову, що суперечать системі, або в реакціях, що її ігнорують. У першій ситуації спостерігаємо «прагнення носіїв мови вирватися з лещат ідеологічних стандартів, подолати обмеженість тоталітарного світогляду», у другій — «тенденцію до відчуження від системи ідеологем та міфологем» (там само, 1999, с. 6). На думку дослідниці, мовний спротив найяскравіше зафіксований у політичних анекдотах тоталітарної епохи, а також у художніх текстах: «Митець виробляє систему прийомів мовного спротиву, що відповідають його творчій індивідуальності, естетичній позиції, конкретному замислу та конситуації. У цьому сенсі правомірно говорити про ідіостильові напрямки художнього мовного спротиву» (там само, с. 8).

Найважливішими засобами деформації тоталітарних цінностей стають гумор, іронія та сарказм. Іронічне забарвлення текстів сприяє критичному переосмисленню дійсності, руйнуванню тоталітарної міфології, деідеологізації, подоланню догм та приписів. Зокрема, Дж. Янг та М. Гловінський зазначають, що опозиційні тоталітарному дискурсу мовні явища набувають таких форм, як пародія на офіційну мову та анекдоти (Young, 1991), гротескна література (Гловінський, 2001, с. 181). М. Гловінський наголошує, що пародія, незалежно від того, де вона з'являється — чи в художніх творах, чи в масовій культурі, чи в розмовній мові, «вчить недовіри й підозри щодо новомови, демонструє її механізми, указує на зловживання... Пародія діє як антитоксин» (там само, с. 181). Г. Бентон звертає увагу на те, що анекдоти відображали суспільні настрої, які не мали можливості офіційно санкціонованого виходу (Benton, 1998, с. 33). Гумор та іронія виконували захисну функцію, надаючи відчуття свободи, водночас підпільна антитоталітарна мова, а отже й підпільний гумор, виникали на основі тоталітарної мови, перебуваючи з нею в постійному зв'язку. «Проблема гумору в тоталітарних суспільствах, — зауважує В. Кебуладзе, — навіть якщо це гумор антитоталітарний, коли він іде знизу, коли він заборонений, коли він підпільний, він все одно упосліджений через те, що створений в умовах тоталітарної задухи та з неї і жартує» (Кебуладзе, 2020, с. 51).

Автори наукових розвідок, що стосуються теми антитоталітарних виявів у мові, виокремлюють й інші форми вільної комунікації, серед яких: слово як мовленнєвий акт заперечення, «вільні й розумні» відверті діалоги, проблемні запитання, що стають стимулом для роздумів (Бонола, 2017); метамовні коментування (Трифонов, 2015, с. 106); обсценна лексика (Бучин, 2018, с. 15); уживання неприйнятних для офіційного дискурсу слів («національний», «самозбереження народу»), введення ключових слів тоталітарної мови в небажаний контекст, надання їм незвичного стилістичного забарвлення (як у назві праці І. Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?*) (Зарецький, 2008), що разом із засобами гумору формували систему засобів мовного спротиву.

Варто зауважити, що на позначення антитоталітарної мови в науковій літературі вживають різні терміни, оскільки єдиного наукового погляду щодо об'єкта дослідження поки що немає, пор.: *прихований мовленнєвий спротив* (Андреева, 2009), *контрдискурс* (Какзанова, 2019), *альтернативний дискурс* (Зарецький, 2008), *альтернативний інформаційний простір* (Секо, 2005), *неформальне комунікативне поле* (Тарнашинська, 2012), *мовний опір хибній картині світу* (Бучин, 2018), *мова самозахисту* (Гусейнов, 2003), *антитоталітарна мова, мовна самооборона* (Вежбицка, 1993). Термін *мова нового мислення* пропонує Є. Карпіловська як «вираження нового мислення суспільства» на протигагу новомові, що обмежувала «свободу суспільного життя і думки» (Карпіловська, 2009, с. 128). Наведені терміни можна визначити як синонімічні, оскільки всі вони стосуються явища вербальної протидії носіїв мови впливу тоталітарної ідеології та новомові як утіленню ідеологічних догм.

Мета нашої розвідки — визначити та проаналізувати мовні форми й засоби антитоталітарної комунікації в українському дисидентському середовищі на основі епістолярних, публіцистичних, художніх та мемуарних текстів Івана та Надії Світличних.

Матеріалом дослідження послуговували листи, статті, художні твори та спогади І. Світличного та Н. Світличної, з яких дібрано текстові фрагменти, що ілюструють індивідуальний мовний спротив особистості тоталітарній ідеології та її мові, засвідчують певну систему прийомів, що дає змогу трактувати їх як ідіостильову специфіку текстів учасників руху опору. У статті використано описово-аналітичний метод, що передбачає виявлення та інтерпретацію мовленнєвих фактів, метод контекстуального аналізу для дослідження зміни конотації слова в певному контексті й визначення функцій виявлених одиниць та деякі елементи біографічного аналізу.

3. ДОСВІД МОВНОГО СПРОТИВУ УЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ОПОРУ

Протягом 60—80-х рр. ХХ ст. в Україні сформувався та діяв рух опору радянському тоталітарному режимові, опору русифікації і національному нівелюванню, тривало обстоювання прав і свобод людини та нації. Поява шістдесятників, які розпочали опозиційну інтелектуально-культурницьку діяльність, а згодом стали учасниками правозахисного дисидентського руху, була, на думку Є. Сверстюка, «появою індивідуального мислення і глибокого тексту, пов'язаного з пошуками справжності і правди» (Сверстюк, 1998, с. 192). У середовищі українських дисидентів, як зазначає Г. Почепцов, формувалася «альтернативний інформаційний потік. Тут була не просто додаткова інформація, а інформація, яка базувалася на іншій моделі світу», що перебувала в конфлікті з офіційним дискурсом (Почепцов, 2012, с. 388). Засобом спротиву стало слово: «Пер-

шопочаток чину — слово» (Світличний, 1990, с. 57). Опір словом утілювався в літературних творах, публіцистичних статтях, заявах, протестах, зверненнях, клопотаннях, петиціях, хроніках, які в умовах заборон, посиленого ідеологічного тиску та цензури поширювали насамперед через розвинену систему самвидаву.

Чільними постатями національного руху опору були Іван та Надія Світличні, навколо яких гуртувалася молода творча інтелігенція і які, за словами М. Коцюбинської, багато в чому визначали моральний клімат шістдесятництва. Їм належить і провідна роль у самвидавній діяльності — від її зародження в 60-х роках до поширення текстів в'язнів сумління з місць ув'язнення та заслання впродовж 70-х рр. ХХ ст., що сприяло консолідації національно-патріотичних сил. Літературний критик, поет, перекладач, редактор, учений-мовознавець, знавець кількох європейських мов, інтелектуал, людина глибокої ерудиції Іван Світличний, за визначенням його колег та побратимів, був душею київського шістдесятництва, а його квартира — справжнім клубом для молодих митців та літераторів, для яких він був другом-порадником і незаперечним авторитетом. Саме його постать як дослідника, так і колеги ставлять біля витоків альтернативного дискурсу на теренах України останніх десятиліть існування радянського режиму. Я. Секо зазначає: І. Світличний «вводить український національний рух у новий дискурс боротьби, який умовно можна назвати “інформаційним”» (Секо, 2010, с. 156). Молодша сестра І. Світличного Надія на початку 60-х років теж переїжджає до Києва й одразу долучається до культурного життя столиці. Вона допомагала розповсюджувати самвидав, друкувала й редагувала тексти, брала участь у літературних вечорах, навчала інших української мови. 1972 року її, як і брата та багатьох інших діячів національно-визвольного й правозахисного руху, було заарештовано та ув'язнено на тривалий термін за звинуваченням в «антирадянській агітації та пропаганді». Проте й після ув'язнення, а відтак вимушеного виїзду за кордон Надія продовжує правозахисну діяльність, бере участь у роботі Української Гельсінської групи, сприяє виданню за кордоном творів українських поетів та письменників, які зазнали репресій. Епістолярні, художні, публіцистичні та мемуарні тексти Івана та Надії Світличних підтверджують думку М. Коцюбинської про те, що «органічне, не награне... відчуття внутрішньої свободи, мистецтво жити й працювати згідно з внутрішнім велінням, “мовби немає облоги”,... — екзистенційна домінанта тієї когорти людей» (Коцюбинська, 2008, с. 4), до якої вони належали, визначальне для їхнього світовідчуття.

Листи та статті Івана й Надії Світличних, як і загалом листування та творчість учасників українського руху опору 60—80-х рр. ХХ ст., визначаємо як альтернативний дискурс, оскільки своїм змістовим, ідейним і мовним наповненням ці тексти засвідчують спротив режиму, заперечення радянської системи та її ідеології (Зарецький, 2008). Цензурні обмеження спонукали застосовувати такі мовні прийоми, що допомагали

оминати встановлені заборони. Завдяки цьому листи надходили до своїх адресатів, поширювалися літературні твори, відбувалося спілкування з однодумцями в Україні та за кордоном.

Важливою рисою антитоталітарної комунікації і водночас ознакою «внутрішньої свободи», утіленої у слові, є застосування езопової мови, засобів гумору: іронії, пародіювання та сарказму. Це відповідало загальному настрою листування — оптимістичному, життєствердному, коли навіть у складних таборових умовах І. Світличний пише: «Не почувуюся нещасливим, і оптимістичне світовідчуття в мене не послаблюється, а навіть посилюється» (До дружини, 25.06.74 р.) (Світличний, 2001, с. 134). Він часто в жартівливому тоні описує свої будні в ув'язненні та на засланні. Наприклад, отримавши від дружини за нумерацією 11-й, 13-й і 15-й листи і не отримавши 12-й та 14-й, які, очевидно, були вилучені й знищені, він жартує: «...аналізуючи епістолярну ситуацію структурними методами, я прийшов до висновку, що характер листів великою мірою визначається... їхнім порядковим номером... Єдиний розумний вихід — писати непарні листи і не писати парних. Як гадаєш, це щось допоможе? У всякому разі, парні листи... треба закликати до порядку, ... бо як потурати парним, боюся, що й непарні з них братимуть приклад» (До дружини, 28.03.74 р.) (там само, с. 106), маючи на увазі, що потрібно писати заяву та скаржитися. В іншому випадку про ситуацію з листами пише так: «Брали б приклад з Ярика (семирічний племінник. — І. Р.): його листи доходять вчасно і без винятку — і у вас би не було ніякого клопоту, і я б не мусив обстоювати свої права, гарантовані найдемократичнішою конституцією» (До дружини, 12.12.77 р.) (там само, с. 466). Такий гумор, у якому поєднуються емоції і рефлексії (Карасев, 1991, с. 76) і який тяжіє до іронії та сарказму, свідчить про критичне, раціональне оцінювання ситуації. Сміх стає зброєю проти заборон, цензури, догм і — порятунком. Це вміння «розсміятися в очі монстрові. Мінотаври ж іронії бояться, бо не знають, що це таке» (Пахльовська, 2000, с. 68).

І. Жиленко, характеризуючи середовище шістдесятників, також наголошувала на гуморі як життєвій нормі їхніх взаємин: «Стиль наших стосунків був такий: коли тяжко — смійся. І, мабуть, ніхто так не вмів сміятися, так дотепно іронізувати, як ми. Звісно, найбільшим дотепником був Василь Симоненко. Його дотепи стали легендарними. Добродушно-дотепним був Іван, саркастично-дотепним... Євген, інтелектуально-дотепною Михайлина, грубувато-дотепним Віктор Зарецький, вбивчо-дотепним Іван Дзюба, непримиренним, нищівно-дотепним Василь Стус, сумно-іронізуючою Ліна Костенко» (Жиленко, 1998, с. 216). Показовими є спогади Н. Світличної про комічні ситуації, що виникли під час слідства над Іваном: «Коли слідчий закинув Світличному, що його вважають батьком українського руху, Іван швидко відреагував на це: “Добре, я згоден, тільки скажіть, хто мати...”» (Мороз, 1998, с. 385) та під час слідства над нею: «Ходила з червоним бантиком і казала своєму слідчому, що вони мусять мене випускати хоча б для агітації і про-

паганди, що радянські тюрми — найкращі тюрми в світі. Я з червоним бантиком — отже, я не є антирадянськи настроєна. Я навіть народилася 7 листопада... Але вони чомусь не клюнули на це — не випустили» (Світличний & Світлична, 2008, с. 713), «Кілька разів під час своїх обходів Сапожніков хвалив нашу камеру за чистоту. Одного разу на його звичне: “Молодцы, чисто живете” — я відповіла йому в тон: “Боремся за звание камеры коммунистического труда”. Після цього начальник тюрми чомусь не хвалив нас за зразковий стан камери» (там само, с. 463). Це не просто жарти, а висміювання самої репресивної системи: слова з обвинувального вироку, назви радянських символів і знакової для СРСР дати введені в іронічний контекст, де вони втрачають своє піднесене звучання та набувають протилежного конотативного забарвлення. Спостерігаємо і явище деформації фразеологізованого сполучення слів радянської новомови («Боремся за звание...»), а в першому з наведених уривків комізму досягнуто ще й завдяки прийому мовної гри на основі вживання багатозначного слова в різних значеннях.

У листуванні та статтях часто вжито ідеологеми — радянські мовні штампи. Ці ідеологічні знаки тоталітарної мови зазнають іронічного переосмислення, пародіювання, що є формами мовного спротиву й водночас стильовими рисами аналізованих текстів. Під впливом контексту слова та вислови позбуваються правильного з погляду ідеології змісту, що призводить до руйнування їхнього фальшивого пафосу й викриття справжньої суті явищ радянського життя. Наприклад, у листах з табору І. Світличний пише: «Живу помаленьку — що день, то ближче до комунізму» (До дружини, 10.02.74 р.) (Світличний, 2001, с. 93); «Доведеться трохи почекати (йдеться про замовлені книжки. — І. Р.): добре, що чекати є що: і йому, і мені, і всім нам: *живемо в добу суцільної перспективності й віри в світле майбутнє*» (До дружини і до сестри Надії, 27.12.76 р.) (там само, с. 366).

У спогадах, статтях та листах Н. Світличної натрапляємо на описи «щасливого життя», де саркастично й знущально обіграно формули з радянської новомови: «Україна, як завжди, робить солідний внесок у “будівництво комунізму” — теж у всіх галузях. Цим оглядом ми хочемо частково узагальнити цей внесок в одній лише галузі життя — в галузі репресій проти інакодумства...» (Світличний & Світлична, 2008, с. 600); «Особливих екстрановин немає. *Разом з усім радянським народом рухаємось до сяючих вершин комунізму*» (До Миколи Плахотнюка, червень 1964 р.) (там само, с. 780); «...не дай Боже, щось сталося — мені б навіть не сказали нічого — це я твердо знала з практики *гуманної пенітенціарної системи в Радянському Союзі*» (там само, с. 532); «...розхристаність відповідей на чітке, стержневе питання в самвидавних справах тільки ускладнює, непотрібно завантажує і без того перевантажених слідчих. Натомість треба було так само чітко і недвозначно відповідати: “З метою підриву і послаблення радянської влади”. *З метою підриву і послаблення радянської влади я співала народних пісень в хорі “Гомін”, а також*

колядувала під Новий рік, перебравшись на чортика; з метою підриву і послаблення радянської влади рвала бур'ян на могилі своєї подруги Алли Горської; з метою підриву і послаблення радянської влади клала квіти до пам'ятника Шевченка...» (там само, с. 439).

Удавано строго І. Світличний дорікає своїм адресатам, які завинили в чомусь перед радянською владою. Наприклад, у листі сестрі Надійці він ганить її за те, що вона з дітьми виїжджає за кордон: «Так “в моральному, говорять, Твоєму обличчю єсть растленне впливие Запада?” Скажіть, будь ласка! Ніколи б не подумав. Живеш-живеш, а рідної сестри, виявляється, не знаєш. І це в розвиненому соціалістичному суспільстві!» (До сестри Надії, 10.09.1978 р.) (Світличний, 2008, с. 193). Неодноразово згадує Ю. Бадзя, чиї листи до нього вилучала цензура: «...він вирішив “искажать советскую действительность”, і того листа я, певна річ, від нього вже не отримав» (До сестри Надії, 07.12.73 р.) (Світличний, 2001, с. 54); «...він несподівано для мене припустився “извращения советской действительности”, а мені це — Ти сама розумієш — зовсім не потрібно» (До дружини, 23.12.73 р.) (там само, с. 68); «А зовсім не отримав листа від Юрка: він виявився “подозрительный по содержанию”, а крім того в ньому були “цинические выражения”. А нашо мені це? Тільки моральної розпусти тут ще бракувало!.. Циніку Юркові Ти за увагу, звичайно, подякуй і побажай від мене морального виздоровлення...» (До дружини, 12.05.74 р.) (там само, с. 117). Іван Світличний при цьому пародіює радянську офіційну лексику, уводить її в текст без перекладу, ніби підкреслюючи походження цих штампованих стереотипних одиниць у новомові. Іронічний контекст руйнував стереотипи й допомагав висловити приховану оцінку, авторську аксіологічну позицію стосовно певних подій у радянській дійсності, зазвичай негативну.

Пародія, приховання справжніх намірів, маскуванню давали змогу залишатися в умовних межах офіційного дискурсу, а водночас — оминати цензуру. В одному з листів іроніст І. Світличний нібито виховує свого адресата: «...адміністрація табору нарікала на те, що Ти виготовляв і поширював у таборі твори націоналістичного і релігійного характеру, і просила позитивно вплинути на Тебе. Цим листом я і виконую прохання адміністрації, сподіваючись, що вже тому вона допустить до Тебе мій лист» (До Панаса Заливахи, 09.12.67 р.) (Світличний, 2008, с. 94). Такий тон листа сприймався не інакше, як езопова мова з її натяками й недомовками, що убезпечувала автора й адресата та надавала можливість спілкуватися.

Елементи новомови, як ключові ідеологеми, так і слова-радянізми, що відображають особливості радянського способу життя, вводили в текст для умисного підлаштування під панівний ідеологічний дискурс, підігрування йому. Зі спогадів Валерія Шевчука, Іван Світличний свідомо не уникав офіційної термінології: «У мене була на цю тему з Іваном розмова, на що він спокійно, мило на мене дивлячись, сказав щось приблизно таке, що це потрібно для введення езопової мови,

тобто казати те, що хочеш, але прикриваючись догідним для церберів стилем і словодобором. Отже, тут знову проступала теорія розширення тріщин у залізобетоні» (Шевчук, 1998, с. 232).

Незвичні комічні або й критичні контексти деформували стереотипи, викликали скептичне сприйняття позначених явищ та реалій, переносили одиниці офіційного дискурсу в сферу сміхової культури — а сміх за своєю суттю антитоталітарний (Дмитриев & Сычев, 2005, с. 528). Найчастотніший засіб реалізації іронічної оцінки в аналізованих текстах — це вживання розмовних елементів, побутової лексики зниженого характеру поряд з ідеологічно зарядженими мовними одиницями, що породжує ефект контрасту, який забезпечує спрощення, зникнення високої конотації ключових елементів новомови. Наприклад, у таборі, де ніколи нічого не горіло, Світличного призначили пожежником, з приводу чого він пише: «...я знову почну оберігати *соціалістичну власність* від пожежі» (До дружини і до сестри Надії, 31.01.77 р.) (Світличний, 2001, с. 373). В одному з листів радить Надії: «...порядок є порядок, і без нього *на шлях виправлення* не станеш, а ставши, і кроку не ступиш» (До дружини і до сестри Надії, 14.02.77 р.) (Світличний, 2008, с. 378). Інші приклади: «Але у відчай не впадаю не тільки через те, що вихований на *соцреалізмі*» (До дружини і сестри Надії, 31.03.77 р.) (Світличний, 2001, с. 388); «Як бачиш, настрої у мене не *занепадницький*, а навіть навпаки, абсолютно *соцреалістичний*» (До дружини, 28.02.78 р.) (там само, с. 492); «Я трохи побув у шкурі *буржуя* (недовго, правда, бо *пролетарська ідеологія* мені більше пасує)» (До Леся Танюка, 06.03.67 р.) (Світличний, 2008, с. 86); «В день іменин вітай, звичайно, й нашого нового сусіда (Г. Дворка, який народився 23 квітня. — *I. P.*). Пам'ятаєш, як ми в дні *ленінського ювілею* разом із *всім прогресивним людством* відзначили це свято і телеграфували з Москви, і якими очима при цьому глянула на нас телеграфістка?» (До дружини, 31.03.76 р.) (Світличний, 2001, с. 315); «З роботою в мене ситуація змінилася: я знову пнуся в *гегемони*» (це повідомлення про те, що його, з покаліченими руками, поставили працювати на токарному верстаті. — *I. P.*) (До дружини і до сестри Надії з родиною) (там само, с. 409); «Про свої трудові успіхи писати багато нічого: ходжу в *гегемонах*» (До дружини і до сестри Надії з родиною) (там само, с. 412); «А *гегемон* з мене виходить поганий» (До дружини і до сестри Надії з родиною) (там само, с. 417); «Від усіх трьох Вас, представників однаково цінних для мене поколінь, мав я за *звітний період* неоціненні для мене дарунки — листи, і всім Вам *виношу за те найкатегоричнішу подяку* — в письмовій формі і з *занесенням в особову справу...*» (До дружини і до сестри Надії) (там само, с. 335); «Отже, пам'ятайте: у мене є офіційний документ про добровільно *взяті вами зобов'язання* (ваша телеграма), а для тих, хто *ухиляється від своїх обов'язків*, є *радянська влада* (“*у советской власти сила велика*”) і *радянська ж міліція*, що не дадуть безкарно кривдити навіть такого безпутного суб'єкта, як ваш кореспондент» (До подружжя Бадзів, 01.07.78 р.)

(Світличний, 2008, с. 167); «Може, моя молитва й дійде до Бога (яко-го, кажуть бузувіри, немає) і Бог зважить на побажання *трудящих?*» (До Лева Копелева, 01.04.79 р.) (там само, с. 276); «Какао виявилось дуже смачним, і Тобі за нього кланяються всі члени нашого *колгоспу*» (До дружини, 22.10.73 р.) (Світличний, 2001, с. 35); «...а тепер дбати-мемо про те, щоб *соціалістичні* Світличні перемогли *капіталістів* Гевриків» (До подружжя Гевриків, 07.01.70 р.) (Світличний, 2008, с. 126); «Хай живе успішне *виконання і перевиконання* першої *25-річки!* Зустрінемо срібне весілля незламним здоров'ям, бадьорістю духу, сталевую нерозривністю випробуваного *осередка держави!*» (До дружини, 22.01.79 р.) (там само, с. 253); «І бабуся, й тьотя Льоля хотіли ще домогтися від нього *соцзобов'язання* найближчим часом опанувати читацьку премудрість» (До сестри Надії, 24.11.74 р.) (Світличний, 2001, с. 192); «...вся країна *готується до XXV з'їзду*, а Ви так по-дурному б'єте байдики» (До дружини, 28.02.76 р.) (там само, с. 308); «...але, як завжди, перевиконуючи свій *інтернаціональний обов'язок*, я хворів довше за Тебе..., а значить, у *соціалістичному змаганні* перемиг Тебе, і Ти, замість нарікати на мене, мусила б краще *переймати й засвоювати передовий досвід*» (До Зіни Генік-Березовської, 15.02.69 р.) (Світличний, 2008, с. 114); «Пролітаючи над *древньою колискою*, користуюся нагодою висловити свої найсердечніші посползновенія...» («колиска трьох братніх народів» — ще одна радянська ідеологема, саме так, відповідно до комуністичної версії історії, називали Київ) (До сестри Надії) (там само, с. 66).

Усі наведені фрагменти написано в пародійному стилі. Тут використано радянські мовні кліше, ідеологеми або радянізми, що становили основу комуністичної ідеології, а тому були широкоживаними в радянських ЗМІ, виступах партійних чиновників та в літературі, укарбовуючись у масову свідомість завдяки своїй повторюваності. Наприклад, таким є слово *гегемон*, яке у *Словнику української мови* в 11 т. потрактовано з позиції радянської ідеології і проілюстровано за допомогою ідеологічно значущих прикладів: «ГЕГЕМОН. Той, хто очолює що-небудь, є головною рушійною силою чогось; керівник, вождь. *Головний підсумок революції Ленін бачив у тому, що пролетаріат завоював роль гегемона в демократичній революції* (Ленін, Коротка біографія, 1955, 107); *Роль вождя революції, роль гегемона повинен був взяти на себе пролетаріат, як самий передовий і революційний клас* (Радянська Україна, 27.XI 1948, 2)» (Білодід, 1971, II, с. 45). Ідеологічно заряджені одиниці є носіями чіткої позитивної оцінки, проте, потрапивши в інше комунікативне поле, вони її втрачають і набувають протилежного конотативного забарвлення. Наведені зразки стилізації під патетичні радянські промови або газетні передовиці, наприклад «Хай живе успішне виконання і перевиконання першої 25-річки!» тощо, показують активне застосування прийому «деформації прецедентних текстів» (Купина, 1995, с. 106), зокрема гасел, кліше, штампів, унаслідок чого відбувалося зниження і руйнування офіційного ідеологічного стандарту.

Поєднання двох несумісних, контрастних за стильовим навантаженням планів, де офіційна, книжна лексика постає поряд зі словами зниженої конотації, ненормативними лексемами, зокрема й блатними жаргонізмами, є одним із прийомів альтернативного дискурсу. Уживання поряд цих, на перший погляд, не поєднаних засобів ставить під сумнів сакралізовані комуністичною ідеологією поняття, виявляючи непривабливу суть зображених явищ радянського життя. На приклади такого словопоєднання натрапляємо в поетичних творах І. Світличного: «Поліз у рот, у афедрон / Пильнує, стерво, щоб *бациля* / *Антирежимности* не звילה / *Гнізда крамоли*. Шмон є шмон» (вірш «Шмон») (Світличний, 1977, с. 17); «Ну хто ти проти влади? Гнида. / Хотів *основи потрясти!!*» («*Quod licet jovi, non licet bovi*») (там само, с. 20); «І треба — ніде правди діти — / З лайна собачого зуміти / *Державний злочин* довести <...> Жалій суддю свого, достоту / Як ми жаліємо повій» («Жалісний сонет») (там само, с. 21). Радянські реалії окреслено іронічно й грубо, і кожен рядок вірша спрямований на їх переосмислення та викриття правди. Прийому контрасту відповідає і дібраний до вірша «Шмон» епіграф: «Шукайте і знайдете (Святе Письмо)», набуваючи в цьому контексті знушально-саркастичної інтонації.

Специфічний лексикон тоталітарного дискурсу потрапляє і у власне-критичний контекст — статтю І. Світличного з мовознавства *Гармонія і алгебра* (1965 р.). Тут елементи новомови стають засобом критики псевдонауковості «фундаментальних праць», виданих до 150-річчя Т. Г. Шевченка. З-поміж авторів рецензованих досліджень був і віцепрезидент АН СРСР, розробник теми «гармонійної» українсько-російської двомовності І. К. Білодід. Як пише В. Іванисенко, «Читаючи тоді статтю І. Світличного, я вперше збагнув, що гумор може вбивати, виводячи на світ Божий фальш і самовдоволену пихату всюдозволеність високопоставлених осіб» (Іванисенко, 1998, с. 94). І. Світличний кілька разів повторює, що аналізує не просто праці, а «фундаментальні», «капітальні» дослідження: «Вищезгадані праці буквально приголомшили мене оригінальністю й новизною думки і, якщо можна так сказати, капітальністю своєї фундаментальності» (Світличний & Світлична, 2008, с. 64); «А наслідки ці такі фундаментальні...», «...читаємо ми в капітальній праці...» (там само, с. 65); «Наука виступає з усією капітальністю своєї фундаментальності» (там само, с. 71) тощо. Нагромадження такої лексики з позитивним значенням інтенсифікувало іронію автора. Іронічна позиція посилюється і далі в тексті, де рясно вжито так звану «соціалістичну термінологію», що було обов'язковою вимогою до наукових праць у радянський період, проте тут вона слугує не для схвальної оцінки, а для розкриття абсурдності й беззмістовності офіційних писань: «Так дружна сім'я революційно-демократичних займенників на чолі з мудрим і випробуваним я спричинила геніальні творіння геніального поета України»; «Учення про революційно-демократичні займенники та їхню основоположну роль у поезії настільки оригінальне й несподі-

ване, що В. С. Вашенко не має тут жодних попередників і конкурентів ні у вітчизнянім, ні в зарубіжнім мовознавстві» (там само, с. 66). Отже, мовні штампи, а також зумисне надмірне повторення ідеологічно забарвлених лексем із закріпленим за їхнім значенням позитивним аксіологічним статусом стали допоміжними засобами для написання нищівної іронічної статті.

У саркастично-іронічному ключі представлено й інші «особливості» соціалістичного суспільства та вибудованої впродовж десятиліть на основі репресій і пропаганди державної системи ошуканства, беззаконня та брехні: «Так і лишився я зі своїм загадковим, таємничим, офіційно ствердженням, але насправді — невловним, невилнним, нереальним і неувявним, а все ж не менш грізним і небезпечним антирадянським націоналістичним світоглядом, що спричинився до не менш таємничих і загадкових намірів здійснити антирадянську агітацію і пропаганду з фантастичною метою підриву та послаблення радянської влади» (з «Відкритого листа Миколі Бажану») (Світличний, 2001, с. 524); «Якщо це тільки ознаки провінційності, то їх легко перебороти: Москва ж усе-таки столиця нашої вітчизни і до провінції ніколи не ставилася спогорда» (До дружини, 31.12.77 р.) (там само, с. 470); «Що там у Вас, у Москві, твориться? Кажуть, радянська законність зміцнюється не гірше, ніж на Україні (йдеться про арешти. — І. Р.)» (До Нелі Корнієнко) (Світличний, 2008, с. 89); «Як бачиш, радянська влада дбає про своїх заблудлих синів, і я, зворушений такою добротою, подумав а la Козьма Прутков: “Плюнь в очі тому, хто каже, що радянська влада не гуманна”» (До дружини, 21.06.78 р.) (там само, 2008, с. 160); «...коли новини за новою сиплюються, як з мішка, і одна прикріша за іншу, саме мовчання, сама невідомість непокоять: а чи не трапилось чого? Бо ж у нас, у країні великих можливостей, все може бути» (До Зиновія Антонюка) (там само, с. 365).

Уводячи у свою розповідь численні одиниці новомови, Надія Світлична дошкульно висміює судовий процес, що вівся проти неї, а також викриває наслідки впливу комуністичної пропаганди на здатність людей критично мислити: «...вона працювала колись в апараті ЦК, через що її позаочі звали *Фурцевою*. Сентиментальна й обмежена, вона принагідно плакала за *Леніном*, за *Гагаріном* і за *всім прогресивним людством*, якому злі сили перешкоджають іти прямою дорогою до раю. Її сльози текли суворо в річищі партійної лінії, і хоч те річище коливалося, але завжди разом з лінією партії. Тому я сумніваюся, що в її партійному серці блиснула іскра співчуття до мене, запеклої націоналістки, метою життя якої було послаблення і підриву радянської влади» (Світличний & Світлична, 2008, с. 492). Згадує Надія, як під час суду в неї відбулася така розмова з Євгеном Сверстюком: «Усміхнувшись до мене, він сказав: “Чим не трибуна для літератора?” А я йому в тон показала на 15 томів судової справи й кажу: “Чим не багатотомна антологія?”, а тоді, обвівши упривілейовану територію лави підсудних: “І чим не житлова площа?”» (там само, с. 486). З гіркою іронією аналізує, якими благами її обдарувала

радянська держава: «Однак за турботу, виявлену щодо мене і мого сина, уклінно дякую радянській владі й органам КГБ, що її уособлюють. Адже не відчувши власною шкірою тих етапів, безкінечних шмонів, параш і суцільної девальвації людської гідності, чи позбулася б я коли-небудь баласту ілюзій» (там само, с. 641).

Іронія і сарказм як форми мовного спротиву дуже часто є в листах, статтях та спогадах Івана й Надії Світличних, і це дає підстави говорити про певну ідіостильову специфіку їхніх текстів. Об'єктом іронії ставали пропагандистські постулати, ідеологічні приписи брехливої і злочинної комуністичної системи. Водночас іронія, за словами М. Коцюбинської, «інтелектуалізувала езопову мову, таку органічну для цього листування. <...> Іронічне плетиво парафраз, перелицьовування крилатих виразів, цитат... Дотепи, іронізування, анекдоти — як своєрідна відрухова захисна реакція..., відповідь морально здорового організму на тиск і парад абсурдів» (Коцюбинська, 2009, с. 142).

Постійна потреба обходити цензуру та заборони режиму змушували українських дисидентів удаватися до езопової мови. Потрібно зауважити, що антитоталітарна комунікація значною мірою ґрунтувалася на створенні підтексту, справжній, прихований зміст якого потребував «дешифрування», читання «поміж рядків». Як зазначає Н. Загоруйко, підтекст — це те, що «відоме учасникам комунікації, але таке, про що не сказано експліцитно або що названо відповідно до певної мовної норми» (Загоруйко, 2018, с. 199). Тому для створення ілюзії «ідеологічно правильних» текстів з'являлися перифрази, евфемізми, використовувалася багатозначність слів і, звичайно, штампи радянської риторики. Так, згадки в листах про художника Віктора Зарецького, про метод Леопольда Левицького або про народну медицину означали, що в'язні вдалися до такої форми протесту, як політичне голодування: «...лікувався було за методом В. Зарецького і — знаєш — досить ефективно» (До сестри Надії, 30.07.74 р.) (Світличний, 2001, с. 141); «...але В. Зарецького я все-таки переплюнув» (голодував більш як 20 днів. — *І. Р.*) (До дружини, 04.08.74 р.) (там само, с. 147); слова про західноєвропейське модерне мистецтво, наведені в тексті, були натяком на відмову від радянського громадянства, а також обґрунтуванням цієї позиції: «Інша справа — мистецтво модерне, про яке я Тобі писав і яке я — разом з багатьма й багатьма (мода є мода!) — шаную більше за реалізм. <...> Сила модерного мистецтва — не в зовнішніх сюжетах і прагматичних наслідках, а в новому ставленні до світу, в ламанні традицій, які видавалися багатьом, навіть і митцям, і ще видаються плідними і патріотичними, ба навіть єдино можливими, а насправді, коли добре вдуматися, надто багато мають хуторянського і заскоружлого» (До дружини, 31.12.75 р.) (там само, с. 296); якщо ж автор листа писав про життя самотником, то це означало, що йому або його побратимам загрожувала покара карцером або штрафним ізолятором: «Про Дмитрика (сина В. Стуса. — *І. Р.*) не пишуть нічого, але його тато, кажуть, усамітнився надовго й капі-

тально» (До сестри Надії, 30.07.74 р.) (там само, с. 140). Або, наприклад, повідомлення «Як казали давні римляни, часи міняються і ліміти разом з ними» (До дружини, 25.02.74 р.) (там само, с. 101) та «Мое життя тече розмірено рівно, строго режимно» (До дружини, 13.03.74 р.) (там само, с. 102) потрібно було розуміти як натяк на перебування в карцері, що означало перерву в листуванні.

Майже ніколи І. Світличний не вказує прямо імен політв'язнів та інших діячів руху опору. Наприклад, Ігоря Калинця він називає «герой “Слова о полку Ігоревім”», «половецький полоняник», «мій сусіда», «мій львівський колега»; Святослава Караванського — «старий одесит»; Левка Лук'яненко — «тезко дядька Лева»; Василя Лісового — «Василь Л.», Валерія Марченка — «мій юний друг»; Тараса Мельничука — «Шевченків тезко»; Євгена Пронюка — «Добродій»; Василя Стуса — «брат Василь», «Василько»; Бориса Антоненка-Давидовича — «старий», «старенький», «Б.Д.»; Надію Суровцеву — «бабця Н.», «бабуся Надія» та ін., надаючи їм постійні «псевдоніми», аби приспати пильність владних структур і зайвий раз не привертати їхню увагу. Наприклад, запитання «Ти пишеш, що Маєстро також щось перекладає. А що саме? І — для душі чи тільки для заробітку?» (До дружини, 28.03.74 р.) (там само, с. 109) містить подвійне шифрування: «Маєстро» — це перекладач Григорій Кочур, а «для душі чи для заробітку» означало, що Світличний цікавиться, чи друкують переклади Г. Кочура. Так само згадка про «автора “Останньої шаблі”» — письменника й учасника УГГ Миколу Руденка — також приховує й іншу інформацію: «Якщо вже йдеться про іменинників, не забудьте привітати також автора “Останньої шаблі”. ...його творчістю останнього часу я просто захоплююся... Мистецтво на Україні, бачу, потроху розвивається» (До дружини і до сестри Надії, 27.12.76 р.) (там само, с. 366). І. Світличний тут має на увазі організаторську діяльність М. Руденка у створенні Української Гельсінської групи та розвиток правозахисного руху в Україні, виражає своє ставлення до цих процесів.

Про творчість — свою та інших в'язнів сумління — І. Світличний також пише езоповою мовою. Наприклад, цикл поезій «Я — дисидент» називає «антидекадентськими поезіями», до того ж, надсилаючи їх рідним, змінює слово в назві циклу «дисидент» на «декадент», натякаючи на це: «...застарілість самого поняття “декадент”, слово це останнім часом вийшло з активного вжитку, але це вже клопіт редакторський, можна буде підібрати співзвучне» (До дружини і до сестри Надії, 16.01.77 р.) (там само, с. 369); цикл «Мефісто-фауст» називає «фаустівськими темами». Про публікацію своєї збірки «Гратовані сонети» за кордоном повідомляє: «...в мене ситуація трохи краща: десь близько половини знайшло кров і плоть» (До Семена Глузмана, 14.06.79 р.) (Світличний, 2008, с. 400). А віршем «У епоху Реставрації», стилізованим під французького поета Беранже, викриває політичний режим СРСР періоду Л. Брежнєва, що повертався до сталінських методів керівництва, по суті, реставрував їх: «У епоху Реставрації / Строгі й праведні закони / Декадентсь-

кий дух негачії / Крутять в гудз — аж кров холоне. / Шмони, чистки, пертурбації... / Мають силу, отже й рацію, / Щит і меч у гегемона...» (Світличний, 2001, с. 449). Завдяки епістолярію І. Світличного багато творів ув'язнених українських поетів і його власні були передані на волю й опубліковані за кордоном. Надсилаючи їх у листах, він позначає оригінальні твори як переспіви, переклади з інших мов, але зазначає: «Оригіналів не шукайте дома» (До дружини і до сестри Надії, 31.03.77 р.) (там само, с. 389).

Оскільки листи цензурували, прийоми інакомовлення стосувалися майже всіх випадків прямого називання. Наприклад, замість слів «табір», «приїхати до табору ВС 389/35», «місце заслання» Іван Олексійович уживає евфемізм «додому»: «Вже кілька днів, як я приїхав “додому”» (До дружини, 20.08.73 р.) (там само, с. 17); «Ігор ще не доїхав “додому”» (До дружини, 03.09.78 р.) (Світличний, 2008, с. 190); замість «етап до табору» — «осінній вояж» (До сестри Надії, 26.11.74 р.) (Світличний, 2001, с. 191). Цензуру називає «всевидючим оком»: «...почав писати їй поважного листа, але всевидюще око добачило в тому можливу неблагоннадійність і місяців три тому початий, але не закінчений лист у мене забрало, а потім конфіскувало» («Відкритий лист Миколі Бажану») (там само, с. 515). Перифрази та евфемізми необхідні авторові й для називання представників органів влади: тому в текстах листів з'являються «слідопити», «ангели» з КДБ, «люди, які опікуються нашим братом», «які стежать за нами, оберігають нас, нещасних», «опікуни», «друзі народу». Наприклад: «Київ справив враження складне, суперечливе... Люди, що опікуються нашим братом, просто-таки звірюють» (До Ігоря Калинця, 15—18.06.79 р.) (Світличний, 2008, с. 289); «Був улітку в Києві і дуже хотів побачити Тебе і Твоїх, та друзі народу обсіли мене, як мисливці вовка» (До Михайла Білецького, грудень 1979 р.) (там само, с. 333); «Приємно й за опікунів: вони — люди діла» (До дружини, 10—13.07.75 р.) (Світличний, 2001, с. 271).

Езопова мова в листах І. Світличного з'явилася із середини 60-х років, коли відбулася перша хвиля арештів, розпочалися переслідування української інтелігенції, звільнення з роботи та заборони на творчу діяльність. Наприклад, у листі до Віри Вовк, написаному вже після арешту й 8-місячного ув'язнення, від 12 жовтня 1966 року, він робить натяк на те, що йому заборонено публікувати літературно-критичні статті та інші праці: «Зараз, коли критика не на часі, я навіть радий, що можу віддатися улюбленій справі» (Світличний, 2008, с. 79). У листі до Панааса Заливахи, що перебував в ув'язненні, від 9 грудня 1967 року повідомляє про те, що нелегально передані документи з табору в селищі Явас уже довели до Києва: «Вітають Тебе... друзі — серед них також і Твій знайомий по Явасу Павло Рожок, що сьогодні тільки прибув до Києва і зараз в нашій хаті» (там само, с. 95).

1968 року І. Світличний вітає своїх друзів у Чехії з Празькою весною і висловлює їм слова підтримки: «Бо навіть ми тут усі раптом стали

такі запеклі чехословакофіли, що аж гей! Раді за Вас, та водночас тішимо себе думкою, що й нам від того гірше не буде, а тільки краще. Я взагалі непоправний оптиміст і всім і завжди кажу: що день, то ближче до комунізму. І таки ближче» (До Зіни Генік-Березовської, 06.04.68 р.) (там само, с. 101); «Вітаю ж Вас зі святом Весни, Інтернаціоналізму і міжнародної Солідарності трудящих, котра росте, міцніє і дає добрі плоди. Хай буде справжня весна, без приморозків і сльоти!» (До Миколи Мушинки, 30.04.68 р.) (там само, с. 102), а наприкінці року та на початку наступного 1969 — своє ставлення до її придушення: «Сподіваюся і вірю, що контрреволюція у Вашій країні врешті-решт зазнає краху» (До Миколи Мушинки, 25.12.68 р.) (там само, с. 114); «Думаєте, контрреволюційні сили можна перемогти красивими словами і вчинками? Сила визнає тільки силу, і як ми не переживаємо вашу трагедію як свою власну (бо це таки наша спільна трагедія), зарадити справі нічим» (До Зіни Генік-Березовської, 15.02.69 р.) (там само, с. 114). Листи витримано в рамках офіційного дискурсу, з використанням ключових слів і трафаретних сталих сполук радянської новомови. Проте ці елементи тоталітарної мови потрапили до текстів листів не для їхніх одержувачів, а для представників владних структур, цензорів. Тож слова на зразок «інтернаціоналізм», «комунізм», «контрреволюція» тощо вводили перевірку в оману, і ці листи не були вилучені. Ось як пише про це один з адресатів, Микола Мушинка: «Для цензури, та ще й на відкритій листівці — краще не скажеш: ідеологічно витриманий більшовицький словник! Однак й Іван, і я під “контрреволюцією” розуміли цю стару закостенілу комуністичну номенклатуру, яка завзято держалася влади в усіх т. зв. “країнах соціалістичної співдружності”» (там само, с. 111).

4. ВИСНОВКИ

Перебування під тиском радянської ідеологічної репресивної системи змушувало представників української творчої інтелігенції — учасників руху опору — шукати способи протистояння встановленим заборонам і загалом тоталітарному режимові та його ідеології. Проаналізований фактичний матеріал засвідчив, що радянська тоталітарна мова спричинила появу антитоталітарного дискурсу, який на українських теренах найбільше реалізувався в досвіді мовного спротиву учасників національного руху опору. Дослідження текстів листів, статей, художніх творів та спогадів Івана й Надії Світличних дало нам підстави виокремити такі мовні форми та засоби антитоталітарної комунікації в українському дисидентському середовищі, як пародіювання офіційного дискурсу, деформація прецедентних текстів, введення одиниць радянської новомови в іронічний, комічний та критичний контексти, поєднання стилістично контрастних компонентів викладу, широке застосування езопової мови та елементів мовної гри. Іронічне, саркастичне, критичне переосмислення офіційних ідеологічних стандартів, їх пародіювання та

висміювання — це способи мовного спротиву й водночас стильові риси досліджених текстів. Антитоталітарні вияви в мові стали засобом протидії комуністичній пропаганді, руйнації міфів тоталітарної доби й ідеологічних догм та викриття справжньої суті радянської системи. Вони свідчили про наростання непокори тоталітарному режиму в Україні й закладання підґрунтя свободи слова всупереч терору та всеохопному контролю держави й партії.

Перспектива подальших студій антитоталітарної мови полягає у вивченні мовних практик інших представників українського руху опору, які так само опонували радянському ідеологічному дискурсові.

ЛІТЕРАТУРА

- Андреева, В. (2009). *Стратегии и тактики коммуникативного саботажа* [автореф. дисс. канд. филол. наук, Курский государственный университет].
- Білодід, І. К., Доценко, П. П., & Юрчук, Л. А. (ред.). (1971). *Словник української мови: в 11 т.* (т. 2: Г — Ж). Київ: Наукова думка.
- Бонола, А. (2017). Языковые формы тоталитарной и антитоталитарной коммуникации в романе В. Гроссмана «Жизнь и судьба». *Вестник Томского государственного университета*, 420, 16—22.
- Бучин, О. (2018). Идеологеми та міфологеми. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 21, 14—20.
- Вежбицка, А. (1993). Антитоталитарный язык в Польше: механизмы языковой самообороны. *Вопросы языкознания*, 4, 107—125.
- Гусейнов, Г. (2003). *Советские идеологеми в русском дискурсе 1990-х*. Москва: Три квадрата.
- Гловінський, М. (2001). Новомова. В О. Гнатюк (упоряд.), *12 польських есеїв* (с. 158—180). Київ: Критика.
- Дмитриев, А., & Сычев А. (2005). *Смех: социофилософский анализ*. Москва: Альфа-М.
- Жиленко, І. (1998). Літо нашої молодости. У Л. & Н. Світличні (упоряд.), *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 211—220). Київ: ЧАС.
- Загоруйко, Н. (2018). *Таборовий епістолярій українських шістдесятників*. Київ: Смолоскип.
- Зарецький, О. (2008). *Офіційний та альтернативний дискурси. 1950—80-ті роки в УРСР*. Київ: Інститут української мови НАН України.
- Іванисенко, В. (1998). Він дарував нам світло. У Л. & Н. Світличні (упоряд.), *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 89—104). Київ: ЧАС.
- Какзанова, Е. (2019). Языковые границы политического дискурса на улицах ГДР в монографии Филиппа Дрезена «Границы дискурса: типы и функции речевого сопротивления на улицах ГДР». *Политическая лингвистика*, 5(77), 202—206.
- Карасев, Л. (1991). Мифология смеха. *Вопросы философии*, 7, 68—86.
- Карпіловська, Є. А. (2009). Образ держави у мові відкритого суспільства: новомова чи мова нового мислення? У *Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність. Збірник наукових доповідей на Міжнародних наукових читаннях, присвячених 70-річчю від дня народження чл.-кор. НАН України, проф. Н. Ф. Клименко* (с. 127—138). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Кебуладзе, В. (2020). Радянський гумор цінний хіба що як документ того часу. *Локальна історія*, 9, 48—51.
- Корогодський, Р. (1998). Садівник. У Л. & Н. Світличні (упоряд.), *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 292—304). Київ: ЧАС.
- Коцюбинська, М. (2008). Парнас, який завжди з тобою... Листи Івана Світличного. У І. Світличний. *Голос доби* (кн. 2) (с. 4—15). Київ: Сфера.
- Коцюбинська, М. (2008а). Світло Світличних: Іван і Надія. Передмова. У І. Світличний & Н. Світлична, *З живучого племені Дон Кіхотів* (с. 5—44). Київ: Грамота.

- Кошобинська, М. (2009). *Листи і люди: Роздуми про епістолярну творчість*. Київ: Дух і Літера.
- Купина, Н. (1995). *Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции*. Екатеринбург — Пермь: Издательство Уральского университета — ЗУУНЦ.
- Купина, Н. (1999). *Языковое сопротивление в контексте тоталитарной культуры*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета.
- Мороз, Р. (1998). Ясноокий доброокий Іван. У Л. & Н. Світличні (упоряд.), *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 381—388). Київ: ЧАС.
- Пахльовська, О. (2000). Українські шістдесятники: філософія бунту. *Сучасність*, 4, 65—84.
- Почепцов, Г. (2012). Люди як медіа: шістдесятники і альтернативні інформаційні потоки. У Г. Почепцов, *Від Facebook'у і гламуру до wikileaks: медіакомунікації* (с. 37—395). Київ: Спадщина.
- Сверстюк, Є. (1998). Трудівник. У Л. & Н. Світличні (упоряд.), *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 177—194). Київ: ЧАС.
- Світлична, Л. (1998). Поруч з Іваном. У Л. & Н. Світличні (упоряд.), *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 48—60). Київ: ЧАС.
- Світличний, І. (1977). *Гратовані сонети*. Мюнхен: Сучасність.
- Світличний, І. (1990). *Серце для куль і для рим*. Київ: Радянський письменник.
- Світличний, І. (2001). *Голос доби* (кн. 1: Листи з «Парнасу»). Київ: Сфера.
- Світличний, І. (2008). *Голос доби* (кн. 2). Київ: Сфера.
- Світличний, І., & Світлична, Н. (2008). *З живучого племені Дон Кіхотів*. Київ: Грамота.
- Секо, Я. (2005). *Національний рух середини 1980-х — початку 1990-х рр. у контексті відродження української державності* [автореф. дис. канд. іст. наук, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича]. НБУВ. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124025877>
- Секо, Я. (2010). Іван Світличний в русі шістдесятників. *Наукові записки Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка. Серія Історія*, 1, 155—163.
- Тарнашинська, Л. (2012). Українське шістдесятництво в «духовній ситуації» своєї доби: синергетичний вимір. *Слово і час*, 3(615), 19—37.
- Трифонов, Р. (2015). Метамовні засоби репрезентації авторської особистості в «Книзі Споминів» Михайлини Коцюбинської: людина на тлі мови та часу. У В. Мокрий (ред.), *Українська мова у житті та діяльності еліти в Україні протягом віків: Культура, наука, освіта, релігія, суспільство, політика* (с. 103—110). Краків: Швайпольт Фіюль.
- Шевчук, В. (1998). «Він світличником був, що горів і світив...» У Л. & Н. Світличні (упоряд.), *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 226—235). Київ: ЧАС.
- Benton, G. (1988). The origins of the political joke. In C. Powell & G. Paton (Eds.), *Humour in Society: Resistance and Control* (pp. 33—55). Basingstoke: MacMillan.
- Young, J. W. (1991). *Orwell's newspeak and Totalitarian Language and its Nazi and Communist Antecedents*. Charlottesville, VA: University Press of Virginia.

Статтю отримано 05.11.2022

REFERENCES

- Andreeva, V. (2009). *Strategii i taktiki komunikativnogo sabotazha* [Extended summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Kurskii gosudarstvennyi universitet] (in Russian).
- Benton, G. (1988). The origins of the political joke. In C. Powell & G. Paton (Eds.), *Humour in Society: Resistance and Control* (pp. 33—55). Basingstoke: MacMillan.
- Bilodid, I. K., Dotsenko, P. P., & Iurchuk, L. A. (Eds.). (1971). *Slovník ukráíns'koj movy* (Vol. 2: H—Zh). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Bonola, A. (2017). Iazykovye formy totalitarnoi i antitotalitarnoi kommunikacii v romane V. Grossmana “Zhizn' i sud'ba”. *Vestnyk Tomskoho Gosudarstvennogo Universiteta*, 420, 16—22 (in Russian).
- Buchyn, O. (2018). Ideolohemy ta mifolohemy. *Visnyk L'vivs'koho Universytetu. Serija Filosofs'ko-Politolohichni Studii*, 21, 14—20 (in Ukrainian).
- Dmitriiev, A., & Sychev, A. (2005). *Smekh: Sotsiofilosofskii analiz*. Moscow: Al'fa-M (in Russian).
- Glovins'kyi, M. (2001). Novomova. In O. Hnatiuk (Ed.), *12 pol's'kykh eseiv* (pp. 158—180). Kyiv: Krytyka (in Ukrainian).

- Guseinov, G. (2003). *Sovetskie ideologemy v russkom diskurse 1990-kh*. Moscow: Try kvadrata (in Russian).
- Ivanysenko, V. (1998). Vin daruvav nam svitlo. In L. & N. Svitlychni (Eds.), *Dobrooky. Spohady pro Ivana Svitlychnoho* (pp. 89—104). Kyiv: ChAS (in Ukrainian).
- Kakzanova, E. (2019). Iazykovyie granitsy politicheskogo diskursa na ulicakh GDR v monografii Filippa Dreezena “Granicy diskursa: Typy i funktsii rechevogo soprotivleniia na ulicakh GDR”. *Politicheskaia Lingvistika*, 5(77), 202—206 (in Russian).
- Karasev, L. (1991). Mifologiiia smekha. *Voprosy Filosofii*, 7, 68—86 (in Russian).
- Karpilovs'ka, Ie. A. (2009). Obraz derzhavy u movi vidkrytoho suspil'stva: novomova chy mova novoho myslennia? In *Movy ta kul'tury u novii Ievropi: Kontakty i samobutnist'*. Zbirnyk naukovykh dopovidei na Mizhnarodnykh naukovykh chytanniakh, prysviachenykh 70-richchiiu vid dnia narodzhennia chl.-kor. NAN Ukranny, prof. N. F. Klymenko (pp. 127—138). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraha (in Ukrainian).
- Kebuladze, V. (2020). Radians'kyi humor tsynnyi khiba shcho iak dokument toho chasu. *Lokal'na istoriia*, 9, 48—51 (in Ukrainian).
- Korohods'kyi, R. (1998). Sadivnyk. In L. & N. Svitlychni (Eds.), *Dobrooky. Spohady pro Ivana Svitlychnoho* (pp. 292—304). Kyiv: ChAS (in Ukrainian).
- Kotsiubyns'ka, M. (2008). Parnas, iakyi zavzhdy z toboiu... Lysty Ivana Svitlychnoho. In I. Svitlychnyi, *Holos doby* (Vol. 2, pp. 4—15). Kyiv: Sfera (in Ukrainian).
- Kotsiubyns'ka, M. (2008a). Svitlo Svitlychnykh: Ivan i Nadiia. Peredmova. In I. Svitlychnyi & N. Svitlychna, *Z zhyvuchoho plemeni Don Kikhotiv* (pp. 5—44). Kyiv: Hramota (in Ukrainian).
- Kotsiubyns'ka, M. (2009). *Lysty i liudy: Rozdumy pro epistoliaru tvorchist'*. Kyiv: Dukh i Litera (in Ukrainian).
- Kupina, N. (1995). *Totalitarnyi iazyk: slovar' i rechevyie reakcii*. Ekaterinburg — Perm': Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta — ZUUNTs (in Russian).
- Kupina, N. (1999). *Iazykovoie soprotivleniie v kontekste totalitarnoi kul'tury*. Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta (in Russian).
- Moroz, R. (1998). Iasnooky dobrooky Ivan. In L. & N. Svitlychni (Eds.), *Dobrooky. Spohady pro Ivana Svitlychnoho* (pp. 381—388). Kyiv: ChAS (in Ukrainian).
- Pakhl'ovs'ka, O. (2000). Ukraïns'ki shistdesiatnyky: filosofiiia buntu. *Suchasnist'*, 4, 65—84 (in Ukrainian).
- Pocheptsov, H. (2012). Liudy iak media: shistdesiatnyky i al'ternatyvni informatsiini potoky. In H. Pocheptsov, *Vid Facebooku i hlamuru do wikileanks: mediakomunikatsii* (pp. 37—395). Kyiv: Spadshchyna (in Ukrainian).
- Seko, Ia. (2005). *Natsional'nyi rukh seredyny 1980-kh — pochatku 1990-kh rr. u konteksti vidrodzhennia ukraïns'koï derzhavnosti* [Extended summary for the Candidate of Historical Sciences degree, Chernivets'kyi natsional'nyi universytet im. Iu. Fed'kovycha]. NBUV. <http://irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124025877> (in Ukrainian).
- Seko, Ia. (2010). Ivan Svitlychnyi v rusi shistdesiatnykiv. *Naukovi Zapysky Ternopil's'koho Natsional'noho Universytetu im. V. Hnatiuka. Serii Istorii, I*, 155—163 (in Ukrainian).
- Shevchuk, V. (1998). “Vin svityl'nykom buv, shcho horiv i svityv...” In L. & N. Svitlychni (Eds.), *Dobrooky. Spohady pro Ivana Svitlychnoho* (pp. 226—235). Kyiv: ChAS (in Ukrainian).
- Sverstiuk, Ie. (1998). Trudivnyk. In L. & N. Svitlychni (Eds.), *Dobrooky. Spohady pro Ivana Svitlychnoho* (pp. 177—194). Kyiv: ChAS (in Ukrainian).
- Svitlychna, L. (1998). Poruch z Ivanom. In L. & N. Svitlychni (Eds.), *Dobrooky. Spohady pro Ivana Svitlychnoho* (pp. 48—60). Kyiv: ChAS (in Ukrainian).
- Svitlychnyi, I. (1977). *Gratovani sonety*. Miunkhen: Suchasnist' (in Ukrainian).
- Svitlychnyi, I. (1990). *Sertse dlia kul' i dlia rym*. Kyiv: Radians'kyi pys'mennyk (in Ukrainian).
- Svitlychnyi, I. (2001). *Holos doby. Lysty z “Parnasu”* (Vol. 1). Kyiv: Sfera (in Ukrainian).
- Svitlychnyi, I. (2008). *Holos doby* (Vol. 2). Kyiv: Sfera (in Ukrainian).
- Svitlychnyi, I., & Svitlychna, N. (2008). *Z zhyvuchoho plemeni Don Kikhotiv*. Kyiv: Hramota (in Ukrainian).
- Tamashyns'ka, L. (2012). Ukraïns'ke shistdesiatnytstvo v “dukhovnii sytuatsii” svoiei doby: synerhetychnyi vymir. *Slovo i Chas*, 3(615), 19—37 (in Ukrainian).
- Tryfonov, R. (2015). Metamovni zasoby reprezentatsiin avtors'koï osobystosti v “Knyzi Spomy-niv” Mykhailyny Kotsiubyns'koï: liudyna na tli movy ta chasu. In V. Mokryi (Ed.),

- Ukrains'ka mova u zhytti ta diial'nosti elity v Ukraïni protiahom vikiv: Kul'tura, nauka, osvita, relihiia, suspil'stvo, polityka* (pp. 103—110). Cracow: Schweipolt Fiol (in Ukrainian).
- Vezhbytska, A. (1993). *Antitotalitarnyi iazyk v Pol'she: Mekhanizmy iazykovoï samooborony. Voprosy Iazykoznaviia*, 4, 107—125 (in Russian).
- Young, J. W. (1991). *Orwell's newspeak and Totalitarian Language and its Nazi and Communist Antecedents*. Charlottesville, VA: University Press of Virginia.
- Zahoruiko, N. (2018). *Taborovyi epistolarii ukrains'kykh shistdesiatnykiv*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).
- Zarets'kyi, O. (2008). *Ofitsiyni ta al'ternatyvnyi dyskursy. 1950—80-ti roky v URSR*. Kyiv: Instytut ukrains'koi movy NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Zhylenko, I. (1998). Lito nashoi molodosty. In L. & N. Svitlychni (Eds.), *Dobrookyi. Spohady pro Ivana Svitlychnoho* (pp. 211—220). Kyiv: ChAS (in Ukrainian).

Received 05.11.2022

Inna Renchka, PhD, Candidate of Science in Philology,
Associate professor of the Ukrainian Language Department,
National University of Kyiv-Mohyla Academy
2 Skovoroda St., Kyiv 04070, Ukraine
E-mail: i.renchka@ukma.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5568-7941>

VERBALIZATION OF OPPOSITION TO SOVIET IDEOLOGY IN THE DISCOURSES OF I. O. SVITLYCHNYI AND N. O. SVITLYCHNA

An article is dedicated to subject of anti-totalitarian expressions in the language, which we define as an alternative communicative discourse in conditions of the rule of soviet totalitarian ideology. On Ukrainian territory an alternative discourse was forming in the medium of creative intelligentsia — the members of the national support movement in the second half of the XX century. The specifics of language forms in resistance to totalitarian system, especially in the idiostyle of particular linguistic identity, has not become the subject of research in Ukrainian linguistics yet. Such review is important for understanding the universal system of similar language forms with a description of their mechanisms, means and techniques.

The purpose of article is to detection of linguistics forms and means an anti-totalitarian communication in Ukrainian dissident environment, based on Ivan and Nadiia Svitlychni' epistolary, journalistic, artistic and memoir texts, and making its linguistic description.

For this work were used an empirical observation, descriptive and analytical, contextual analysis methods with some elements of biographical analyzing.

Factual material analyze gives reason to believe that the communist totalitarian system and the newspeak, as an outfitting of ideological dogmas have triggered the appearance of a language resistance in the environment of Ukrainian dissidents-sixties. Study of the contents of the letters, articles, artistic works and memoirs of Ivan and Nadiia Svitlychni shows the presence of idiostyle features, which we consider as language forms of resistance to the Soviet ideology. There are the parody of the official discourse, introduction of units of the soviet newspeak in the ironic, comic and critical context, deformation of precedent texts of the newspeak — slogans, stable expressions, stamps, cliché, etc., the combination of contrast components for its functional purposes of presentation, application of the Aesopian language and elements of the language game. Lexical units of newspeak were implemented into text for its stylization under totalitarian discourse. This allowed to go around censorship, and at the same time, due to by getting into an unusual context, these units lost a positive connotative color, acquiring the opposite. Deformation of precedent texts caused the destruction of official ideological standards, totalitarian myths, propaganda narratives and exposing true essence of the Soviet system.

Further studies perspective lies in the study of language practices other representatives of the Ukrainian resistance movement from the point of view of their opposition to the Soviet ideological discourse.

Keywords: Anti-totalitarian language, the Resistance Movement, linguistic forms of resistance, alternative discourse, ironic context, critical context, reception of contrast

...Щодо повноти словників, то слід зазначити, що повний словник будь-якої мови — це ідеал, до якого можна лише прагнути і якого ніколи не можна досягти, бо кожен день і кожна година приносять людям нові поняття і нові для тих понять слова...

М. Т. Рильський

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.128>

УДК 092+81'16 Паламарчук

І. А. САМОЙЛОВА, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу лексикології,
лексикографії та структурно-математичної лінгвістики,
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: irysamojlova@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4253-0080>

ПРОФЕСОР Л. С. ПАЛАМАРЧУК В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОЛОГІЇ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЇ

У статті проаналізовано наукову спадщину українського лінгвіста, лексиколога й лексикографа ХХ ст. Л. С. Паламарчука, 100-літній ювілей якого відзначено цього року. Наведено основні факти з біографії вченого. Окреслено напрямки його лексикологічних досліджень на різних етапах наукової діяльності: вивчення синоніміки творів М. М. Коцюбинського, шляхів розвитку словникового складу української літературної мови, усної літературної мови. Звернено увагу на порівняльні дослідження української мови з іншими слов'янськими мовами. Представлено словники, над якими працював учений. Наголошено на актуальності висловлених Л. С. Паламарчуком тез щодо засад укладання словників. Відзначено науково-організаційну діяльність професора як завідувача відділу лексикології та лексикографії академічного інституту, як координатора роботи над лексикографічними працями.

Ключові слова: лексикологія, лексикографія, синоніміка, словниковий склад сучасної мови, Л. С. Паламарчук

1. ВСТУП

Прагнення створювати наближені до ідеалу словники української мови стало дослідницьким кредо відомого мовознавця, лексиколога й лексикографа Л. С. Паламарчука, колишнього співробітника Інституту мовознавства імені О. О. Потебні, з 1991 р. — Інституту української мови НАН України. З ім'ям Леоніда Сидоровича пов'язані уявлення про лек-

---

Ц и т у в а н н я: Самойлова, І. А. (2022). Професор Л. С. Паламарчук в історії української лексикології та лексикографії. *Українська мова*, 4(84), 128–138. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.04.128>

лексикологічну й лексикографічну школу, яку уособлював у 50-ті — на початку 90-х рр. ХХ ст. відділ лексикології та лексикографії Інституту мовознавства імені О. О. Потебні. Усе наукове життя вченого пов'язане з цим відділом. Уже за кілька років після захисту кандидатської дисертації та публікації монографії на підставі дослідження з травня 1960 р. Леонід Сидорович очолив структурний підрозділ перекладних словників відділу тлумачних та споріднених словників, завідувачем якого був науковий керівник його кандидатської дисертації В. С. Ільїн. Із квітня 1963 р. до 1987 р. Л. С. Паламарчук керував відділом лексикології та лексикографії, а також обіймав посаду заступника директора з наукової роботи (1978—1987). Упродовж багатьох років Леонід Сидорович був організатором, ідейним розробником, безпосереднім виконавцем тем з теорії і практики лексикології, фразеології, лексикографії, фразеографії: розділів колективних монографій *Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія; Історія української мови. Лексика і фразеологія; Українсько-російського словника: у 6 т.; Словника мови Шевченка: у 2 т.; Словника української мови: в 11 т.; Фразеологічного словника української мови: у 2 кн.; Словника синонімів української мови: у 2 т.* та ін.

У серпні 2022 р. знаному українському лінгвістові ХХ ст. виповнилося б 100 років. На вшанування пам'яті вченого у вересні цього року відбулася Міжнародна наукова конференція *Лексикографічна парадигма ХХІ ст.: До 100-ліття від дня народження доктора філологічних наук, професора Леоніда Сидоровича Паламарчука.*

2. ІЗ БІОГРАФІЇ Л. С. ПАЛАМАРЧУКА

Л. С. Паламарчук народився 9 серпня 1922 р. в селі Мусіївка Вчорайшенського (нині Ружинського) району Житомирської області. Його батько Сидір Антонович і мати Дарія Кіндратівна були хліборобами. Навчався він у початковій школі села Мусіївка, потім у середній школі села Верхівня, яку закінчив 1939 р., отримавши атестат відмінника. Прослухавши педагогічний семінар-інструктаж, Л. С. Паламарчук упродовж двох років (1940—1941) учителював у Шпичинецькій семирічній школі Вчорайшенського району.

Вищу освіту Леонід Сидорович здобув у Київському педагогічному інституті ім. Максима Горького (нині Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова), який закінчив з відзнакою в 1949 р. Пропрацювавши вчителем упродовж року, він вступив до аспірантури Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР, після закінчення якої залишився працювати в Інституті — молодшим, пізніше старшим науковим співробітником. Л. С. Паламарчук керував відділом і поєднував завідування з посадою заступника директора з наукової роботи. Згодом Леонід Сидорович перейшов на посаду головного наукового співробітника Інституту мовознавства, а з утворенням Інституту української мови — на таку ж посаду в новоствореній академічній установі.

У 1953 р. він захистив кандидатську дисертацію *Лексична синоніміка у творах М. Коцюбинського*, а в 1977 р. — докторську дисертацію *Українська радянська лексикографія (питання історії, теорії та практики)*. 1979 р. Л. С. Паламарчукові присвоєно наукове звання професора, 1982 р. — почесне звання заслуженого діяча науки України. Як науковий керівник авторського колективу та один з авторів *Російсько-українського словника: у 3 т.* (1968) став лауреатом Державної премії УРСР у 1971 р. в галузі науки і техніки, як науковий керівник і заступник голови редакційної колегії *Словника української мови: в 11 т.* (1970—1980) — лауреатом Державної премії СРСР у 1983 р. в галузі науки.

3. ІЗ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Л. С. ПАЛАМАРЧУКА

Діяльність Леоніда Сидоровича як ученого була спрямована на опрацювання питань з української лексикології, теоретичної та практичної лексикографії. Йому належить понад 130 публікацій у фахових часописах, дидактичних журналах, колективних монографіях, збірниках наукових статей, зокрема й іноземних, періодиці. У понад 70 виданнях засвідчено редакторську вправність професора (Самоїлова, 2012, с. 28—37).

Один із перших вагомих наукових кроків Л. С. Паламарчука — монографія *Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського* (1957), написана на основі кандидатської дисертації. Такій темі дослідження надано перевагу під впливом керівника дисертації В. С. Ільїна та його напрацювань і накопиченого досвіду з вивчення лексичної синоніміки творів Т. Шевченка. Л. С. Паламарчук гідно продовжив справу свого наставника (Гнатюк, 2012, с. 10). Леонід Сидорович проаналізував близько 45 оповідань, новел, повістей, казок М. М. Коцюбинського з кількатомного видання творів письменника. Зібраний фактичний матеріал згруповано за морфологічними ознаками та представлено в розділах: *Дієслівна синоніміка, Синоніміка іменників і Синоніміка прикметників і прислівників*. Л. С. Паламарчук вибудував дієслівні синонімічні ряди на позначення: акту мовлення з домінантою *говорити* — *казати (промовити, розмовляти, балакати, бесідувати, гомоніти, шуміти, оповідати, плести, верзти, плескати, белькотати, жебоніти, заторохтіти, щебетати, мимрити, бурчати, шамкати, дзвеніти, цідити крізь зуби, свистіти, цідити та ін.)*; процесу мислення з домінантою *думати* — *подумати (мислити, міркувати, прикидати, мудрувати, розважати, марити, промайнула думка в голові та ін.)*; процесу руху із заголовним словом *іти* — *ходити (походжати, ступати, крастися, посуватися, нипати, пхатися, брести, чвалати, шкандибати, дибати, чимчикувати, вештатися та ін.)*; зорового сприйняття з домінантою *дивитися* — *подивитися (глянути, споглядати, зиркати, зорити, стежити, слідити (слідкувати, обвести, скинути тощо) очима (оком), здіймати (підняти) очі, метнути очима (погляд), не спускати ока та ін.)*; психічного стану плачу людини з домінантою *плакати (ридати, голосити, ревіти,*

пищати, хлипати, квилити, тужити та ін.); почуття гніву із заголовним словом *сердитися* (*пирскати, червоніти, гніватися, лютувати, обуритися, позеленіти, кипіти злістю, затруситися од люті* та ін.) (Паламарчук, 1957, с. 7—32). Описуючи дієслівні синоніми, Л. С. Паламарчук обов'язково зважав на дієслівно-іменникові сполучення, метафоричні, фразеологічні вислови, що за предметно-поняттєвою віднесеністю були наближені до домінанти синонімічного ряду. Наприклад, до синонімічної парадигми на позначення акту мовлення дослідник залучає вислови: *гантувати словами хитрі мережки, викидати з себе, блиснути зубами* та ін.; на позначення процесу мислення — *снувати думки, ламати голову, шибала думка по голові, розумом розкидати, пестити мрію* та ін. Леонід Сидорович зазначав, що М. М. Коцюбинський, описово позначаючи мову персонажів творів, був так само вдумливим і вимогливим, як і під час добору однослівних синонімів. Письменницькі вислови були оригінальними, чіткими за змістом, емоційними й вартими уваги дослідників (там само, с. 18). Л. С. Паламарчук згрупував іменникові лексеми на позначення: різних частин тіла людини (*обличчя — вид, лице, личенько, пика, морда, твар; очі — баньки, сліпаки; живіт — черево; лоб — чоло; губи — уста; груди — перса; волосся — волос, цуприна, чуб, коси, патли*); душевного стану людини (*сум — смуток, туга, журба, жура, нудьга, тусок; бажання — охота, хіть, жадаба, жадання, жага (згага); надія — сподівання, сподіванка; мука — страждання; ляк — страх, жах; злоба — злість, гнів, лоть, лютість* та ін.); природного явища — сніжної бурі (*хуртовина — завірюха, хуга, віхола*); тварин, птахів (*собака — пес; чорногуз — бусол; кінь — коник, коняка, шкапа, шкапина; худоба — товар, скотина, маржина, маржинка, худібка*) (там само, с. 32—51). Серед прикметникових синонімів учений виокремив ряди на позначення: засмаги людини (*засмалений — смаглий, запечений, бронзовий, спижовий*); ступеня швидкості в русі (*прудий — бистрий, жвавий*); великих розмірів, величини (*здоровий — здоровенний, величезний, великий, велетенський, потужний, могутній*); стану здоров'я (*хворий — недужий, слабкий, немічний, кволий*); почуття суму (*сумний — смутний, сумовитий, невеселий, тужливий, журливий*) тощо. Л. С. Паламарчук описав найуживаніші групи прислівникових синонімів, що трапилися у творах письменника. Це лексеми на позначення: вияву вищого ступеня ознаки (*дуже — занадто, незвичайно, надзвичайно, страшенно, особливо, сильно, неказанно, тяжко, страх, вельми*); ступеня швидкості в дії (*хутко — хутенко, швидко, поспішно, нашвидку, спішно, квапливо, скванно, прудко, жваво, бистро, шпарко, прожогом*); вияву доброзичливості (*прихильно — привітно, приязно, ласкаво, лагідно, тепло*) та деякі інші (там само, с. 51—72). Дослідник звернув увагу на ампліфікаційні ряди прикметників і прислівників, зазначивши, що на відміну від прислівникових, ампліфікація була характерним джерелом для побудови саме широкіх прикметникових рядів.

Неспростовною є значущість IV розділу монографії *Спостереження над авторськими лексико-синонімічними замінами в рукописах художніх*

творів письменника, у якому вчений продемонстрував творчий процес М. М. Коцюбинського, його власне критичне ставлення до стилю та мови творів (там само, с. 72—92). Л. С. Паламарчук, вивчивши рукописну спадщину письменника в Чернігівському літературно-меморіальному музеї М. М. Коцюбинського, порівнявши первісну, до «виправлення мови», редакцію творів із текстами, що є основою друкованих творів, спостеріг скорочення широких описів, зміни в порядку слів, заміни одних слів синонімічними паралелями. Учений навів приклади лексичних заміни письменником у текстових фрагментах обох редакцій, додавши свої семантичні й стилістичні коментарі до поданого відповідника. Як от, заміну словосполучення *виття метелиці* на *виття хуртовини* дослідник вбачав у потребі смислової узгодженості поєднаних слів, адже *виття* характерне саме для хуртовини, а не для метелиці. Дієслово *прохав* замінено дієсловом *благав*, тому що останнє чіткіше підкреслює настійність і силу прохання. Прикметник *спокійний* замінено прикметником *лагідний*, оскільки в тексті йдеться не просто про спокійність тону, а про його дружелюбність.

Такий підхід, але вже до вивчення поетичної мови І. Я. Франка, виявляємо й у рецензії Л. С. Паламарчука на книжку Л. М. Полюги *Слово у поетичному тексті Івана Франка* (Паламарчук, 1978b, с. 83—84). Рецензент схвально відгукується про подану в монографії характеристику полісемічних слів, алегоричних та символічних образів, власних назв, і головню — про опис лексичної та фразеологічної синоніміки в поезіях, творчої лабораторії І. Я. Франка.

Надалі Л. С. Паламарчук плідно працює над проблемами розвитку словникового складу української літературної мови. Наслідком пошуків стали публікації відповідних розділів у колективних монографіях *Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія* (1973) та *Історія української мови. Лексика і фразеологія* (1983). Учений докладно схарактеризував зв'язок словникового складу з позамовною дійсністю, окреслив два шляхи лексичного збагачення та оновлення літературної мови: по-перше, переміщення слів з активного лексичного фонду мови до пасивного, по-друге, поповнення словника новими словами, словосполученнями й значеннями. Наголошено на словотворенні як одному з найважливіших джерел збагачення мови новою лексикою (афіксальне словотворення, словоскладання, аббревіація), на процесах семантичних зрушень, а також на подальшому засвоєнні українською мовою запозичень з інших мов.

З погляду нинішньої активізації вивчення одиниць усної літературної мови, живомовних елементів як форми спілкування людей саме з перспективою подальшого опрацювання в лексикографічних довідниках активного типу варто згадати дослідження Л. С. Паламарчука, опубліковані в 70-х рр. ХХ ст. Ще в тезах *Усне мовлення і словники* (збірник *Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню закономірностей розвитку усної форми української літературної мови* (12—15 трав-

ня 1965 р.), 1965) Леонід Сидорович зазначав, що хоч словники і спираються на писемні джерела, проте до них проникають і живомовні елементи. На підставі даних живої мови до словників вносять виправлення та уточнення щодо наголошування, керування та сполучення слів, граматичної характеристики, наприклад, у таких іменниках другої відміни замінено флексію *-а* на флексію *-у* в родовому відмінку: *атлас — атласу, памфлет — памфлету, роман — роману, том — тому* та ін. Згодом у розвідці *Відбиття фактів усного мовлення сучасною лексикографією* (Паламарчук, 1967с, с. 84—93) дослідник розвинув тези про те, як під впливом фактів усної мови фіксують зміщення наголосу, формується реєстр словника із залученням ширшого кола спеціальних слів, оновлюється семантична структура за рахунок переносних значень і образних уживань, уточнюється граматичний опис слів і їх синтаксичних зв'язків. У підсумку Леонід Сидорович вказав на потребу організації лексикологічних експедицій по всій Україні для збирання та фіксування живого усного мовлення, щоб успішно розгортати словникову роботу. На підтвердження такого висновку він згадував про дві експедиції в кілька районів Полтавської та Кіровоградської областей у 1965 р., записи яких засвідчили необхідність подальшого широкого й глибокого вивчення живомовної лексики (там само, с. 92—93). Аби допомогти мовознавцям досліджувати розвиток норм української літературної мови, у двох номерах фахового журналу *Мовознавство* за 1967 р. опубліковано укладені Л. С. Паламарчуком дві анкети, у яких читачам запропоновано відповідати на низку питань (наводимо скорочено):

1) які з названих паралельних чи дублетних слів Ви звичайно вживаєте: *базар — ринок, черевики — ботинки, гас — керосин, майдан — площа, потяг — поїзд, праска — утюг*;

2) яке закінчення «а» чи «у» мають у Вашій мові іменники чоловічого роду в родовому відмінку однини: *центр — центра чи центру, елемент — елемента чи елементу, телефон — телефона чи телефону, фільм — фільма чи фільму, футбол — футболом чи футболу, вальс — вальса чи вальсу*;

3) підкресліть іменники, яким Ви надаєте перевагу: *копка, рубка, перевірка, прополка чи копання, рубання, перевіряння, прополювання* і под.;

4) як Ви наголошуєте слова *завжди, вугілля, байдуже, знамено*? Підкресліть склад, який Ви наголошуєте (Паламарчук, 1967а, с. 81);

5) яка форма означення часу, наприклад, *4 год. 45 хв.* для Вас найприйнятніша: а) три чверті на п'яту; б) без чверті п'ята; в) за чверть (буде) п'ята; г) чотири години 45 хвилин; д) інші способи вираження;

б) передайте словами подані цифрові означення часу в реченнях: а) *Поїзд прибуває ... (2 год. 15 хв.)*; б) *Я повернувся ... (13 год. 10 хв.)*; в) *Збори почнуться ... (17 год. 30 хв.)*;

7) якому із поданих нижче дублетних слів сучасної мови Ви віддаєте перевагу як літературній формі? Якщо Ви користуєтесь якимось іншим словом, допишіть його: *борошно — мука, хлів — сарай, господар — хазяїн, троянда — роза (рожа), літера — буква, лелека — чорногуз (бусол та ін.)*,

качур — селезень, цукерок (цукерка) — конфета, процент — відсоток, оплески — аплодисменти;

8) чи відомі Вам слова *землероб, землеробство*? Чи відрізняються вони значенням від слів *рільник, рільництво* (якщо так, то чим саме);

9) як Ви наголошуєте окремі слова та форми деяких слів: *мабуть, зокрема, шкода; твердий, легкий, пінистий; помилка, толока, цемент, фарфор; Марко* (ім'я); *роки, хати, свята* (наз. відм. множини); *грошей, коней* (род. відм. мн.); *прошу* (дієслово 1-ої особи у формі звертання-запрошення). Якщо з допомогою наголосу розрізняється значення, відзначте це;

10) якому з двох правописних варіантів слів *панцер — панцир і келех — келих* слід віддати перевагу при уточненні «Українського правопису»? (Паламарчук, 1967b, с. 87).

Прикметно, що й сьогодні проблеми наголошування подібних слів, правильне вживання форм означення часу залишаються актуальними та вимагають від мовців не раз і не два звертатися до довідників.

Серед наукових зацікавлень Л. С. Паламарчука були й порівняльні дослідження української мови з іншими слов'янськими мовами, зокрема доповідь *Зіставне дослідження лексико-семантичних відношень у слов'янських мовах* на IX Міжнародному з'їзді славистів (1983), підготовлена у співавторстві зі співробітниками Інституту мовознавства імені О. О. Потебні фахівцем з чеської мови Й. Ф. Андершем та фахівцем з болгарської мови І. А. Стояновим. З огляду на тривалі дискусії навколо питань правопису іншомовних власних назв (див., напр., «Український правопис: так і ні». *Обговорення нової редакції «Українського правопису»*, 1997) не втратила своєї значущості стаття професора *Відтворення і функціонування топонімічної лексики в чеській та українській мовах* (Паламарчук, 1991, с. 220—231), у якій подано чіткі рекомендації правильного передавання українською мовою низки чеських ойконімів. Л. С. Паламарчук був головою редакційної колегії *Болгарсько-українського словника* (І. А. Стоянов, О. Р. Чмир, 1988), заступником голови редакційної колегії *Чесько-українського словника: у 2 т.* (1988—1989), підготовленого академічним інститутом спільно зі співробітниками Кабінету іноземних мов та літератур колишньої Чехословацької АН.

Лексикологічні напрацювання Леонід Сидорович співвідносив із теоретичною та практичною роботою над лексикографічними довідниками. У його науковому доробку як співавтор, відповідального редактора, голови і члена редакційної колегії, крім названих вище двох лексикографічних праць, відомі такі словники: *Українсько-російський словник: у 6 т.* (1958—1963), *Українсько-російський словник* (1964, 1971, 1975, 1976, 1984, 1986, 1990), *Російсько-український словник: у 3 т.* (1968, 1980—1981, 1987—1988), *Словарь русских произведений Шевченко: у 2 т.* (1985), *Словник антонімів української мови* (Л. М. Полюга, 1987, 1999, 2004), *Словник скорочень в українській мові: Понад 21000 скорочень* (1988), *Фразеологічний словник української мови: у 2 кн.* (1993, 1999), *Словник синонімів української мови: у 2 т.* (1999—2000, 2001, 2006). Головною справою наукового

життя Леоніда Сидоровича стала робота над фундаментальним *Словником української мови: в 11 т.* Про теоретичні засади словника, укладання, редагування, взаєморецензування, авторський колектив написано чимало статей. В. О. Винник у статті *Як створювався академічний тлумачний Словник української мови в 11 томах* згадував, що Л. С. Паламарчукові як завідувачеві відділу належало сконцентрувати зусилля колективу науковців для підготування великого тлумачного словника української мови в найкоротший термін. Він ретельно опрацьовував матеріали словникових томів після редагування, що забезпечило високий рівень підготовки словника до друку (В. О. Винник, 2012, с. 22—23).

Зауважимо, що редактором перших двох томів словника та членом редакційних колегій *Російсько-українського словника: у 3 т., Українсько-російського словника: у 6 т.* був поет-академік М. Т. Рильський, вислів якого про словники подано як епіграф до цієї статті. У родинному архіві Паламарчуків зберігається листування М. Т. Рильського з Л. С. Паламарчуком.

Результатом наукових досліджень Л. С. Паламарчука в царині лексикографії став захист докторської дисертації *Українська радянська лексикографія (питання історії, теорії та практики)*. 1978 р. опубліковано однойменну монографію, яка має три основні розділи: *Розвиток словникового складу української мови в повоєнний час; Основні праці й головні етапи в історії української радянської лексикографії; 3 теорії і практики сучасної української лексикографії* (Паламарчук, 1978). У першому розділі схарактеризовано тенденції розвитку української мови тієї доби, процеси інтелектуалізації, інтернаціоналізації, що сприяли збагаченню та оновленню української літературної мови. У другому розділі зазначено, що в ХІХ — на початку ХХ ст. українська лексикографія досягла вже значних успіхів в укладанні українсько-російських та російсько-українських словників, серед яких найвагоміший — *Словарь української мови: у 4 т.* за редакцією Б. Грінченка. Леонід Сидорович нагадав, що за своєю суттю він є перекладним українсько-російським словником, хоча спочатку для нього готували матеріал як для тлумачного. Учений докладно проаналізував словники періоду кінця ХІХ—ХХ ст., як загальномовні (*Українсько-російський словник: у 6 т.; Російсько-український словник: у 3 т.; Словник української мови: в 11 т.* та ін.), так і фразеологічні, орфографічні словники, спеціальні довідники з різних галузей знань. У третьому розділі визначено такі теоретичні питання, як роль джерел для укладання словників; принципи добору мовних одиниць і встановлення реєстру слів, що, на думку Л. С. Паламарчука, є наріжною проблемою лексикографії; принципи опрацювання слів різних груп і шарів лексики, зокрема й термінологічної як однієї з найрухливіших, найдинамічніших у добу науково-технічної революції; подання ілюстративного матеріалу (там само, с. 146—197). Такі проблеми виникають і перед сучасними лексикографами під час розпрацювання засад укладання нових словників. Не втратила актуальності теза Леоніда Сидоровича, що загальномовний словник — це не просте механічне зібрання слів, а багатопланова наукова праця. Він зорієнтований на як-

найретельніше відбиття живого лексичного інвентаря мови, що справді існує, тобто такого запасу слів, який може придатися всім членам суспільства, незалежно від їх заняття, фаху, уподобань чи покликання (там само, с. 167). Варто наголосити, що вчений однією з основних передумов успішного створення конкретної лексикографічної праці вважав надійність лексичних джерел, їхню авторитетність, кількісний і якісний склад. Він шкодував, що під час укладання словників дуже рідко залучають перекладну літературу. Проте виконані на належному професійному рівні переклади всіх жанрів можуть надати лексикографам такий самий цінний і вагомий матеріал, як і оригінальні джерела (там само, с. 200).

Науково-дослідну роботу Леонід Сидорович поєднував з підготовкою молодих кадрів — лінгвістів. Він був консультантом і наставником близько 20 кандидатів наук, деякі з них згодом стали докторами наук: М. П. Кочерган, Л. О. Симоненко, О. О. Тараненко, І. С. Гнатюк, В. І. Ярмак та ін. Окрім того, професор Тараненко має звання члена-кореспондента НАН України. Л. Д. Фроляк — доктор габілітований, професор Кафедри слов'янського мовознавства Інституту неоліології Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща).

Леонід Сидорович був наставником і для своєї доньки Ольги Леонідівни, кандидата філологічних наук, професора, славіста, фахівця із чеської мови, яка впродовж 1987—2021 рр. очолювала кафедру слов'янської філології Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а зараз працює на посаді професора цієї кафедри.

4. ВИСНОВКИ

Л. С. Паламарчук — учений, життя якого було непорушно пов'язане зі Словом, зі Словником. Сформульовані ним теоретичні положення в низці статей, монографіях і надалі є надійним підґрунтям, а розвідки з лексичного складу української мови — емпіричною базою для сучасних вітчизняних досліджень. Порушені вченим проблеми формування реєстрів словників (залучення слів з усної літературної мови, живомовних елементів, термінологічних одиниць із різних сфер життєдіяльності українського суспільства, запозичених слів на тлі їхньої адаптації до норм сучасної української мови), значущість джерельної бази для практичної лексикографії є актуальними під час опрацювання нових словникових проєктів.

Леоніда Сидоровича як авторитетного українського лінгвіста неодноразово обрано членом бюро Наукової ради з питань мовознавства в Україні, Наукової ради з лексикології та лексикографії при Відділенні літератури та мови колишньої Академії наук СРСР, Міжнародної лексикологічно-лексикографічної комісії при Міжнародному комітеті славістів. Він виголошував доповіді на X Міжнародному лінгвістичному конгресі, IV, VII, VIII, IX Міжнародних з'їздах славістів та як представник України в Міжнародній лексикографічній організації Eurolex.

Колега-науковець Л. С. Паламарчука літературознавець І. М. Дзюба зазначав (про свої статті), що вони, написані в різні часи та за різних умов, позначені печаттю часу, але він не спокусився якось поліпшувати й осучаснювати їх, адже це інтелектуальна історія, яку не варто ні спотворювати, ні ігнорувати. Так само варто розцінювати й науковий доробок Л. С. Паламарчука як інтелектуальну лінгвістичну історію, що не можна ігнорувати, а потрібно вивчати.

ЛІТЕРАТУРА

- Винник, В. О. (2012). Як створювався академічний тлумачний «Словник української мови» в 11 томах. В І. С. Гнатюк (ред.), *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові* (с. 16—27). Київ: КММ.
- Гнатюк, І. С. (2012). Наукова спадщина Леоніда Сидоровича Паламарчука в контексті сьогодення. В І. С. Гнатюк (ред.), *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові* (с. 8—15). Київ: КММ.
- Паламарчук, Л. С. (1957). *Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського*. Київ, Видавництво Академії наук Української РСР.
- Паламарчук, Л. С. (1967а). Анкета для збирання лексичного матеріалу. *Мовознавство*, 2, 81.
- Паламарчук, Л. С. (1967б). Анкета для збирання лексичного матеріалу. *Мовознавство*, 4, 87.
- Паламарчук, Л. С. (1967с). Відбиття фактів усного літературного мовлення сучасною лексикографією. В І. К. Білодід (ред.), *Українське усне літературне мовлення* (с. 84—93). Київ: Наукова думка.
- Паламарчук, Л. С. (1973). Розвиток словникового складу української літературної мови в радянську епоху. В І. К. Білодід (ред.), *Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія* (с. 262—279). Київ: Наукова думка.
- Паламарчук, Л. С. (1978а). *Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики)*. Київ: Наукова думка.
- Паламарчук, Л. С. (1978б). [Рецензія на книгу: *Слово у поетичному тексті Івана Франка*, Л. М. Полюга]. *Мовознавство*, 4, 83—84.
- Паламарчук, Л. С. (1983). Розвиток лексики української мови в радянську епоху. У В. М. Русанівський (ред.), *Історія української мови. Лексика і фразеологія* (с. 557—591). Київ: Наукова думка.
- Паламарчук, Л. С. (1991). Відтворення і функціонування топонімічної лексики в чеській та українській мовах. У В. М. Русанівський (ред.), *Функціонування і розвиток сучасних слов'янських мов* (с. 220—231). Київ: Наукова думка.
- Самойлова, І. А. (2012). Праці доктора філологічних наук, професора Леоніда Сидоровича Паламарчука. В І. С. Гнатюк (ред.), *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові* (с. 28—38). Київ: КММ.

Статтю отримано 17.10.2022

REFERENCES

- Hnatiuk, I. S. (2012). Naukova spadshchyna Leonida Sydorovycha Palamarchuka v konteksti s'ohodennia. In I. S. Hnatiuk (Ed.), *Ukrains'ka i slov'ians'ka tлумачna ta perekladna leksykohrafiia. Leonidovi Sydorovychu Palamarchukovi* (pp. 8—15). Kyiv: KMM (in Ukrainian).
- Palamarchuk, L. S. (1957). *Leksychna synonimika khudozhnikh tvoriv M. M. Kotsiubyn'skoho*. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrain'skoi RSR (in Ukrainian).
- Palamarchuk, L. S. (1967a). Anketa dlia zbyrannia leksychnoho materialu. *Movoznavstvo*, 2, 81 (in Ukrainian).
- Palamarchuk, L. S. (1967b). Anketa dlia zbyrannia leksychnoho materialu. *Movoznavstvo*, 4, 87 (in Ukrainian).
- Palamarchuk, L. S. (1967c). Vidbytta faktiv usnoho literaturnoho movlennia suchasnoiu leksykohrafiieiu. In I. K. Bilodid (Ed.), *Ukrains'ke usne literaturne movlennia* (pp. 84—93). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

- Palamarchuk, L. S. (1973). Rozvytok slovnykovoho skladu ukraïns'koï literaturnoï movy vadians'ku epokhu. In I. K. Bilodid (Ed.), *Suchasna ukraïns'ka literaturna mova. Leksyka i frazeolohiia* (pp. 262–279). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Palamarchuk, L. S. (1978a). *Ukraïns'ka radians'ka leksykohrafiia (Pyannia istorii, teorii ta praktyky)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Palamarchuk, L. S. (1978b). [Review of the book: *Slovo u poetychnomu teksti Ivana Franka*, by L. M. Poliuha]. *Movoznavstvo*, 4, 83–84 (in Ukrainian).
- Palamarchuk, L. S. (1983). Rozvytok leksyky ukraïns'koï movy v radians'ku epokhu. In V. M. Rusaniv's'kyi (Ed.), *Istoriia ukraïns'koï movy. Leksyka i frazeolohiia* (pp. 557–591). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Palamarchuk, L. S. (1991). Vidtvorennia i funktsionuvannia toponimichnoï leksyky v ches'kii ta ukraïns'kii movakh. In V. M. Rusaniv's'kyi (Ed.), *Funktsionuvannia i rozvytok suchasnykh slov"ians'kykh mov* (pp. 220–231). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Samoilova, I. A. (2012). Pratsi doktora filolohichnykh nauk, profesora Leonida Sydorovycha Palamarchuka. In I. S. Hnatiuk (Ed.), *Ukraïns'ka i slov"ians'ka tlumachna ta perekladna leksykohrafiia. Leonidovi Sydorovychu Palamarchukovi* (pp. 28–38). Kyiv: KMM (in Ukrainian).
- Vynnyk, V. O. (2012). Iak stvoriuvavsia akademichni tlumachnyi “Slovyk ukraïns'koï movy” v 11 tomakh. In I. S. Hnatiuk (Ed.), *Ukraïns'ka i slov"ians'ka tlumachna ta perekladna leksykohrafiia. Leonidovi Sydorovychu Palamarchukovi* (pp. 16–27). Kyiv: KMM (in Ukrainian).

Received 17.10.2022

Iryna Samoilova, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of Lexicology, Lexicography, and Structural and Mathematical Linguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine 4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: irysamoilova@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4253-0080>

PROFESSOR L. S. PALAMARCHUK IN THE HISTORY OF UKRAINIAN LEXICOLOGY AND LEXICOGRAPHY

The article is devoted to the scientific heritage of the famous Ukrainian linguist, lexicologist and lexicographer of the 20th century L. S. Palamarchuk, a former employee of the Potebnia Institute of Linguistics and the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine. He would have turned 100 this August. His name immediately brings to mind the lexicological and lexicographic school, which is associated with the Department of Lexicology and Lexicography of the Potebnia Institute of Linguistics. L. S. Palamarchuk headed the Department for 24 years until 1987. The scientist devoted his entire scientific life to his native Department. He was also the Deputy Director of the Academic Institute for Research. The main facts from the professor's biography are given. He owns about 130 publications in specialized, didactic journals, collective monographs, domestic collections of articles, foreign collections, periodicals. He has contributed to over 70 publications as an editor. The directions of his lexicological research at different stages of scientific activity are outlined: study of the synonymy of the works of the Ukrainian writer of the 19th century M. M. Kotsiubyn's'kyi, ways of developing the vocabulary of the Ukrainian literary language, elements of the oral literary language. Comparative studies of the Ukrainian language with other Slavic languages are also mentioned. The dictionaries of different periods of publication, in the preparation of which the scientist took part, are named. The Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language in 11 volumes was especially noted. This lexicographical reference book became the work of his whole life. The characteristic of L. S. Palamarchuk's individual monographs is given. The main theses from the text of the monographs are emphasized, which have not lost their relevance for new lexicographic projects. They concern the study of lexical composition, the formation of a register of dictionaries, sources of illustrative material.

Keywords: lexicology, lexicography, synonymy, vocabulary of the modern language, L. S. Palamarchuk

УДК 81(038)=161.2=112.2

Л. В. РЯБЕЦЬ, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу діалектології,
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, 01001
E-mail: riabetslv@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4829-715X>

**Рецензія на книгу: Мартинова, Г. І., & Щербина, Т. В.
*Словник середньонадніпрянських говірок***

Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2020. 492 с.
ISBN 978-966-920-592-6

Початок ХХІ ст. позначений інтенсивним розвитком української діалектної лексикографії. Ці праці різні за поставленими завданнями, типом та обсягом. Окрім власне лексиконів у їх класичному варіанті, виконаних на наукових методологічних засадах, сьогодні маємо словники або матеріали до словників, опубліковані в наукових збірниках, різні за наповненням і формою представлення словники-індекси, що є додатками до описових діалектологічних студій (дисертацій, індивідуальних та колективних монографій тощо), глосарії, додані до збірників діалектних текстів, а також низку новітніх лексиконів, укладених на значно ширшому фактичному матеріалі. Опубліковані діалектні словники репрезентують одну говірку, окремих говір або ж ціле наріччя.

Рецензовану працю — *Словник середньонадніпрянських говірок* Г. І. Мартинової та Т. В. Щербини — без перебільшення можна назвати надзвичайно важливою і новаторською в кількох аспектах.

Особливо цінно, що словник містить лексику середньонадніпрянського говору — основи української літературної мови. На жаль, в останні десятиліття цей діалект незаслужено опинився на периферії наукових досліджень діалектологів. Попри те, що історія його вивчення триває майже півтора століття, окремого словника середньонадніпрянського говору досі не було укладено. Треба скласти подяку діалектологам Ганні Іванівні Мартиновій і Тетяні Василівні Щербині за увагу до цієї території, адже всі їхні наукові пошуки пов'язані з говірками рід-

---

Ц и т у в а н н я: Рябець, Л. В. (2022). [Рецензія на книгу: *Словник середньонадніпрянських говірок*, Г. І. Мартинова & Т. В. Щербина]. *Українська мова*, 4(84), 139–143.

ної для них Середньої Наддніпрянщини (варто згадати, зокрема, праці Г. І. Мартинової *Лінгвістична географія правобережної Черкащини*, 2000; *Атлас побутової лексики правобережної Черкащини*, 2000; *Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика*, 2003; збірники діалектних текстів, опубліковані під її керівництвом: *Говірки Південної Київщини*, 2008; *Говірки Західної Полтавщини*, 2012; *Говірки Черкащини*, 2013 та ін.). Своєрідним узагальненням інформації про цей об'єкт дослідження став аналітико-бібліографічний огляд *Середньонаддніпрянський діалект* Г. І. Мартинової, Т. М. Тищенко та Т. В. Щербини (2007).

У своїх публікаціях Г. І. Мартинова і Т. В. Щербина прагнули актуалізувати системне вивчення говірок Середньої Наддніпрянщини, що сприяє глибокому осмисленню місця і значення середньонаддніпрянського говору як визначального у формуванні та становленні літературної мови. Рецензована праця стала продовженням цих досліджень. Свої міркування щодо задуму укласти такий словник авторки оприлюднювали в доповідях на наукових конференціях та публікаціях у наукових часописах. Як зазначає Г. І. Мартинова, «Концепцію укладання словника середньонаддніпрянських говірок було презентовано восени 2012 року на Міжнародній науковій конференції, присвяченій визначному лексикологові й лексикографу Леонідові Сидоровичу Паламарчукові, де означено основні положення цієї праці: укладання реєстру провадити за збірниками діалектних текстів... Також було вказано на специфіку й способи тлумачення лексем»¹.

Словник середньонаддніпрянських говірок є регіональним діалектним лексиконом тлумачного типу — до реєстру ввійшли слова, що відрізняються від літературно нормативних лексичним, слотовірним, фонетичним, акцентним, граматичним оформленням і семантикою, а також номінації, пов'язані з традиційним побутом, особливостями господарювання, народними промислами, звичаями, віруваннями середньонаддніпрянців.

Видання має традиційну структуру. Окрім власне словникової частини, на початку вміщено кілька вступних розділів — *Передмова*, *Специфіка реєстру й тлумачення лексем у словнику середньонаддніпрянських говірок*, *Структура словникової статті*, де докладно схарактеризовано будову лексикону. Подано список використаної літератури, список умовних скорочень, умовні позначення типів говірок та умовні позначення назв населених пунктів. Новаторською є остання частина видання — *Ілюстрації до словника середньонаддніпрянських говірок*. Така методика ілюстрування в словниках діалектного мовлення відома в польській діалектній лексикографії.

Рецензований словник не претендує на повноту представлення лексичного складу говірок середньонаддніпрянського діалекту. Як зазначають укладачі, спочатку вони ставили перед собою завдання максимально повно відобразити лексичний склад середньонаддніпрянських

¹ Мартинова, Г. І. (2019). Словник середньонаддніпрянських говірок: географія реєстрових слів. *Мовознавчий вісник*, 27, 78.

говірок, але невідворотність і активність змін у житті нашого народу дещо звузили реєстр, і до словника потрапили лише найвиразніші лексичні особливості говору. Важко було відібрати слова, оскільки частина лексичних одиниць стала надбанням української літературної мови. Це номінації, пов'язані з особливостями господарювання, народними промислами, побутом, звичаями, віруваннями, обрядами, хоч і багато з цих назв так само стали надбанням літературної мови, як, наприклад: *в'язальник*, *жолоб*, *журавель*, *паляниця*, *худоба* тощо. Оскільки значна частина вміщених у словнику понять відходять сьогодні в історичну пам'ять мовців, бо зникають самі реалії, змінюються умови й обставини життя, то особливо важливими видаються згадані вище кольорові ілюстрації наприкінці видання. Варто зауважити, що й новіші поняття потрапили до реєстру (хоч деякі з них мають фонетичні видозміни, але семантика збігається з літературними варіантами): **вакувація**, **душ**, **рюзак**, **тапочки** та ін. Основний масив реєстрових лексем складають повнозначні частини мови. Увійшли до реєстру антропоніми — **Іван** чол. Ім'я Іван (с. 160); топоніми та мікротопоніми — **Розсошинці** 'село в Чигиринському районі Черкаської області' (с. 361), **Шнури** 'назва кутка в с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл.' (с. 468) та ін.

Ця лексикографічна праця є новаторською і щодо джерельної бази, оскільки її основою стала спеціальна картотека лексики середньонаддніпрянських говірок та записи діалектного мовлення (діалектний матеріал зафіксовано у 270 населених пунктах Середньої Наддніпрянщини), що засвідчують їхній лексикон від 20-х рр. ХХ ст. Підґрунтям формування картотеки для укладання словника стали записи діалектного матеріалу за спеціальним питальником (за основу взято й удокладнено відому діалектологам програму Й. О. Дзендзелівського для підготовки лексичного атласу українських говірок) та опублікована текстотека (фонохрестоматія, представлена на компакт-дисках). Специфікою словника є також укладання його реєстру за питальником та зв'язними текстами, що є графічним відображенням фонозаписів із електронної фонотеки середньонаддніпрянських говірок. Надання укладачами словника переваги саме діалектним текстам уможливило виявлення локалізмів та регіоналізмів у спонтанному мовленні діалектоносіїв у різних фонетичних, граматичних і словотвірних варіантах, а також поглибило розкриття семантики реєстрових слів через ілюстрування мікротекстами, що важко зробити під час традиційного опитування за програмою-питальником.

На жаль, ніде не зазначено обсяг словника, скільки лексем налічує його реєстр. Однак, якщо «помандрувати» сторінками лексикону, то можна, наприклад, відтворити обряд весілля, описати все весільне дійство й віднайти назви всіх учасників і дій: **гільце**, **дівич-вечір**, **молода**, **молодий**, **придане**, **свайба**, **свадільне**, **свайбовий**, **сватальник**, **свикруха**, **пишка** тощо. Це теж підтверджує, що словник укладено за розлогими наративами.

Особливості говірок середньонаддніпрянського діалекту, зокрема інформацію лінгвогеографічного характеру, подано в I томі *Атласу україн-*

ської мови. Варто зауважити, що рецензований словник репрезентує не всю територію середньонаддніпряньського говору, бо для його укладання використано матеріали лише з Південної Київщини, Черкаської та Полтавської областей, тобто з центрально-українського ареалу середньої течії Дніпра, із самого серця цього діалекту.

Одним із засадничих принципів укладання словника є представлення географії реєстрових слів та їхніх варіантів за групами говірок: правобережні північні середньонаддніпряньські, лівобережні північні середньонаддніпряньські, центральні правобережні середньонаддніпряньські, центральні лівобережні середньонаддніпряньські, південні середньонаддніпряньські, східні середньонаддніпряньські (мішані із середньонаддніпряньською основою), західні середньонаддніпряньські (перехідні середньонаддніпряньсько-подільського типу) говірки. Такі лінгвогеографічні та текстологічні матеріали дають змогу систематизувати інформацію про поширення лексем у середньонаддніпряньському ареалі.

У лексиконі традиційний — алфавітний — порядок словникових статей. Кожна словникова стаття містить реєстрове слово (лексему записано графічно та фонетичною транскрипцією), граматичні й семантичні ремарки, пояснення значення, контекст-ілюстрацію, локалізацію, здійснену за традиційними принципами української діалектної лексикографії (зазначено назву населеного пункту) та за внутрішнім поділом середньонаддніпряньського діалекту.

Словник побудовано так, що, коли в говірках функціонують різні фонетичні варіанти лексем, то їх уміщено в одній словниковій статті із вказівкою на поширення варіантів. Так подано, наприклад, поняття: **дівич-вечір**, **свайба**, **спичка**, **споришки** та ін.

До реєстру рецензованої праці ввійшли й поширені в говірках фразеологічні одиниці, які позначено знаком $\diamond$ перед затранскрибованим варіантом: **возить чопа** $\diamond$ во'зит' чо'па, обряд., 'жартівливий післявесільний обряд, коли весільні гості везуть батьків молодих на возику до водойми і там купають' (далі словникову статтю ілюструє розлогий текст, у якому сам вислів не вжито, але детально описано обряд) (с. 71); **коса заплетина** $\diamond$ зап'летина ко'са 'символ одруження в сновидіннях' (с. 200); **роззявить (роздявить)** рота $\diamond$ ро'з':авит' (роз'д'авит') 'рота 1. 'дивуватися з чого-, кого-небудь, задивлятися на що-, кого-небудь': *і чо'го ти о'то с'тала / 'рота роз'д'авил.а* (Пщ) ЦЛСГ; 2. 'кричати, сваритися': *ро'з':авит' рота на свик'руху / ота'к.і нив.іст'ки п.іш'л.и* (Пщ) ЦЛСГ; СГ (с. 360). Окремими словниковими статтями є сталі сполуки: **з'їсти як за спину кинуть** (с. 126), **зашпари зайшли** (с. 145), **як гріх над душею, як муха в окропі, як на зарваній вулиці** (с. 476) та багато інших.

Рецензований словник не обтяжений семантичними ремарками, й у словникових статтях подано лише найнеобхідніші з них. Словник містить багато лексем, які називають уже зниклі на сьогодні реалії, тому вони позначені як рідковживані. Граматична інформація присутня, і її досить для такого типу словника.

Вочевидь, робота над реєстром словника та розв'язанням питання про внесення конкретної лексеми до слівника була непростю, бо, наприклад, помічаємо лексеми, що потрапили не на своє місце (див. **узвар**). Окремі лексеми, наведені як приклади в передмові до словника, у самому тексті представлені по-іншому (див. **святьба** на с. 9 і **свадьба** та **свайба** з варіантами **святьба**, **свадьба**, **свальба** на с. 372).

Висловлені зауваження і міркування можна вважати суто технічними, що аж ніяк не впливають на теоретичну й практичну цінність рецензованої праці, яка ще раз підтвердила очевидність нинішнього відходу укладачів діалектних словників від проторованого шляху — виписувати на картки, записувати лише за програмою-питальником, робити вибірку цитат-фрагментів чи окремих синтагм. Сучасні діалектні лексикони засвідчують активний пошук лінгвістами найоптимальніших прийомів і методів створення нових лексикографічних праць із використанням ширших джерельних баз та системним представленням нового матеріалу.

Словник середньонадніпрянських говірок Г. І. Мартінової та Т. В. Щербини є фундаментальною працею, що гідно поповнив скарбницю діалектної лексикографії української мови. Відходять у небуття носії традиційної матеріальної та духовної культури, зникають або змінюються побутові реалії, і щоб зберегти оту духовну й мовну культуру народу, невідкладним і нагальним постає завдання сучасної лінгвістики — активне лексикографічне опрацювання діалектної лексики.

Рецензію отримано 03.11.2022

Liudmyla Riabets', PhD in Philology, Senior Researcher of the Department of Dialektology, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: riabetslv@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4829-715X>

Review of the book: Martynova, H. I., & Shcherbyna, T. V. *Slovyk seredn'onaddnyprians'kykh hovirok*

Cherkasy: Vydavets' Chabanenko Iu. A., 2020. 492 pp. ISBN 978-966-920-592-6 (in Ukrainian)

УДК 811.161.2

Л. І. ДІДУН, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: lilia-didun@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5061-8138>

УШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО ЛЕКСИКОЛОГА, ЛЕКСИКОГРАФА, ПРОФЕСОРА Л. С. ПАЛАМАРЧУКА (09.08.1922 – 26.08.1995)

5—6 вересня 2022 року в Інституті української мови НАН України в онлайн-режимі відбулася Міжнародна наукова конференція *Лексикографічна парадигма XXI століття. До 100-ліття від дня народження доктора філологічних наук, професора Леоніда Сидоровича Паламарчука*. У науковому заході взяли участь понад 60 учасників з України (Київ, Львів, Луцьк, Кривий Ріг, Ніжин, Ужгород, Харків, Дрогобич, Черкаси, Чернівці), Польщі (Варшава, Познань), Чехії (Оломоуць, Прага), Словаччини (Братислава) та Австрії (Клагенфурт).

Конференцію відкрив директор Інституту української мови НАН України професор П. Ю. Гриценко. Він побажав усім учасникам наукового зібрання плідної роботи та наголосив, що результати цього обговорення будуть використані у словниках, які й надалі відіграватимуть важливу роль у культурному й науковому житті України та світу.

З вітальним словом до учасників та гостей конференції звернулася дочка Л. С. Паламарчука професор кафедри слов'янської філології Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка О. Л. Паламарчук, яка поділилася спогадами про батька.

Перед початком пленарного засідання голова оргкомітету конференції — завідувач відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики професор Є. А. Карпіловська представила науковій спільноті добірку світлин Л. С. Паламарчука з його колегами та учнями, окресливши за ними історію наукового життя Леоніда Сидоровича

Ц и т у в а н н я: Дідун, Л. І. (2022). Ушанування пам'яті українського лексиколога, лексикографа, професора Л. С. Паламарчука (09.08.1922–26.08.1995). *Українська мова*, 4(84), 144–147.

та відділу словників Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, яким упродовж багатьох років завідував Ювіляр і наукові традиції якого нині в Інституті української мови НАН України продовжує відділ лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики. Саме цей відділ і виступив організатором ювілейної конференції.

Програма конференції охопила широку проблематику питань теорії та практики сучасної української і загалом світової лексикографії, української історичної лексикографії, методології укладання словників різних типів. Ці незмінно актуальні проблеми обговорено на двох пленарних засіданнях.

Перше засідання розпочав О. О. Тараненко (Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України) доповіддю *Словники української мови в діяльності Академії наук України*. Він проаналізував основні етапи розвитку українського словникарства протягом останнього століття та наголосив, що українську академічну лексикографію другої половини ХХ ст. неможливо уявити без постаті професора Л. С. Паламарчука та його вагомому внеску в розвиток вітчизняного словникарства.

А. М. Архангельська (Університет ім. Ф. Палацького в Оломоуці, Чехія) представила розвідку на тему *Лексикографічна фіксація фемінативів: чеський досвід і українська перспектива*, у якій окреслила місце українських і чеських фемінативів у національній лексикографічній парадигмі ХХІ ст., схарактеризувала засадничі підходи до опрацювання фемінативів в українській та чеській тлумачній лексикографії.

П. Ю. Гриценко (Інститут української мови НАН України, Київ) у доповіді *Сучасна діалектна лексикографія: зміни векторів розвитку* наголосив, що досягнення діалектної текстострографії створили базу для оновлення теорії та практики укладання діалектних словників, енциклопедій, атласів, а також відзначив поступовий відхід у діалектній лексикографії від жорсткого орієнтування на опозицію *діалектне — літературне*.

Свої напрацювання репрезентували й багато закордонних учасників конференції. Зокрема, виголосили доповіді Є. Сиротюк (Університет ім. Адама Міцкевича в Познані, Польща) — *Еволюція говорів в лексикографічному вимірі*, Я. Гашанова і Н. Яночкова (Інститут мовознавства ім. Л. Штура Словацької Академії наук, Братислава) — *Аспектологічні виклики та рішення в Словнику сучасної словацької мови*. Колективне дослідження *Електронний українсько-чеський словник: концепція створення, макро- і мікроструктура* представили М. Вашичек, О. С. Дьолог, Г. В. Ситар та Р. Шишкова (Слов'янський інститут Академії наук Чеської Республіки, Прага).

В. Дубічинський (Варшавський університет, Польща) та Т. Ройтер (Інститут славістики Альпен-Адрія Університету в м. Клагенфурті, Австрія) у розвідці *Міжмовна омонімія та паронімія в українсько-німецькому словнику лексичних паралелей* зосередили увагу на семантичних структурах зовні схожих слів української та німецької мов, зокрема на різновидах лексичних паралелей (хибних, неповних та повних).

В. Бенко (Інститут мовознавства ім. Л. Штура Словацької Академії наук, Братислава) у доповіді *Araneum Ucrainicum: Вебкорпус української мови сімейства Aranea* обґрунтував потребу створення вебкорпусу української мови та презентував основні аспекти пошукової роботи з матеріалом корпусу в межах вебресурсу Aranea.

Друге пленарне засідання розпочала Н. І. Бойко (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) виступом на тему *Частотний словник мови творів письменника як ідентифікатор оцінних інтенцій автора*, у якому з'ясувала можливості частотних словників забезпечити широке коло наукових пошуків та на прикладі роману В. Винниченка *Заповіт батьків* продемонструвала важливість виявлення якісних і кількісних характеристик об'єктиваторів концептосфери «духовні цінності».

Л. П. Гнатюк (Навчально-науковий інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка) у розвідці *Лексикографічні праці ХІХ—ХХ ст. як джерело вивчення архаїчних формул мовного етикету українців* переконливо довела, що частина етикетних формул (привітання, прощання, подяка, вибачення), зафіксованих словниками ХІХ—ХХ ст., нині вийшла з ужитку, а частина набуває відтінку архаїчності.

Н. С. Колесник (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) ознайомила присутніх із результатами дослідження *Лексикографування фольклорних онімів (на матеріалі збірки А. Іваницького «Український обрядовий фольклор західних земель: Музична антологія», 2012)*. Вона визначила важливі аспекти лексикографування онімного простору українського фольклору й наголосила на важливості створення словника фольклорних власних назв для цілісного уявлення про фольклорні власні назви в національному лексиконі.

П. Ковальський (Інститут славістики Польської Академії наук, Варшава) представив дослідження *Ключові слова як наукові дискурсами в лексикографічній перспективі*. Н. Ф. Венжинович (Ужгородський національний університет) у виступі *Здобутки української фразеології кінця ХХ — початку ХХІ століття* схарактеризувала праці українських фразеологів.

Ж. В. Колоїз (Криворізький державний педагогічний університет) у доповіді *Задля відновлення історичної справедливості, або слова чи їх значення, що (за)губилися в черзі до лексикографічної реєстрації* наголосила на важливості ретельної фіксації у словниках тлумачного типу лексичного матеріалу, який відображає українські реалії та визначальні концепти української етнокультури.

Н. В. Багнюк (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів) у розвідці *Локальна маркованість семантики в історичних словниках української мови* обґрунтувала важливість повернення у словникових статтях вісімнадцятого випуску *Словника української мови ХVІ — першої половини ХVІІ століття* вказівок на локальне функціонування слова.

Упродовж двох днів працювали чотири секції.

На першій секції *Теорія та практика сучасної лексикографії* доповіді виголосили М. В. Жуйкова (Луцьк), Ю. Кобус (Познань, Польща),

С. П. Гірняк (Дрогобич), Г. В. Войтів (Львів), С. П. Бибик, Л. В. Мовчун, О. Д. Кочерга, І. А. Казимилова, Н. С. Вербич, Н. Є. Лозова, О. М. Тищенко (Київ).

На другій секції *Теорія та практика сучасної лексикографії* заслухали доповіді О. П. Карпенко, С. О. Вербича (Київ), Є. О. Редька (Харків), З. О. Купчинської, І. В. Черевко, Г. В. Тимошук, О. В. Кровицької, Ю. В. Осінчука (Львів), У. А. Холод (Оломоуць, Чехія).

На третій секції *Теорія та практика сучасної лексикографії* своїми напрацюваннями з учасниками конференції поділилися С. О. Соколова, Л. І. Даниленко, О. Л. Доценко, В. М. Труб, З. Г. Козирева, Т. В. Цимбалюк-Скопненко, І. І. Брага, І. А. Самойлова, Ю. О. Цигвинцева, Т. О. Ключник (Київ), О. П. Синчак, В. Ф. Старко (Львів), Р. В. Луканинець (Ужгород).

На четвертій секції *Засади та методологія укладання словників різних типів* доповіді виголосили Т. О. Ястремська, С. Н. Бук, О. І. Сімович (Львів), Є. А. Карпіловська, І. Г. Саєвич, Л. П. Кислюк, Н. В. Сніжко, Л. І. Дідун, О. А. Ватаманюк (Київ), А. А. Таран (Черкаси), Я. Банасяк (Варшава, Польща).

На секційних засіданнях відбулося активне обговорення досліджень, зокрема проблем формування джерельної бази словників ХХІ ст., залучення до укладання словників нового покоління сучасних інформаційних технологій, розвиток теорії та практики сучасної лексикографії. Учасники наукового зібрання висловили свої думки й пропозиції щодо проблем, актуалізованих у виступах та під час активних дискусій на пленарних засіданнях і секціях.

По завершенні роботи конференції науковці з України, Польщі, Чехії, Словаччини та Австрії, колишні колеги й учні вшанували пам'ять професора Леоніда Сидоровича Паламарчука.

За матеріалами Міжнародної наукової конференції *Лексикографічна парадигма ХХІ століття. До 100-ліття від дня народження доктора філологічних наук, професора Леоніда Сидоровича Паламарчука* заплановано опублікувати колективну монографію *Лексикографічна парадигма ХХІ ст.: теорія і методологія*.

Хроніку отримано 28.10.2022

Lilija Didun, Candidate of Sciences in Philology, Researcher of the Department of Lexicology, Lexicography and Structural and Mathematical Linguistics, Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: lilia-didun@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5061-8138>

**COMMEMORATION OF THE UKRAINIAN
LEXICOLOGIST, LEXICOGRAPHER, PROFESSOR
L. S. PALAMARCHUK (09.08.1922—26.08.1995)**

УДК 811.16'38:929 Гайда

С. П. БИБИК, доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: sbybyk2016@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9765-497X>

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА СТАНІСЛАВА ГАЙДИ (03.10.1945 – 23.11.2022)

Європейське мовознавство 23 листопада 2022 року зазнало, без перебільшення, помітної втрати. Пішов із земного життя видатний філолог — славіст, філософ мови, лінгвостиліст, великий авторитет у науці про функціонування літературної мови Станіслав Гайда.

Професор Гайда відомий як організатор опольської школи стилістики, становленню і розвитку якої віддав понад 20 років.

Уродженець Семислова Намислівського повіту (3 жовтня 1945 р.) після закінчення середньої школи в 1963 р. вивчав польську мову в Педагогічному університеті в Ополі. 1968 р. під керівництвом проф. Станіслава Роспонда отримав ступінь магістра.

Так починалося все далекого 1969 року. Згодом було директорування в Інституті польської філології, завідування кафедри польської мови. Саме на базі цього навчального сектору Опольського університету (Польща, Ополь) виросла кафедра стилістики, яка щороку, від 1987, припрошувала до нових і нових зустрічей дослідників текстів, функціональних стилів, історії літературної мови з усіх куточків Східної та Західної Європи на тематичні конференції, об'єднані гаслами *Слово і стиль*, *Стиль і час*, *Стиль і оцінка*, *Стиль і пам'ять*, *Історія і стиль*, *Цифрова*

Ц и т у в а н н я: Бибик, С. П. (2022). Пам'яті професора Станіслава Гайди (03.10.1945–23.11.2022). *Українська мова*, 4(84), 148–151.

стилістика. Усі ці теми були підкріплені ґрунтовними доповідями на гостинних наукових форумах, які публікували в заснованому 1992 р. міжнародному журналі *Stylistyka* (*Стилістика*). Таких уже відбулося 33. До 2012 р. Професор був головним редактором цього престижного ошатного і наповненого новими ідеями видання.

Виводячи стилістику на новий європейський рівень, Станіслав Гайда зініціював 1990 р. створення Стилістичної комісії при Комітеті лінгвістики Польської академії наук, а 2013 р. — Міжнародної стилістичної комісії при Міжнародному комітеті славістів (він був її засновником і надзвичайно активним членом). Професор керував багатьма престижними дослідницькими проєктами, зокрема *Najnowsze dzieje języków słowiańskich* (*Сучасні зміни в слов'янських мовах. 1945—1995 роки*), який реалізовано впродовж 1996—2006 рр. Завдяки участі України (дослідницькою групою керувала доктор філологічних наук, професор Світлана Яківна Єрмоленко, Інститут української мови НАН України) побачила світ одна із 14 колективних монографій *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Українська мова 1945—1995 pp.* (1999, Opole). Вона стала підручником з історії української літературної мови нового періоду, яке потрапило до світових бібліотек і гідно репрезентує наукову оцінку мовної ситуації в Україні після Другої світової війни та методологію вивчення функціонування літературної мови в ретроспекції.

Світове визнання у славистиці принесло Професорові Гайді й чотири-томове видання *Порівняння систем і функціонування сучасних слов'янських мов* (2003—2009), проєкти *Польська культурна спадщина в новій Європі* (2003—2006), *Мова та ідентичність у слов'янській перспективі* (2004—2007) тощо. Науковець був організатором V Конгресу іноземних полоністів (липень 2012 р.), у якому взяли участь понад 250 осіб з усього світу, та редактором 2-томового збірника післяконгресових студій (2015).

Дослідницький і науково-організаційний досвід, а також особистісні якості вченого — працьовитість, обов'язковість, надійність, а насамперед — відповідальність за служіння науці та суспільству — свідчать про те, що він осягав багато функцій. Його двічі обирали до науково-дослідної комісії (1997—2004) і тричі до Центральної комісії з наукових ступенів і звань (1999—2012) — очолював I секцію гуманітарних і соціальних наук. Із 2000 р. був членом Президії Міжнародного комітету славістів, куратором 35 комітетів МКС. Упродовж двох каденцій (1999—2007) очолював Комітет лінгвістики Польської академії наук, брав активну участь у роботі Ради польської мови при Президії Польської академії наук, працював у Міждисциплінарній групі з підтримки діяльності в галузі наукового видання Міністерства науки і вищої освіти та Групи експертів з гуманітарних, соціальних наук і мистецтва Національного наукового центру.

За високі досягнення перед національною науковою спільнотою Станіслав Гайда удостоєний 2010 р. звання члена-кореспондента Польської академії наук.

Він був членом редакційних комітетів багатьох польських та зарубіжних журналів, зокрема: *Slavii* (Прага), *Стиль* (Белград), *Studies in Polish Linguistics* (Краків), наукових рад: IBL PAN (з 1998 р. — до останніх днів життя) та IJP PAN (з 1993 р. — до останніх днів життя).

Наукову діяльність Станіслава Гайди оцінено й за кордоном: йому надано почесне членство в Чеському лінгвістичному товаристві (2002) і звання доктора *honoris causa* Університету св. Кирила і св. Мефодія у Скоп'є, Македонія (2005). Він був також почесним доктором Педагогічного університету наукової освіти у Кракові (2010).

Станіслав Гайда підготував багато магістрів, 9 докторів, виступив рецензентом 28 докторських та габілітаційних праць.

Автор понад 300 публікацій у галузі термінології (дисертація *Розвиток польської гірничої термінології*, 1975), теорії мови, стилістики (дисертація *Основні стилістичні дослідження наукової мови*, 1981), ономастики, лінгвістики тексту, соціолінгвістики, історії мови та культури мови. Особливе місце серед них посідають дослідження, присвячені польській, а ширше — слов'янській стилістиці.

Для української лінгвостилістики знаковими є праці, у яких Професор розвивав ідеї про природу функціонального стилю, його реалізацію в численних жанрах (відома стаття *Проблеми жанра* у збірнику *Функціональна стилістика: Теорія стилей и их языковая организация*, Перм, 1986, с. 11—24). Відтоді, з другої половини 90-х рр., і дотепер жодна робота з комунікативної, прагматичної лінгвостилістики, дискурсології не обходилася без покликання на цю та інші його праці.

З ім'ям Станіслава Гайди пов'язані три останні десятиліття становлення лінгвогенології (лінгвожанрології). Його внесок у теорію мовного жанру — це трансформація ідей М. М. Бахтіна. Професор кваліфікував жанр як «культурно та історично оформлений, суспільно прийнятий / узаконений спосіб мовної комунікації; зразок організації тексту», «скупність текстів, у яких певний зразок актуалізується, реалізується». Він запропонував багатоаспектну класифікацію мовних жанрів за ступенем складності (прості, складні), поділяв їх на примарні та секундарні (ззначена вище праця), на жанри з тематичною спеціалізацією і тематично необмежені (*Жанры разговорных высказываний* у збірнику *Жанры речи*, Саратов, 1999, вип. 2, с. 103).

Не можна оминати й філософської праці з теорії літературної мови *Національний стиль як стилістична категорія* (уперше опубліковано 2016 р.). У цій знаковій статті, знайомство з якою потребує від читача високої ерудиції, знання історико-культурного контексту становлення літературних мов у Європі у зв'язку зі становленням народностей і націй, учений обстоював ідею, що національний стиль — це всі текстуальні реалізації національної ідентичності та національної ідеології, які формуються завдяки унікальним сприйняттям реальності кожної з націй.

Зокрема, варто познайомитися з таким твердженням відомого дослідника-теоретика: «За нового, холистичного підходу, де стиль постає як

вищий принцип організації висловлювання, національний стиль про- низує національний дискурс (напр., текстуальні реалізації національної ідентичності та національної ідеології). Можна постулювати, що кон- кретні нації характеризуються своїм унікальним сприйняттям соціаль- ної реальності, організації інформації та структурування взаємодії, що проявляється в текстуальних формах, що соціально підтримуються».

Для української лінгвостилістики як настановчі, прогностичні сприй- маємо рекомендації Станіслава Гайди щодо вивчення національного стилю (стилів): «[...] привертають увагу тексти, в яких яскраво вираже- на національна самосвідомість, що формують національний дискурс на ту чи іншу тему. “Національна програма”, однак, може бути виражена імпліцитно і не завжди свідомо. Тому на пріоритетну увагу заслуговують конституції, історичні огляди, складові канону національної літератури, художні тексти, суспільно-національна журналістика, програми загаль- нонаціональних партій, комунікативна поведінка вболівальників (особ- ливо під час міжнародних змагань) тощо.

Особливо перспективною у вивченні національних стилів може ста- ти порівняльна перспектива». Якщо питання національної самосвідомості та її репрезентації в художній і науковій мові (зокрема в аспектах ретроспективної стилістики, див. праці С. Я. Єрмоленко), у мові полі- тикуму вже в полі наших досліджень, то інші із зазначених так званих «внутрішніх текстів» ще потребують дослідження. Висунуті ідеї потріб- но розвивати в європейських лінгвостилістичних дослідженнях як тео- ретичного, так і практичного спрямування.

Вічна пам'ять і шана щирій, відданій, світлій ЛЮДИНІ, видатному НАУКОВЦЕВІ, відомій особистості в європейській і світовій філології — Станіславу Гайді.

Глибоке співчуття рідним, колегам та учням.

Некролог отримано 25.11.2022

Svitlana Bybyk, Doctor of Philology, Leading researcher of the Department of Stylistics, Culture of the Language and Sociolinguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: sbybyk2016@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9765-497X>

IN MEMORY OF PROFESSOR STANISLAV GAIDA (03.10.1945—23.11.2022)

ЗМІСТ

Дослідження	<i>Г. В. Шумицька</i> Зміни в мовній ідентичності українців під час російсько-української війни: 2022 рік 3
	<i>Н. В. Піддубна</i> Сакральна прецедентність в українській лінгвокультурі воєнного періоду 11
	<i>М. П. Брус</i> Діахронні та синхронні вияви фемінітивотворення в українській медичній термінології 24
	<i>Т. А. Коць</i> Комунікативно-прагматичні ознаки та функції наукового стилю сучасної української літературної мови 41
	<i>І. А. Казимирова</i> Категоризація лінгвістичної концептосфери: рід іменника 57
	<i>М. М. Ткачук</i> Острівна говірка та іншомовне оточення (на матеріалі українських говірок Башкортостану) 73
Наукові постаті українських мовознавців	<i>С. О. Соколова</i> Л. Т. Масенко: стратегія дослідження мовної ситуації в Україні та мовного розвитку 85
	<i>І. Є. Ренчка</i> Вербалізація спротиву радянській ідеології в дискурсах І. О. Світличного та Н. О. Світличної 108
Огляди та рецензії	<i>І. А. Самойлова</i> Професор Л. С. Паламарчук в історії української лексикології та лексикографії 128
	<i>Л. В. Рябець</i> Рецензія на книгу: Мартинова, Г. І., & Щербина, Т. В. <i>Словник середньонадніпрянських говірок</i> . Черкаси: Видавель Чабаненко Ю. А., 2020. 492 с. ISBN 978-966-920-592-6 139
Наукова хроніка	<i>Л. І. Дідун</i> Ушанування пам'яті українського лексиколога, лексикографа, професора Л. С. Паламарчука (09.08.1922—26.08.1995) 144
Незабутні імена	<i>С. П. Бирик</i> Пам'яті професора Станіслава Гайди (03.10.1945—23.11.2022) 148

CONTENTS

Articles

Halyna Shumytska

Changes in the linguistic identity of Ukrainians during the Russian-Ukrainian war: 2022 **3**

Nataliia Pidubna

Sacred precedent in the Ukrainian linguistic culture of the war period **11**

Mariia Brus

Diachronic and synchronous manifestations of feminization in Ukrainian medical terminology **24**

Tetiana Kots'

Communicative-pragmatic signs and functions of the scientific style of modern Ukrainian literary language **41**

Iryna Kazymyrova

Categorization of the linguistic conceptual sphere: gender of nouns **57**

Maryna Tkachuk

Insular dialect and foreign-language environment (on the material of the Ukrainian dialects of Bashkortostan) **73**

Svitlana Sokolova

L. T. Masenko: a strategy for researching the language situation in Ukraine and language development **85**

Inna Renchka

Verbalization of opposition to Soviet ideology in the discourses of I. O. Svitlychnyi and N. O. Svitlychna **108**

Scientific figures of Ukrainian linguists

Iryna Samoilo

Professor L. S. Palamarchuk in the history of Ukrainian lexicology and lexicography **128**

Surveys and Reviews

Liudmyla Riabets'

Review of the book: Martynova, H. I., & Shcherbyna, T. V. *Slovnyk seredn'onaddniprians'kykh hovirok*. Cherkasy: Vydavets' Chabanenko Iu. A., 2020. 492 pp. ISBN 978-966-920-592-6 (in Ukrainian) **139**

Scientific Chronicle

Liliia Didun

Commemoration of the Ukrainian lexicologist, lexicographer, Professor L. S. Palamarchuk (09.08.1922—26.08.1995) **144**

In memoriam

Svitlana Bybyk

In memory of Professor Stanislav Gaida (03.10.1945—23.11.2022) **148**

Вимоги до рукописів

Редакція фахового журналу «Українська мова» приймає до друку оригінальні, раніше не публіковані науково-теоретичні та дослідницькі статті з проблем української мови, рецензії, огляди, а також матеріали, присвячені видатним мовознавцям, лінгвістичним форумам та іншим подіям наукового життя.

Неприпустимо представляти плагіат як оригінальне дослідження. У разі виявлення у надісланій статті доведеного факту плагіату, її автори позбавляються права публікуватися в усіх наступних номерах журналу.

Рукописи надсилати українською мовою на електронну пошту редакції: movajournal@ukr.net

Разом зі статтею подати підписаний *Ліцензійний договір* на використання рукопису (бланк угоди див. на сайті журналу ukrmova.iul-nasu.org.ua).

Текст набирати в редакторі Word for Windows, шрифт Times New Roman, розмір кегля 14. Міжрядковий інтервал 1,5; ширина усіх берегів — 2,0 см. Нумерація сторінок наскрізна по всьому рукопису.

Стаття повинна мати: УДК, ПІБ автора(ів), назву установи та поштову адресу, де працює автор, посаду, науковий ступінь, учене звання, електронну адресу, ORCID.

Назву статті подати українською та англійською мовами.

До рубрики «Дослідження» подати анотацію українською та англійською мовами (від 150 до 250 слів) із 5–6 *ключовими словами* без загальних слів, методологічних деталей, посилань і абревіатур, містить конкретизацію авторського внеску. Обсяг статті (разом зі списками літератури та анотаціями) — до 25 стор.

До інших рубрик анотацію не подають. Обсяг — до 6–7 стор.

Покликання на наукові джерела брати в круглі дужки, зазначаючи прізвище автора, рік видання і сторінку(и), напр.: (Німчук, 2014, с. 25–27); покликання на джерело багатотомного видання позначати так: (ЕСУМ 6, с. 9).

Список умовних скорочень (за алфавітом) та **Legend** (транслітерувати) подати наприкінці статті.

Список літератури та **References** (транслітерувати) подавати після списку умовних скорочень за алфавітом. Бібліографічний опис оформити відповідно до загальноприйнятих вимог (ДСТУ 8302:2015). Назва журналу у Legend / References — Українська мова (згідно з ISSN 1682-3540 (print); ISSN 2707-5249 (online)).

Ілюстративні матеріали надсилати окремими файлами. Схеми, малюнки, таблиці повинні мати назви (наводити їх окремим текстовим рядком). Чіткість карт та фотографій — не менше ніж 600 dpi.

Спеціальні символи: лапки в українських текстах — « », а в іноземних — “ ”; знак тире ставити комбінацією клавіш — Ctrl мінус. Між ініціалами — пропуск, напр.: (В. А. Петренко).

На окремому аркуші подати: прізвище, ім'я та по батькові автора, домашню адресу, контактний телефон, адресу електронної пошти.

Рецензування статей — анонімне. Відхилені статті редколегія не повертає.

Докладніше з вимогами до рукописів та правилами оформлення списків літератури можна ознайомитися на сайті журналу «Українська мова» — ukrmova.iul-nasu.org.ua

Телефон редакції журналу (044) 278-12-09